

DDR - FMK - СОЦИЈАЛИЗАМ У ШКОЛСКОЈ КЛУПИ. РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 1944–1959.

By Sanja Petrović - Prvi deo

УНИВЕРЗИТЕТ СИНГИДУНУМ
ФАКУЛТЕТ ЗА МЕДИЈЕ И КОМУНИКАЦИЈЕ

СОЦИЈАЛИЗАМ У ШКОЛСКОЈ КЛУПИ.
РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА
У СРБИЈИ 1944–1959.

докторска дисертација

Ментор:

др Миодраг Шуваковић,
редовни професор

Кандидат:

мр Сања З. Петровић Тодосијевић
број индекса: 4301/15

Комисија за преглед и одбрану:

Ментор: др Миодраг Шуваковић, редовни професор
 Универзитет СИНГИДУНУМ
 Факултет за медије и комуникације, Београд

Чланови комисије: др Петар Драгишић, виши научни сарадник
 Институт за новију историју Србије, Београд

 др Предраг Ј. Марковић, научни саветник
 Институт за савремену историју, Београд

Датум одбране:

СОЦИЈАЛИЗАМ У ШКОЛСКОЈ КЛУПИ. РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 1944–1959.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1–14
УВОД	15–26
Школа је државна	15–17
Југословенско наслеђе	17–22
Школство у Србији до 1944.	22–26
 I ПРВА ГЛАВА	
„КОМЕ И КАКВО ОБРАЗОВАЊЕ“?	27–97
I 1. Политика образовања и васпитања као део културне политике ДФЈ/ФНРЈ	30–39
I 2. КПЈ/СКЈ о политици образовања и васпитања у Југославији	39–45
I 3. КПС/СКС о политици образовања и васпитања у Југославији (Србији)	45–47
I 4. Просветне власти	47–51
I 5. Делатност законодавне власти на правној регулативи и политици образовања и васпитања у Југославији (Србији) 1944–1959	51–97
I 5. 1. Закон о обавезном седмогодишњем образовању (1945)	51–54
I 5. 2. Ка Општем закону о школству	54–97
<i>Ка „новој школи“</i>	55–57
<i>Реформе школства после Другог светског рата у</i>	
<i>Европи и свету</i>	58–62
<i>Рад Комисије за реформу школа општег образовања</i>	62–71
<i>У складу са захтевима социјалистичке педагогије</i>	71–77
<i>По узору на Запад</i>	78–86
<i>Школе основног обавезног образовања</i>	86–94
<i>Општи закон о школству (1958)</i>	94–97

П ГЛАВА У ШКОЛИ

П 1. Основна школа 1944–1959.	98–353
П 1. 1. Повратак у школу 1944.	98–154
П 1. 2. Општи преглед школства у Југославији и Србији 1944–1959.	98–100
П 1. 3. Прве послератне генерације основаца 1944–1959.	101–110
П 1. 4. Наставни језик 1944–1959.	110–113
П 1. 5. Школовање националних мањина у Југославији и Србији 1944–1959.	113–117
П 1. 6. Развијеност основног школства у Југославији и Србији 1944–1959.	118–125
П 1. 7. Оптерећеност одељења бројем ученика у Југославији и Србији 1944–1959.	125–128
П 1. 8. Оптерећеност школа бројем одељења у Југославији и Србији 1944–1959.	129–131
П 1. 9. Школске зграде у Југославији и Србији 1944–1959.	131–134
П 1. 10. „Такву школу дете не може волети“. Материјално стање школства у Југославији и Србији 1944–1959.	134–139
П 2. Дете	139–154
П 2. 1. Као грађанин	155–210
П 2. 2. Као члан породице	155–160
П 2. 3. Као жртва рата	160–170
П 2. 4. Као пионир	170–180
П 2. 5. Као ученик	180–195
П 3. Учитељ	195–210
П 3. 1. Бројно стање и полна структура учитеља у Југославији и Србији 1944–1959.	210–282
П 3. 2. Школовање учитеља у Југославији и Србији 1944–1959.	210–213
П 3. 3. „Социјалистички“ учитељ	213–222
П 3. 4. Морални лик учитеља	222–231
Учитељи „под сумњом“	231–253
Учитељи „на лошем гласу“	231–243
П 3. 5. Премештање учитеља на друга радна места	243–253
П 3. 6. Учитељи на „другим задацима“	253–261
П 3. 7. Социјални статус учитеља	262–265
П 3. 8. Учитељ у јавном простору	265–277
П 4. Настава	277–282
П 4. 1. Наставни планови и програми 1944–1959.	282–353
П 4. 2. Политичко и идеолошко у настави	282–285
„Ново време“ у настави	285–318
На часу историје	289–295
На часу матерњег језика	295–301
На часу земљотреса	301–303
На часу рачуна	303–305
На прослави празника	305–307
	307–313

„Жива“ школа	313–318
II 4. 3. Старе праксе	318–342
Настава веронауке	318–339
Настава страног језика	339–342
II 4. 4. Нове праксе. Слободне активности (школске секције)	342–346
II 4. 5. Уџбеници	346–353

III ГЛАВА

ПОСЛЕ ШКОЛЕ

III 1. Ка срећном детињству	354–411
III 2. Ка дужем детињству	354–359
III 3. „Тата купи ми ауто“. Ка богатијем детињству	359–373
III 3. 1. Дечија исхрана	373–387
III 3. 2. Дечија мода	378–379
III 3. 3. Дечије играчке	379–380
III 3. 4. Од дечијег кутка до дечије собе	380–385
III 4. Ка садржајнијем детињству	385–387
III 4. 1. Стваралаштво за децу	388–402
III 4. 2. Путовања	388–395
III 5. Ка здравијем детињству	395–402
III 6. Ка модерној породици	402–404
	404–411

ЗАКЉУЧАК

412–429

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

430–445

**Социјализам у школској клупи.
Реформа основношколског система у Србији 1944-1959.**

Апстракт: Реформа основношколског система у Србији и Југославији у периоду од 1944. до 1959. године односно од краја Другог светског рата до доношења *Општег закона о школству* 1958. године, којим је на територији читаве земље успостављена јединствена осморазредна основна школа, каква у Србији постоји и данас, представља резултат „борбе за школу“ која у српском друштву траје од краја 19. века. Као таква она је неодвојива од борбе за модернизацију и демократизацију српског али и југословенског друштва у 20. веку. Реформа основношколског система у Србији и Југославији која је резултирала стварањем јединствене осморазредне основне школе 1958. године представља део борбе за „нову школу“. Може се рећи да се интензивном раду на дефинисању нових политика образовања и васпитања и отпочињању реформи постојећих школских система приступило одмах по окончању Другог светског рата и то пре свега захваљујући делатности Организације УН-а односно УНЕСК-а. Наставку, светским ратовима прекинуте борбе за „нову“ школу посебно је допринело „ново“ откривање детињства које је током Другог светског рата претрпело тешке губитке. Реформа основношколског система у периоду од 1944. до 1959. представљала је део борбе за културну трансформацију друштва коју је револуционарна, комунистичка власт у Југославији отпочела са формирањем првих органа власти. Пут ка бољем и праведнијем односно социјалистичком друштву водио је преко политичке стабилизације земље која се није ни могла замислити без привредног и економског опоравка односно, како се истицало, „општег народног напретка“ који је подразумевао и „културни живот“. На тај начин је „културни“ па и „просветни живот“ као његов саставни део, од самог виђен као саставни део „социјалистичког преображаја друштва“. Закључци усвојени на Петом конгресу КПЈ (1948) имали су далекусежне последице на културну политику југословенске државе као и на политику образовања и васпитања у Југославији која је своје главне смернице добила *Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ* из децембра месеца 1949. године. Пред новом политиком образовања и васпитања све државне институције, пре свега школе, морале су уступити и потражити помоћ у борби за социјалистичког човека. Школа се морала ослонити на сложен

систем масовних организација, при чему је предност дата Пионирској организацији, поред „проверених“ партијских кадрова, на бројне стручњаке из области психологије, педагогије, филмског, ликовног, књижевног музичког стваралаштва окупљене око Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије али и на милионску масу у, предходном веку, „испуштених“ родитеља који су као и сви грађани социјалистичке заједнице морали имати своју улогу у социјалистичкој изградњи. Тако је „новом“ политиком образовања у јавни простор постављена идеја о школи као исходишту друштвене модернизације или културне револуције и изградње социјализма.

Кључне речи: социјализам; основна школа; Југославија; Србија; реформа; Комунистичка партија Југославије; Трећи пленум Централног комитета КПЈ; самоуправљање; Савета друштава за старање о деци и омладини Југославије; ученик; учитељ; настава; родитељ; детињство; свакодневни живот; друштвена модернизација.

Socialism at the school desk.

The Reform of the Primary Education System in Serbia 1944-1959

Abstract: The reform of the primary education system in Serbia and Yugoslavia in the period from 1944 to 1959, i.e. from the end of the Second World War to the adoption of the General Law on Education in 1958 by which the uniform eight-grade primary school was established throughout the country, the one which still exists in Serbia, represents the result of the "struggle for school" which had started in the Serbian society at the end of the 19th century. As such, it is inseparable from the struggle for the modernization and democratization of both Serbian and Yugoslavian society in the 20th century. The reform of the primary education system in Serbia and Yugoslavia which resulted in the establishment of the uniform eight-grade primary school in 1958 was a part of the struggle for "new school". It could be noted that the intensive work on defining new education and upbringing policies and the initiation of new reforms of the existing systems of education started immediately after the Second World War, primarily due to the activities of the UN organization, of the UNESCO to be more precise. The continuation of the struggle for the "new" school which was interrupted by the world wars was particularly encouraged by the "new" discovery of childhood which had suffered some serious loss during the Second World War. The reform of the primary education system in the period from 1944 to 1959 represented a part of the struggle for the cultural transformation of the society which revolutionary, communist government of Yugoslavia started when the first organs of government were established. The path towards better and more fair, i.e. socialist, society led through political stabilization of the country which could not be accomplished without economic recovery or, as it was often pointed out, "overall progress of the society", which also included "cultural life". "Cultural life", including "educational life" as its integral part, was considered to be an integral part of the "socialist transformation of the society" from the very beginning. The conclusions adopted at the Fifth Congress of the CPY (1948) had far-reaching consequences on both the country's cultural policy and the education and upbringing policy since it received its main guidelines with the *Resolution of the Third Plenary Session of the CC of the CPY* which was adopted in December 1949. All state institutions, schools above all, were to give ground to the new education and upbringing policy and to seek help in the

struggle for the man of socialism. School had to rely on a complex system of mass organizations, with the Pioneer Organization as the most prominent one, and on “reliable” party cadre, on a large number of experts in the field of psychology, pedagogy, film, arts, literature and music who were gathered around the Council of Societies for Child and Youth Care of Yugoslavia and on the millions of parents “neglected” in the previous century who had to play their role in the building of socialism, just like other citizens of the socialist community. In this way, the “new” education policy helped create the idea of school as the starting point of the modernization of society or cultural revolution and building of socialism.

Key words: socialism; primary school; Yugoslavia; Serbia; reform; the Communist Party of Yugoslavia; the Third Plenary Session of the Central Committee of the CPY; self-government; the Council of Societies for Child and Youth Care of Yugoslavia; pupil; teacher; teaching; parent; childhood; everyday life; society modernization.

„Ако се старци успротиве

побит ћемо их

тек тако

удри

згази

у прљаву кашу

нема отпора, кад млади устану

само освета”

Арнолт Бронен, *Рађање младости*, 1922.

ПРЕДГОВОР

Рад на тему *Социјализам у школској клупи. Реформа основношколског система у Србији 1944-1959.* представља покушај да се одговори на питање како је изгледала политика образовања и васпитања у периоду од завршетка ратних операција на тлу Србије, као саставног дела југословенске државе, у јесен 1944. до доношења *Закона о основној школи* 1959. године који је представљао републичку „верзију“ савезног *Општег закона о школству* из 1958. године којим је на тлу читаве југословенске државе успостављена јединствена осморазредна основна школа.

Покушај да се предочена тема обради у временском интервалу између 1944. и 1959. године у непосредној је вези са опредељењем да се истраживање пре свега веже за територију НР Србије. Пошто је Србија ослобођена у јесен 1944. логично је било да се почетак истраживања теме која је фокусирана на успостављање политике образовања и васпитања веже са годину када у Србији долази до формирања нове револуционарне власти која је, као што ће се видети у раду, до почетка 1945. године преузела одређене мере у циљу спровођења просветне политике. Тема која у свом фокусу има анализу политике која је довела до успостављања јединствене осморазредне основне школе на територији читаве Србије обрађивана је до доношења *Закона о основној школи* 1959. односно закона који је представљао републичку варијанту *Општег закона о школству* из 1958. којим је на територији читаве Југославије успостављена јединствена осморазредна основна школа. Истраживање је просторно било ограничено пре свега на територију Србије. Ипак, како је политика образовања и васпитања која је спровођена у Југославији од ослобођења у мају 1945. до доношења *Општег закона о школству* 1958. на територији

читаве земље па и на територији Србије била у значајној мери једнообразна о чему сведочи чињеница да је доношењу републичких закона којима се дефинисала просветна политика, све до почетка шездесетих године, предходило доношење савезних закона, сви анализирани феномени представљени су у ширем односно југословенском контексту.

Рад на тему *Социјализам у школској клици. Реформа основношколског система у Србији 1944-1959.* са једне стране представља покушај да се истраже специфичне одлике политике образовања и васпитања која је успостављена у Србији и Југославији сменом режима и успостављањем револуционарне комунистичке власти која је политику образовања и васпитања видела као једну од главних полуга у процесу културне трансформације друштва односно стварања социјалистичког друштвеног поретка. Са друге стране, ради се о покушају да се реформа основношколског система као базичног дела јединственог образовног система, до које је у Југославији дошло после Другог светског рата сагледа као саставни део борбе за модерну школу која је у Србији трајала од краја 19. века али и као саставни део борбе за „нову школу“ или „школу без зидова“ која је у највећем делу Европе и света трајала од почетка 20. века.

СТИЦАЊУ увида у начин на који су сви чиниоци образовања разумели и у складу са тим се реферирали у односу на званичну политику образовања и васпита највише је допринела анализа грађе бројних архивских фондова: Архива Југославије,¹ Архива Србије² и Архива Јосипа Броза Тита.³ И ако утемељен на анализи архивске грађе рад на тему која представља предмет интересовања докторске дисертације не би био могућ без увида у литературу која је омогућила да се стекне шири увид у разумевање различитих

¹ Југословенска комисија ОУН за просвету, науку и културу, Комисија државне контроле, Комитет за физкултуру Владе ФНРЈ, Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ, Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ, Комитет за социјално старање, Комитет за заштиту народног здравља, Министарство народног здравља ДФЈ, Министарство просвете Владе ФНРЈ, Министарство социјалне политике ДФЈ, Председништво Владе, Президијум Народне скупштине, Просветни савет Југославије, Савет за народно здравље и социјалну политику, Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, Савез организација за васпитање и бригу о деци Југославије, Савез педагошких друштава Југославије, Савезна комисија за физичку културу, Савезна Народна скупштина, Савезна планска комисија, Савезна школа за руководиоце пионирских организација, Савезни комитет за здравство и социјалну политику, Савезни савет за образовање и културу, Савезни савет за здравствену и социјалну политику, Савезни секретаријат за спорт и омладину, Савезни секретаријат за образовање и културу, Савезни завод за народно здравље, Савезно извршно Секретаријат СИБ-а за народно здравље, Секретаријат за народно здравље и социјалну политику, СКЈ, Титов фонд за стипендирање младих радника и радничке деце Југославије, Удружење југословенског учитељства

² ЦК СКС, Главни одбор АФЖ Србије, Министарство за науку и културу, Министарство просвете НРС, Републички секретаријат за образовање, Савет за просвету и културу НРС.

³ Кабинет председника Републике, Канцеларија маршала Југославије.

политичких и друштвених феномена који су се нашли у фокусу анализе. Разумевању проблема који се налази у фокусу рада у великој мери је допринела анализа различитих законских решења, статистичких података али и писања штампе и стручне периодике.

Целокупна анализа политике образовања и васпитања у Србији после Другог светског рата представљала је предмет интересовања релативно малог броја аутора.⁴ Политика образовања и васпитања у Србији и Југославији после Другог светског рата нашла је своје место у већини радова који се баве културном политиком југословенске државе после 1945. јер се, бар у Србији, све до 1952. и окончања агитпропске фазе културне политике, политика образовања и васпитања сматрала саставним делом исте. Ипак, све поменуте анализе су политику образовања и васпитања посматрале као један у низу сегмената културне политике због чега јој нису давале већи простор.⁵ Политика образовања и васпитања у периоду социјалистичке Југославије нашла је фрагментарно своје место у радовима истраживача који су се бавили појединим сегментима наставе или образовања у периоду после 1945.⁶ За разлику од високообразовних институција у послератном периоду, које су представљале предмет интересовања аутора обимнијих студија⁷ то није био случај са другим деловима образовног система у Југославији, бар не са основном школом.⁸ Реформа основношколског система у Југославији само је делимично је нашла своје место у радовима историчара.⁹ Основна школа у Србији после

⁴ Ranko Simović, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Beograd, 1990; Никола М. Поткоњак, *Развој схватања о конститутивним компонентама педагошке у Југославији (1944/1945 – 1991/1992)*, Београд, 1994.

⁵ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropaska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1992; Aleš Gabrič, *Socijalistička kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana, 1995; Katarina Špehnjak, *Javnost i propaganda. Narodni front i politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, Zagreb, 2002; Бранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946-1963*, Београд, 2013; Бранка Докнић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената*, 19-2, Београд, 2009; Миомир Гаталовић, *Дарована слобода – партија и култура у Србији*, Београд, 2010; Горан Милорадовић, *Лепота под надзором. Совјетски кинематографски утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012.

⁶ Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1952): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb 2012; Драгница Кољанин, *Израђивање идеолошких тема: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Нови Сад, 2014.

⁷ Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сају*, 20-1, *Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд, 2008; Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd, 2004; Драгомир Бонџић, *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950-1960*, Београд, 2010; Драгомир Бонџић, *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945-1960*, Београд, 2011.

⁸ То није случај са историјатом основне школе у Србији пре 1941. год. Развој основног школства у Србији детаљно је обрађен у монографијама историчара Момчила Исића (*Основно школство у Србији 1918-1941*, I-II, Београд, 2005; *Основно школство у Подрињу 1914-1944*, Београд, 2005).

⁹ Нада Јурукова, *Основното воспитание и образование во Македонија (1944-1950)*, Скопје, 1990;

1944. године није представљала предмет интересовања ни једне обимније студије. Развој основног школства у Србији после 1944. нашао је своје место углавном у пригодним радовима који су писани за потребе прослава јубилеја појединих основних школа¹⁰ или институција.¹¹ До које мере је развој основног школства у периоду социјалистичке Југославије „запостављен“ у истраживањима најбоље говори податак да се у зборнику радова под називом „Образовање код Срба кроз векове“ из 2003. кога су заједно издали Завод за издавања уџбеника и наставних средстава, Друштво историчара Србије и Историјски институт није нашао ни један рад посвећен експлицитно развоју основног школства у Србији после 1944.¹² Без обзира на скромну литературу која осветљава контуре политике образовања и васпитања која се спроводила кроз основну школу у Србији и Југославији значајан допринос разумевању политичког¹³ али и друштвеног амбијента¹⁴ у првих петнаест година по окончању рата дале су бројне монографије историчара различитих генерација.

Реформа основношколског система у Србији 1944-1959. биће приказана пре свега кроз анализу рада партијских тела на којима је КПЈ (СКЈ) покушавала да дефинише политику образовања и васпитања у Југославији и Србији¹⁵ да би се затим прешло на

Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1953-1962*, Ljubljana, 2006.

¹⁰ *Школство у Азбуковици*, Љубовић 57, 1987; Жарко П. Милошевић, Станко Ј. Митић, *Основно школство Зајечара 1830-2003*, Зајечар, 2003; Момчило Исић, Милорад Радојчић, *Основна школа „Милан Муњас“ Уб 1820-2010*, Уб, 2010.

¹¹ *Сто година Просветног савета Србије 1880-1980*, Београд, 1980.

¹² Развојем школства после Другог светског рата бавила су се два рада: Момчило Митровић, „Београдски универзитет 1945-1952“, *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-288; Момчило Павловић, „Школство у Србији 1945-1950“, *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-288.

¹³ 3, Л. Гедис, *Хладни рат*, Београд, 2003.

¹⁴ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I-II, Београд, 2002; В. 11, Гудач Додић, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006; Марија Obradovic, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952*, Београд, 1995; 2, Marina Spehnjak, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, 2, 144, 2002; Olga Manojlovic Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiti*, 16, *Srbiji 1918-1989*, Београд, 2014; Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*, Београд, 3, 4, Ивана Добривојевић, *Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије 1944-1955*, Београд 2013; Slobodan Selimić, *Beograd 1960-1970. Snabdevanje i ishrana*, Београд, 2005; Наташа 36, ићевећ, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, 2009; Срђан Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Београд, 2014.

¹⁵ Пети конгрес КПЈ (1948), Трећи пленум ЦК КПЈ (1949), Шести конгрес КПЈ (1952), Седми конгрес СКС (1958) односно КПС (СКС) (Први конгрес КПС (1945), Други конгрес КПС (1949), Трећи конгрес СКС (1954), Четврти конгрес СКС (1959).

анализу начина рада извршне и законодавне власт¹⁶. Значајну допуну анализи нормативних аката представљао је увид у стручну периодику која је излазила у Србији и Југославији у послератном периоду¹⁷ захваљујући којој је било могуће стећи увид у начин на који је у Југославији дефинисана и у процесу обликовања политике употребљавана социјалистичка педагогија.

Ипак, анализа нормативне стране реформе представљаће само један од делова сложене анализе свих фактора који су утицали на реформу школства па самим тим и представљали саставни део основне школе. У том смислу анализа реформе школства поћи ће од школе односно школске зграде. Полазећи од општег прегледа школства у Југославији скренуће се пажња на неке од основних карактеристика „живота у школама“ као што су: године старости ученика основних школа у Србији и Југославији после рата, заступљеност различитих наставних језика, степен присуства представника националних мањина, развијеност основног школства, оптерећеност одељења бројем ученика, оптерећеност школа бројем одељења, стање школских зграда и материјално стање школства. Реформа основне школе у Југославији не може се разумети без увида у структуру југословенског друштва после окончања Другог светског рата. Посебан акценат биће стављен на анализу једне од најбројнијих друштвених група према првом послератном попису становништва из 1948. односно децу узраста од 7 до 14 година старости. Да би се разумео друштвени и политички амбијент унутар ког се расло и живело у Србији и Југославији после 1944. односно 1945, деца узраста од 7 до 14 година старости посматраће се као: грађани, чланови породице, жртве рата, пионери и ученици. Поред деце, као неизоставан део школе посматраће се и учитељи односно наставници. Полазећи од бројног стања и полне структуре учитеља, анализе система школа за школовање просветних радника посебна пажња ће се скренути на лик тзв. „социјалистичког“ учитеља односно захтеве које је југословенска држава после Другог светског рата ставила пред све просветне раднике проверавајући често и будно њихову политичку али и „моралну подобност“, премештајући их са једног на друго радно место, додељујући им нове задатке

¹⁶ Закон о обавезном седмогодишњем школовању (1945), Закон о увођењу обавезног седмогодишњег школовања у Србији (1945), Устав ФНРЈ (1946) Закона о управљању државним привредним предузећима и вешним привредним удружењима од стране радних колектива (1950), Закон о народним школама (1951), Уставног закона (1953), Комисија за реформу школства општег образовања (1953), Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама (1954) Општег закона о управљању школама (1955), Општег закона о школству (1958), Закон о основној школи (1959).

¹⁷ Друштво и васпитање, Настава и васпитање, Савремена школа.

не водећи увек превише рачуна о томе где и у каквим условима живе. Неизоставан сегмент анализе школе односно „живота у школи“ представљаће анализа наставе и то: наставних планова и програма, присуства идеолошког и политичког на часовима историје, матерњег језика, земљописа, рачуна. Присуство тзв. идејности у настави „проверавање“ се кроз анализу пракси обележавања празника, давања имена школама и истицања парола у школама. Политика образовања и васпитања која је спровођена кроз реформу основне школе у Србији и Југославији после 1944. односно 1945. анализираће се кроз однос нових власти према одређеном броју старих пракси као што су настава веронауке и страних језика али и нових тенденција у образовању као што су слободне школске активности или секције. Посебна пажња биће скренута на политику издавања уџбеника за основне школе. Анализа свих поменутих феномена не би била могућа без увида у податке из првих послератних пописа.¹⁸ Од изузетног значаја су били подаци објављени у *Статистичком билтену Савезног завода за статистику и евиденцију Федеративне Народне Републике Југославије* и *Статистичком годишњаку ФНРЈ* и то у оквиру више различитих целина.¹⁹

¹⁸ *Пописа становништва* (1948), *Пописа уџбеника* (1948) и *Пописа школских зграда* (1951).

¹⁹ „Основне и средње школе 1951/1952“, *Статистички билтен Савезног завода за статистику и евиденцију Федеративне Народне Републике Југославије*, 26, Београд, децембар 1954; „Основне и средње школе 1952/1953“, *Статистички билтен Савезног завода за статистику и евиденцију Федеративне Народне Републике Југославије*, 43, Београд, јун 1955; „Основне и средње школе 1953/1954 и 1954/1955“, *Статистички билтен Савезног завода за статистику и евиденцију Федеративне Народне Републике Југославије*, 49, Београд, октобар 1955; „Основне и средње школе 1954/1955 и 1955/1956“, *Статистички билтен Савезног завода за статистику и евиденцију Федеративне Народне Републике Југославије*, 72, Београд, март 1957; „Основне и средње школе 1955/1956“, *Статистички билтен Савезног завода за статистику и евиденцију Федеративне Народне Републике Југославије*, 118, Београд, јун 1958; „Основне и средње школе 1956/1957“, *Статистички билтен Савезног завода за статистику и евиденцију Федеративне Народне Републике Југославије*, 122, Београд, август 1958; „Школе по срезovima 1951/1952“, *Статистички билтен Савезног завода за статистику Федеративне Народне Републике Југославије*, Београд, април 1954; „Школе по срезovima, opштинама и градским насељима 1957/58“, *Основне и средње школе 1957/1958*, Београд, 1959; „Основне и средње школе“, *Основне и средње школе 1957/58*, Београд 1959; пописа 1951 – школске зграде“, *Статистички билтен Савезног завода за статистику Федеративне Народне Републике Југославије*, Београд, март 1955; „Укупно становништво по пописима 1921 до 1953“, *Статистички годишњак ФНРЈ за 1954. годину*, Београд, 1954; „Укупно становништво по старости и полу. Попис становништва 15. март 1948“, *Статистички годишњак ФНРЈ за 1954. годину*, Београд, 1954; „Укупно становништво по zanimanju и сектору својине, према групama старости и зарађивању. Попис становништва 15. март 1948“, *Статистички годишњак ФНРЈ за 1954. годину*, Београд, 1954; „Укупно становништво по школској спреми, групama старости и полу. Попис становништва 15. март 1948“, *Статистички годишњак ФНРЈ за 1954. годину*, Београд, 1954; „Укупно становништво по месту рођења, брачном стању, писмености и групama старости. Претходни резултати пописа становништва 31. марта 1953. године према узорку у hiljadama“, *Статистички годишњак ФНРЈ за 1954. годину*, Београд, 1954; „Укупно становништво по групama, старости, полу и родном крају. Попис становништва 15. марта 1948“, *Статистички годишњак ФНРЈ за 1954. годину*, Београд, 1954; „Lica која су рођена у jednoј а пописана у другој народној republicи, по групama старости, народности и полу. Попис становништва 15. марта 1948“, *Статистички годишњак ФНРЈ за 1954. годину*, Београд, 1954, итд.

Полазећи од захтева који су постављени пред „нову школу“ односно „школу без зидова“ најпре почетком 20. века а онда по окончању Другог светског рата, политика образовања и васпитања која је изнедрила реформисану основну школу 1958. године посматраће се у светлу крупних друштвених промена које су заувек промениле однос не само према школи већ и према деци и детињству. Услови за промену у Југославији створили су се децембра месеца 1949. године када је највише партијско тело односно Трећи пленум ЦК КПЈ изгласао *Резолуцију* којом је упоредо са прокламовањем нове политике образовања и васпитања прокламована и нова политика одрастања у Југославији због чега је посебно место у раду посвећено изучавању феномена из домена историје детињства. Полазећи од сопствених пропуста у раду са децом и младима, Партија је на Трећем пленуму ЦК признала да није у могућности да у потпуности контролише реализацију политику образовања и васпитања јер се показало да ученици више времена проводе на „улици“ него у школи. Самим тим Партија је признала да се политика образовања и васпитања мора поставити на „ширу друштвену платформу“ којом ће се поред партијских кадрова и представника прилично посусталих масовних организација каква је, показале се била Пионирска, обухватити стручњаци односно експерти али и родитељи. На тај начин је Партија исказала спремност да одговорност на самим тим и власт делира унутар шире друштвене заједнице. Услови за спровођење политике прокламоване на Трећем пленуму ЦК КПЈ створили су се 1951. када је донет *Закон о народним школама* који је требало да представља доказ самоуправљачких тежњи у југословенском друштву односно 1953. године када је отпочела са радом Комисија за реформу школства. „Нова политика“ као израз глобалних промена али и демократизације југословенског друштва почетком педесетих година извела је политику образовања и васпитања ван школе тј. продужила јој је мандат на 24 часа дневно и 365 дана у години. Образовање је постало стална односно перманентна потреба. Узимајући у обзир промену до које је дошло у Југославији на пољу политике образовања и васпитања крајем четрдесетих и почетком педесетих година, анализа реформе школства у Србији и Југославији обухватиће оне сегменте живота односно свакодневице најмлађих који нису стриктно били везани за школски простор али су се мењали и трансформисали у складу са захтевима реформе школства. „Ново“ детињство односно „срећно“ детињство било је израз оних потреба које су се реализовале кроз захтев за дужим, богатијим, садржајнијим

и здравijим детињством. Разумевање промене до које је дошло према деци и младима почетком педесетих година у Југославији не би било могуће без увида у радове бројних историчара, социолога антрополога²⁰ као и у радове аутора објављене у у два изузетно значајна зборника радова: „Приватни живот код Срба у двадесетом веку“²¹ и „Социјализам на клупи. Југословенско друштво у очима постјугословенске хуманистике“²². Незаобилазан извор драгоцених информација али и података о томе како се у јавном простору креирала слика о „срећном детињству“ били су бројни чланци објављени у дневном листу *Политика* који је излазио током читавог периода који представља предмет анализе рада као и увид у чланке објављене у другим дневним,²³ недељним,²⁴ стручним гласилима²⁵ али и листовима намењеним за децу и младе.²⁶

Данас готово да нема истраживача који се неће сложити са тврдњом да је „борба за школу“ обележила читаву модерну историју Србије. „Борба за школу“ обележава читав онај период српске историје у коме српска држава покушава да постане модерна и

82

²⁰ Hugh Cunningham, *The Invention of Childhood*, London, 2006; Anri schiz, *Growing Up Soviet: Childhood in the Soviet Union, 1918-1958* (Ph. D diss), Stanford University, 2006; Catriona Kelly, *Children's World, Growing Up in Russia, 1890-1991*, New Haven – Yale University Press, London-Yale, 2007; Ildiko Erdei, „The Happy Child as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia's Pioneer Organization“, *Ideologies and National Identity: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe*, ed. John Lampe i Mark Mazower, Budapest, 2004; Ildiko Erdei, *Čekajući Uku. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*, Beograd, 2012; Smiljka Tomanović, „Sociologija detinjstva i sociologija za detinjstvo“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 7-50; Предислов Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1963*, Београд, 1996; Sanja Petrović Todosijević, *54 bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008; Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb, 2005; Radina Vučetić, „Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, 3, Beograd, 2011, str. 185-204; Иван Хофман, „Улога часописа *Пионир* у васпитању и образовању деце у Југославији“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд 2013, стр. 56-57; Јелена С. Укаловић, „Оснивање децјег међународног фестивала *Радост Европе*“, *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 123-135, *Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society* (ed. Paula S. Fass), New York, 2004.

²¹ Сања Петровић Тодосијевић, „На трагу безбрижности под плаштом безимености. Деца и детињство између старог и новог“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 207-237; Данијела Велимировић, „Мода и идеологија. Ка новој политичкој стили“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 342-361.

²² Igor Duda, „Дјеца социјалистичке домовине. Изградња пioniрске традиције у Хрватској 1950-их година“, *Социјализам на клупи. Југословенско друштво очима постјугословенске хуманистике* (ур. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 75-102; Ана Кладник, „Искање нових парадигми и употреба нових разисковалних методологија на примеру нових места и насеља у социјалистичкој Словенији“, *Социјализам на клупи. Југословенско друштво очима нове постјугословенске хуманистике* (ур. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 153-176.

²³ *Борба*.

²⁴ *НИН*.

²⁵ *Родитељ*.

²⁶ *Млада снага, Млади борац, Млади градител, Млади задржар, Пионир*.

демократска. Другим речима, она је неодвојива од процеса модернизације и демократизације друштва. Реформски закони из 1945, 1951. и 1958 односно 1959. који ће представљати предмет посебне анализе у овом раду тешко да се могу разумети без бар делимичног осврта на просветну реформу Стојана Новаковића из 1893, законе из 1898, 1904, *Закон о народним школама* из 1929. са допунама из јула месеца 1930. којим је извршен покушај стварања јединственог образовно-васпитног система у тзв. Првој Југославији.

Са друге стране, не може се занемарити врло значајан податак да су аутори *Стратегије развоја образовања Републике Србије до 2020. године*²⁷ апострофирали доношење *Општег закона о школству* из 1958. године, којим је у Југославији уведено обавезно бесплатно осмогодишње основно образовање, као полазну основу за сва даља размишљања о будућности образовног система у целини у Србији. У том смислу закон из 1958. године као и све оно што је урађено на пољу реформе образовања у Србији после 1944. представља не само исход једног процеса који је у Србији почео крајем 19. века већ и фазу у изградњи једног сложеног система, јер педагогија како каже Анри Жиру „није неутрална ни објективна, већ окренута сврсисходности и усмеравању“.²⁸ Због свега наведеног, полазна размишљања о систему образовања и васпитања који се спроводио кроз основне школе у Србији и Југославији од 1944. до 1959. неодвојива су од анализе и критике образовног система на прагу 21. века јер педагогија је давно престала да буде „лојална *банковном* образовању, *научном* школству, лишена свих критичких елемената подучавања и учења“. Данас је она „део једног незавршеног пројекта чији је циљ изградња једног смисленог живота за све ученике. Такав пројекат је до те мере значајан да ученицима обезбеђује услове за стицање свих знања и вештина које су им потребне да појме ограниченост правде у демократском друштву“.²⁹ У том смислу питање исхода васпитања и образовања стеченог унутар једног система подједнако је важно као и

²⁷ Влада Републике Србије усвојила је документ под називом „Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године“, 2012. године. Стратегијом су дефинисане главне смернице и циљеви образовне политике у Србији у наредном периоду. Стратегија почива на холистичком (системском приступу) што значи да аутори ¹⁰ ¹⁰ менте инсистирају на третирању образовања као јединственог и целовитог система или како сами кажу „¹⁰ ¹⁰ лица до докторских студија и целоживотног учења“. Другим речима, Стратегија почива на идеји да се при анализи и формулисању стратегије било ког дела система образовања мора водити рачуна о свим деловима система. Аутори ⁴⁸ ⁴⁸ прају основно образовање и васпитање као један од девет подсистема сложеног система образовања; http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678

²⁸ Анри Жиру, *О критичкој педагогији*, Београд, 2013, стр. 14.

²⁹ Исто.

разумевање анализе самог система унутар једног ограниченог временског периода, у овом случају 1944. и 1959. годином. Другачије речно, одговор на питање каквом су образовно-васпитном систему били изложени дечаци и девојчице који су школу похађали у годинама после Другог светског рата? - неодвојиво је од питања где су се ти исти малишани, данас шездесетогодишњаци или седамдесетогодишњаци налазили нпр. 1968. године као млади људи од осамнаест, двадесет или двадесет пет година? Другим речима да ли их је управо систем вредности имплементиран у образовно-васпитни систем под чијим су окриљем стасавли научио „да знају како да позову на одговорност носиоце власти и моћи, те да развију вештине, знања и храбрости да стално доводе у питање уврежене претпоставке, наоружани спремношћу да се боре за један праведнији свет“.³⁰ И на крају, да ли је двадесет година касније, када је пао берлински зид а социјализам као друштвени поредак престао да постоји у Европи, та иста генерација израсла у „класу образованог и критички настројеног грађанства, способног да узме учешће у владању једним демократским друштвом“³¹ или није?

Рад на тему која у свом фокусу има политику образовања и васпитања у Србији и Југославији у периоду социјалистичке Југославије настајао је у годинама када су само ретки истраживачи показивали интересовање за развој основног школства током социјалистичког периода у бившим социјалистичким земљама Централне и Источне Европе па и у Југославији. Озбиљнији осврти на развој политике образовања и васпитања у социјализму имали су скоро искључиво фокус на прилике у Совјетском Савезу са акцентом на тзв. период Стаљинове владавине и ако је у периоду од избијања Октобарске револуције па до средине тридесетих година социјалистичка педагогија у СССР-у прошла кроз један од најдинамичнијих периода у свом развоју. Свеопшти мук који је завладао, пре свега међу историчарима педагогије довео је до „масовне производње“ „измишљања традиције“ која је за последицу имала прогон једног од најзначајнијих периода у развоју школског система у Србији и Југославији али педагошке науке. Ипак судбину педагошке али и других друштвених и хуманистичких наука током, пре свега деведесетих година 20. века али и почетком 21. века у великој мери је одредио један потпуно другачији однос

³⁰ Исто, стр. 15.

³¹ Исто.

према употребној вредности знања и то оног корпуса знања који је долазио из хуманистике.

Пад берлинског зида и „рушење“ социјализма у Источној Европи требало је да резултира не само падом тзв. тоталитарних и недемократских режима у Европи већ и стварањем заједнице европских народа која ће почивати на јасно дефинисаном систему вредности који је требало да буде и претпоставка будуће „среће“ свих европских народа.³² У том процесу, систем образовања тј. образовни модели требало је да имају кључну улогу. Подстакнути „самозадовољним причама“ о економском расту, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година појавили су се погледи на образовање као пре свега „лично право појединца“ а не „јавно добро“.³³ Самим тим, неолиберална педагогија „лишила је образовање њене друштвене вредности, критичког садржаја и идеје грађанске одговорности зарад вишег циља стварања нових, другачијих друштвених субјеката вођених логиком приватизације, ефикасности, флексибилности, гомилања капитала, са циљем уништења државног уређења базираног на принципу социјалне правде“.³⁴ У пракси је завладала тзв. култура позитивизма чије су главне претпоставке прузете из начина мишљења и метода истраживања који се повезују са природним наукама. Пошто у култури позитивизма „теорија функционише у оквиру техничког напретка „ смисао знања је неминовно ограничена на домен техничког интереса. Култура позитивизма подразумева да се знање темељи на два основа, пре свега на емпиријским и природним наукама и на формалним дисциплинама какве су логика и математика.³⁵ Унутар такве културне климе

³² При покушају сагледавања перспективе као и дефинисања циљева и задатака образовног система у близи Србији у наредном периоду, аутори Стратегије развоја образовања наводе следеће податке. Демографску транзицију Републике Србије у последњих двадесет година одликује изражена демографска рецесија. Укупан број становника у периоду од 2002 до 2011. се смањило за 377 335 или за више од 5% становништва. Природни прираштај константно опада од 1992. године. Забележен је пад стопе фертилитета чиме се Република Србија сврстала у ону групу земаља које нису обезбедиле просту репродукцију становништва. Индекс старења се у последњих пет година удвостручио. Становништво до 14 година старости чини свега 15% укупног броја становника што је мање од учешћа старијих од 65 година у укупном броју становништва (17%). Анализа економско-социјалних параметара указује на радикално осиромашење српског друштва које није успело да се избори, између осталог, са рецесијом и процесом трансформације привреде због чега су социјалне разлике међу припадницима заједнице данас огромне. Око 670 000 (9,2%) становника живи на рубу egzистенције. Од тог броја 1,7% отпада на високообразоване. Исто толико (око 670 000) је незапослено. Сиромашних има двоструко више на селу него у граду. Република Србија има једну од најнижих стопа учешћа и најнижих стопа запослености радноспособног становништва у Европи, високо учешће запослених у пољопривреди, једну од најнижих стопа незапослености у Европи, изузетно високе стопе незапослености младих. http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678

³³ Анри Жиру, *О критичкој...*, стр. 11.

³⁴ Исто, стр. 20.

³⁵ Исто, стр. 41.

знање је постало област објективних чињеница. Доминантан модел који знање препознаје искључиво као објективно и неутрално аутоматски је анулирао и елиминисао све податке „прикупљене из субјективног света интуиције, промишљања, филозофије“ који се више нису могли сматрати релевантним.³⁶ Управо је култура позитивизма можда највише допринела томе да се у току последњих неколико деценија све јаче чују гласови који указују на то да „јавност све мање мари за историју“ па се врло песимистично почело говорити и о „крају“ или „смрти“ историје. Ипак „с оне стране смрти историје“ или с оне стране кризе историјске свести јасно се наслућује идеја о потреби за стварањем једног друштва које неће памтити оне лекције из своје прошлости које „расветљавају развојне предуслове личних и друштвених слобода“.³⁷ Сурово и по савремена друштва врло погубно раздвајање знања и истраживања од вредносних судова, како каже, један од најзначајнијих представника критичке педагогије, Анри Жиру, „више крије него што открива“. А открива да се када говоримо о неолибералној педагогији која и дан данас представља апсолутни мејнстрим, као „чеду“ доминантне културе позитивизма не ради заправо о „интелектуалној погрешци“ већ о озбиљном „етичком недостатку“³⁸ који као такав представља камен темељац доминантних савремених образовних модела који почивају на такозваним „стандардима“ тј. стандардизацији, такмичењу и тестовима.

Критикујући доминантан савремени образовни модел како у Европи тако и у Сједињеним Америчким Државама,⁵ Паси Салберг, један од најзначајнијих финских стручњака у области образовања³⁹ који је о питањима образовања саветовао владе у више од педесет држава⁵ света изјавио је октобра 2013. године, приликом посете Србији а поводом учешћа на Међународној конференцији „Образовање као кључ успеха – финско искуство“ коју су организовали амбасада финске у Београду и Министарстви просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, следеће: „Замислите да испод дрвета стоје мајмун, вук, пингвин, риба, фока и слон и да им кажете да сви морају да положе испит који је исти за све, јер је то праведно. А испит који доказује колико је ко паметан јесте да се погну на врх дрвета. Риба ће до краја живота бити убеђена да је глупа. Свако дете може

³⁶ Исто.

³⁷ Исто, стр. 33-34.

³⁸ Исто, стр. 42. ⁵

³⁹ Паси Салберг је генерални директор Центра за међународну мобилност и сарадњу, предаје на универзитетима широм света а од јануара 2014. године и на Харварду, „Финска лекција за образовање Србије“, Политика, 22. октобар 2013.

да успе ukoliko imate obrazovni sistem koji je pravичan za različite ученике⁴⁰. Другим речима, покушао је да укажу на чињеницу да су најбољи они образовни модели који не теже стварању „најбољег образовног система за децу“ јер такав не постоји већ они који теже стварању „добре школе за сву нашу децу“.⁴⁰ У својој чувеној књизи *Педагогија обесправљених*, Пауло Фреире, утемељивач и најзначајнији представник критичке педагогије⁴¹ покушао је да објасни да суштина елементарног описмењавања није стицање одређене вештине која представља императив времена у коме се живи већ „облик интервенисања“ тако да учећи да пишемо и читамо стичемо вештину која је основна претпоставка интересовања за оно што се дешава у нашем ближем и даљем окружењу тј. за оно што се дешава у свету.⁴² Катастрофални подаци са којима се данас суочава већина европских држава⁴³ па и Република Србија по питању функционалности постојећих образовних система јасно указују на потребу за препознавањем једне нове педагогије, оне која неће бити лишена друштвене одговорности. Октобра месеца 2013. године Србију је посетио Питер Мекларен професор на Одсеку за постдипломске студије у области образовања и информација на Калифорнијском универзитету у Лос Анђелесу.⁴⁴ Аутор

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Књига Паула Фреиреа, *Педагогија обесправљених* сматра се једним од класичних текстова критичке педагогије. Продата је у преко 1 000 000 примерака у Сједињеним Америчким Државама и широм света утичући на генерације наставника и интелектуалаца. За Фреиреа, као и за његове настављаче, критичка педагогија није представљала само теорију већ и друштвени покрет у образовању који помаже ученицима да развију свест о слободи, да препознају ауторитарне тенденције и повежу знање и моћ са способношћу да делују конструктивно. Дајући лични пример Фреире је одиграо кључну улогу у развоју изузетно успешне кампање за ширење писмености у Бразилу пре државног удара и војне хунте 1964. Када је војска прузела власт, Фреире је завршио чак и затвору због залагања за унапређивање образовања на принципима критичке педагогије. Након пуштања на слободу провео је читав низ година у изгнанству у Чилеу и Швајцарској. Након повратка у Бразил 1980. године имао је веома значајну улогу у формирању њене образовне политике све до смрти 1997. године; Анри Жиру, *О критичкој...*, стр. 223.

⁴² Исто, стр. 228.

⁴³ Када је у септембру 2012. године у Никозији Стручна група Европске комисије за образовање и културу поднела извештај и обавестила јавност о стању писмености на простору Европске уније, европској комесарки Андруле Басилиу није преостало ништа друго него да наложи „хитну акцију због проблема за који се мислило да је у Европи искорењен“. Европска али и читава светска јавност упознати су са подацима по којима сваки пети петнаестогодишњак и готово 75 милиона одраслих у ЕУ није довољно савладао писање и читање, а многи нису у стању да се носе са захтевима модерних технологија попут коришћења интернетa или „паметних“ телефона. До које мере је „новооткривени“ проблем узбудило европску јавност али и европске политичаре најбоље говори чињеница да је једна од предложених мера била и отварање библиотека у тржним центрима. Поменути извештај скренуо је пажњу на, у европским државама дубоко укоренење предрасуде у вези са степеном писмености европског становништва. Показао је да се основна писменост у Европи узима „здром за готово“ и да је неписменост постала табу тема у великом броју држава, чега нису свесни ни многи европски политичари. „У Србији 20 посто љака не заврши основну школу“, *Политика*, 20. октобар 2012.

⁴⁴ Питер Мекларен је један од најзначајнијих теоретичара и заговорника критичке педагогије данас. Познат је по својим радовима и ангажовању у области критичке педагогије, критичке писмености, социологије и

чувене књиге *Живот школе*, на питање новинарке *Политике*: „Шта саветујете нашим наставницима и студентима“?, одговорио је: „Ништа“, а онда наставио: „Свака земља треба да прилагоди критичку педагогију својој историји, култури, идентитету. Образовање мора да буде посвећено стварању економско и социјално праведном друштву, да будете предани промени, социјалној једнакости, етици. Учитељи морају да буду храбри, да се не плаше да постављају питања, а студенти треба да се учлањују у друштвене покрете и организације и да негују критичко мишљење“.⁴⁵

антропологије образовања, културолошких студија, критичке етнографије и марксистичке теорије. Био је предавач и директор Центра за образовање и културолошке студије на универзитету Мајами. Своју каријеру почео је као учитељ у школи коју су похађала деца емиграната у једном од најозлоглашенијих делова Торонта. Обилазио је и обилази школе по Јужној Америци и Јужној Африци. Радио је са запатистима у Мексику и револуционарима у Венецуели. Боравио је у Кини, Израелу, Палестини, Грчкој и Финској. Аутор је чувене књиге „Живот у школама“ (Едука, 2013) која је проглашена бестселером. Поред ове, у Србији је 2013. године објављена Мекларенова књига „Че Гевара, Пауло Фреира и педагогија револуције“ (Едука, 2013). Критичком педагогијом се бави не само као теоријом и филозофијом образовања, него и као друштвеним покретом који је оријентисан на праксу, на начин на који је то дефинисао њен утемељивач Пауло Фреира: „Читајте Маркса, и ми то радимо“, *Политика*, 12. октобар 2013; Питер Мекларен, *Че Гевара, Пауло Фреира и педагогија револуције*, Београд, 2013.

⁴⁵ „Читајте Маркса, и ми то радимо“, *Политика*, 12. октобар 2013.

УВОД

Школа је државна

Заинтересованост државе за школу као институцију која масовно окупља и васпитава најмлађе припаднике заједнице везује се за период просвећеног апсолутизма. Кључни догађај одиграо се 1774. године. Тада је донета *Општа школска уредба* за школе у Аустрији којом је било прописано обавезно похађање тривијалних тј. основних школа за децу оба пола. Уредба је донета у склопу великих реформи хабзбуршке царице Марије Терезије (терезијанска реформа школства) која је поред пруског цара Фридриха II и аустријског цара, свога наследника Јосифа II, била један од најзначајнијих заговорника идеје о конституисању школе као етатизоване установе која у процесу одгајања и васпитања најмлађих припадника заједнице игра једну од најзначајнијих односно кључну улогу. Аутор Уредбе био је Ј. И Фелбингер (Johan Ignaz Felbiger) познати реформатор школства, методичар и аутор уџбеника. У Уводу *Опште школске уредбе*, Фелбингер је написао „да је васпитање младежи оба пола најважнији основ среће једног народа“ чиме је истакао значај улоге коју школовање припадника свих чланова једне заједнице има за бољитак и напредак друштва у целини.⁴⁶

Три су кључне идеје мотивисале најзначајније представнике просвећеног апсолутизма да се између осталих, значајно посвете и реформи школства у својим царствима. Пре свега, мотивисале су их филантропске идеје. У основи просветитељства налазила су се схватања да је човек по својој природи биће разума, да су сви људи једнаки и да самим тим имају и могућност али и право да развију то што им је природом дато. Просветитељска држава која је почивала управо на оваквим постулатима била је дужна да

⁴⁶ Александра Илић, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878-1918*, Београд, 2010, стр. 11-12.

обезбеди услове за остваривање природних права. Школа се показала као институција идеална за манифестацију просветитељских начела. Поред филантропских значајну улогу играли су економски и војни разлози. У складу са већ изнетим идејама просвећеног апсолутизма, сматрало се да економски напредак, одбрана и територијална експанзија државе не могу бити загарантовани без писмених радника и војника. Држава је, у том смислу, била дужна да их опишени. С обзиром да је срећа народа почивала и зависила од самог народа, држава је сматрала да школа мора имати још једну односно васпитну функцију. Грађани су морали бити васпитани тако да представљају одане и лојалне чланове заједнице којој припадају, управо оне који ће се ставити у службу реализације економских али и војних циљева, евентуалне територијалне експанзије.⁴⁷ Са становишта времена просвећеног апсолутизма филантропске идеје нису биле у колизији са економским и војним разлозима. Напротив, природно право и слобода на којима почива просветитељска државе могли су се остварити само у оквирима једне јасно дефинисане институције каква је била државна школа. Као институција са јасно дефинисаним оквирима, школа је наметала и учила најмлађе припаднике заједнице овладавањем вештинама за реализацију како природног права тако и слободе. Природно право и слобода нису били неограничени. Напротив, деловати у циљу реализације сопственог природног права и слободе значило је радити искључиво у корист државе јер се предпостављало да само тако она може напредовати и бити услов праве среће свих својих грађана.

Време просвећеног апсолутизма као културног покрета 18. века поклопило се са временом настанка националних држава. Управо су грађани обликовани по моделу државе тј. кроз институцију школе били главни носиоци и творци свих националних препорода односно националних држава које ће настати у 19. веку. Због тога национална држава се може дефинисати и као продукт школованих тј. васпитаних и образованих кроз институцију школе. Формирање школе као етатизоване институције коју похађају сви припадници заједнице стасали за школу је нераскидиво везан за процес настанка националне државе. Тако у националној држави васпитање постаје грађанска функција. У својој књизи *Васпитање и демократија*, Џон Дјуи је написао: „Циљ васпитања више није

⁴⁷ Исто, стр. 12.

човек већ грађанин“⁴⁸ Другим речима, полазећи од начела и идеја на којима је почивао просвећени апсолутизам, просвећени апсолутисти попут Марије Терезије су основали државну тривијалну школу тј. ону која пружа основно образовање не жалећи средства али са друге стране јасно одређујући средства и циљеве васпитања. Основна сврха такве школе била је да од основне школе па до универзитета створи „патриотски настројеног грађанина и војника, будућег државног чиновника и управљача“⁴⁹

Југословенско наслеђе

Крај Првог светског рата означио је крај постојања великих царстава каква су била турско и аустро-угарско и настанак низа нових европских држава. 1. децембра 1918. године на мапи Европе учртана је и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Настанак заједничке државе Јужних Словена представљао је израз вековних тежњи јужнословенских народа, велику промену али и својеврсни изазов у животу свих њених грађана. Територија која је 1918. године обједињена границама заједничке државе била је географски, геополитички, геостратешки, историјски, економски, комуникационо веома шаренолика.⁵⁰

Ова шареноликост посебно је дошла до изражаја на пољу образовних система који су постојали на уједињеној територији. У тренутку настанка Југославије, на њеној територији било је на снази 37 различитих државних и покрајинских закона и уредби, који су регулисали сферу просвете. Неке од њих настале су у национално слободним државама као што су биле Краљевина Србија и Краљевина Црна Гора а неке на територијама које су улазиле у састав великих царстава тј. Отоманске империје и Аустро-Угарске монархије. Основна школа у Србији, Црној Гори, Војводини, Босни и Херцеговини била је четвороразредна и трајала је четири године. Сваки разред трајао је једну годину. Основна школа у Хрватској, Славонији, Срему и Међумурју била је четвороразредна и трајала је пет година. Прва три разреда су се похађала по годину а четврти две године. У Далмацији и љубљанској области (без срезова Брежице и Лашко) основна школа била је

⁴⁸ Џон Дјуп, *Васпитање и демократија*, Цетиње, 1970, стр. 68.

⁴⁹ *Исто*, стр. 69.

⁵⁰ Љубодраг Димић, „Просвета у Краљевини Југославији“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 213.

шесторазредна и трајала је шест година. Основна школа у мариборској области (без Међумурја) и у два среза љубљанске области тј. у Брежицама и у Лашком била је осморазредна и трајала је осам година. Продужена основна школа или „опетовница“ која се похађала најчешће у сеоским срединама недељом, празницима и по некада четвртом постојала је у Хрватској, Славонији, Срему и Међумурју где се у њу полазило после четвртог разреда основне школе. Похађала се три године. У Далмацији и љубљанској области (без срезова Брежице и Лашко) где је основна школа трајала шест разреда тј. шест година, после шесте године полазило се у продужену школу или „опетовницу“ која је трајала две године. У неким деловима Србије и Војводине било је шесторазредних основних и продужених школа. Основна школа у различитим деловима Краљевине непосредно по њеном настанку не само да се разликовала по броју разреда или дужини трајања већ и по наставним плановима и програмима, задацима и циљевима који су се налазили пред школом. Стварност је била у колизији ⁶⁶ највишим законским актом земље јер је члан 16. Видовданског устава предвиђао: „Настава је државна. У целој земљи настава почива на једној истој основи, прилагођавајући се средини којој се намењује“.⁵¹

Нова држава почивала је на схватању о неопходности да нове генерације буду васпитане сходно измењеној друштвеној стварности. Измењена друштвена стварност захтевала је нову политику образовања и васпитања која би била дефинисана тако да изврши унификацију просветног живота. Стварање јединственог школског система на територији читаве нове државе у пракси је значило: стварање јединственог просветног законодавства и стварање јединствене основне школе што се неће десити током постојања Краљевине односно до почетка Другог светског рата на територији Југославије. Разлога за то било је више.

У двадесет четири владе оформљене у периоду од 1918. до 1929. било је двадесет седам министара просвете. Функцију министра просвете обављало је десет различитих личности које су потпуно другачије гледале на процес изградње јединственог просветног система. По политичкој опредељености били су: радикали, демократе, самосталци, представници хрватског покрета, словеначки клерикалци.⁵² Током тридесетих година

³ Момчило Исидић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, први део, Београд, 2005, стр. 37.

⁵² Светозар Прибићевић је дужност министра просвете обављао девет пута у укупном трајању од 31 месец, Миша Трифуновић у пет мандата у трајању од три године. По два пута министри просвете били су: Милан Грол, Стјепан Радић, Веља Вукићевић и Павле Маринковић. У првој деценији постојања Краљевине тј. све

ситуација се није поправила. До почетка Другог светског рата односно до 1941. године променило се још 15 влада. Министри просвете смењени су 20 пута а на овој функцији нашло се 11 људи. Сваки нови министар „доводио“ је нове помоћнике, начелнике, државне чиновнике. Политиканство и партијашење било је присутно у свим сферама политичког живота Краљевине Југославије па и у просвети због чега је она „губила начелан а добијала изразити личи, политички, партијски печат министара и партијских функционера распоређених партијским нагодбама“.⁵³

Поред врло шаренолике „понуде“ законских решења и уредби, неспремности политичких елита да се ставе изнад партијских интереса а у циљу дефинисања јединствене државне просветне политике, један од кључних разлога неуспеха просветних власти Краљевине да до почетка Другог светског рата просвету поставе на јединствене основе биле су огромне културне разлике између појединих делова земље. По попису из 1931. Дравска бановина се по проценту неписменог становништва (5,54%) приближавала стандардима модерних европских држава. Са друге стране Врбаска (72,60%), Вардарска (70,86%), Зетска (66,04%), Дринска (62,11%), Моравска (61,96%) и Приморска (57,46%) бановина нису имале чиме да се „похвале“ јер је проценат неписмених на овим територијама прелазео 50% становништва. Стопа неписмености је била далеко виша међу женском него међу мушком популацијом.⁵⁴ У Врбаској и Вардарској бановини тек је свака седма жена знала да чита и пише.⁵⁵

У првих десет година постојања, Краљевина СХС (Југославија) није успела да добије јединствени *Закон о народним школама*⁵⁶ што је значило да су се у првих десет

до увођења шестојануарске диктатуре исти људи нису имали готово никакав проблем да обављају функције министра унутрашњих дела, вера, шума и рудника, пошта, финансија, саобраћаја итд; Љ. Димитић, „Просвета у Краљевини...“, стр. 219.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто, стр. 229; У Моравској бановини мушка популација је била скоро четири пута писменија од женске (61,2% писмених мушкараца и 14,5% писмених жена), у Вардарској бановини три пута (44,3% мушкараца и 14,5% жена), у Врбаској бановини три пута (40,01% мушкараца и 14,2% жена), у Зетској бановини три пута (51,2% мушкараца и 17,1% жена).

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Од самог почетка у држави су постојале велике разлике у мишљењима како основна школа треба да изгледа. У процесу изградње јединственог образовног система преовлађивале су две тенденције тј. унитаристичка чије су се присталице залагале за јединствену школу и она која је нагињала еластичнијем решењу тј. она чије су присталице сматрале да се школа мора „подешавати према потребама и особеностима народа“. Посебно гласни били су они који су, у складу са захтевима времена, сматрали да се основно школовање мора продужити на осам година. Борба за осморазредну основну тј. модерну школу постаје временом приоритет или императив времена. Рад на усклађивању и усаглашавању свих предлога започео је када је Министарство просвете основало Комисију за преглед школског законодавства у свим покрајинама

година постојања Краљевине на различitim територијама примењивала различита законска решења која су представљала одраз једне потпуно другачије реалности тј. оне која је престала да постоји са нестанком великих царстава али и независних држава какве су биле Србија и Црна Гора.⁵⁷ Увођење шестојануарске диктатуре захтевало је да се врло брзо ради на озакоњењу новог поретка. Новонасталу ситуацију требало је отелотворити у свим сферама живота па и на пољу просвете. Југословенска идеологија је требало да добије потпору у бројним системским законима. 12. март 1929. Министарство просвете је пред Министарским саветом тј. пред Владом изнело свој програм у коме се каже да у „циљу заустављања и елиминисања израстајућег духовног и политичког тријализма, задатак основне школе није био само да шири писменост него и још више да национално васпитава“. У основи новог Предлога Закона о народним школама налазио се пројекат Милана Грола из октобра месеца 1928. године. Израдила га је комисија састављена од еминентних универзитетских професора, учитеља и стручњака тога доба коју је именovala влада Петра Живковића. Закон је усвојен 5. децембра 1929. године. На снагу је ступио четири дана касније, објављивањем у *Службеним новинама*. Тако је

нашег краљевства и изједначавање школског закона тј. Комисију за израду закона о народним школама. Комисија састављена од представника Министарства просвете, Просветног савета и представника просветних одељења свих југословенских покрајина врло брзо је изашла са *Нацртом закона о народним школама*. Министарство просвете га је затим послало п¹³¹иским земаљским владама и удружењима учитеља на разматрање. *Нацрт* је наишао на веома оштре критике које су се пре свега односиле на процену да су нацрт писали људи „који немају елементарне представе о начину на који функционише основна школа“. На све примедбе, пре свега, Главног одбора Удружења учитеља Министарство је реаговало формирањем нове комисије. Нова, по свему судећи компетентнија комисија, је изашла са новим нацртом. По овом нацрту основна школа је требало да траје осам година с тим што се после завршеног шестог разреда основне школе ученик могао одредити за неколико варијанти. Ученици су могли да заврше још два разреда народне школе. Могла се уписати гимназија, грађанска школа или нижа „професионална“ школа. Нови нацрт Закона о народним школама прошао је добро али се тада огласио Главни просветни савет подсећајући да се предходно морају дефинисати начела којима ће се централизовати школска власт. Када је Главни просветни савет дефинисао начела која су предвиђала централизацију школских власти а Учитељско удружење их прихватило без већих примедби, хитно је, опет на предлог Учитељског удружења, Министарство формирало трећу по реду комисију која је израдила нов пројекат закона. По предлогу треће по реду комисије школовање у основној школи је требало да буде обавезно и бесплатно. Предвиђало се да траје осам година После четири године ученицима је остављена могућност да наставе школовање у народној школи још две године. Услед промене владе и смене министра просвете овај предлог закона никада није дошао до Народне скупштине а нови министар га је заменио пројектом др Сигисмунда Чајковца, професора Више педагошке школе у Загребу. Услед пада владе и промене министра просвете ни овај предлог закона није дошао до Народне скупштине. Пројекат Милана Грола из октобра месеца 1928. године такође није „угледао светлост дана“ услед завођења диктатуре 6. јануара 1928. године, М. Исић, *Основно школство...*, стр. 39-41.

⁵⁷ У Србији је све време био на снази Закон о народним школама од 19. априла 1904. са допунама Закона од 23. јула 1919. чија је важност проширена и на Црну Гору (одлуком Министарства просвете од 14. маја 1920) а затим и на подручје Баната, Бачке и Барање (одлуком Министарства просвете од 6. јула 1920. и потврдом Министарског савета од 20. августа 1920), Исто, стр. 42.

Краљевина Југославија добила свој први јединствени *Закон о народним школама* децембра месеца 1929. године, пуних једанаест година од настанка заједничке државе.⁵⁸ Закон је допуњен и измењен 7. јула 1930.⁵⁹

Закон о народним школама из децембра месеца 1929. године прописао је да је народна школа општа и обавезна у целој држави.⁶⁰ У свим народним школама настав је била бесплатна. *Закон о народним школама* предвиђао је обавезно осмогодишње школовање. Оно се реализовало кроз четири разреда основне школе. После четири разреда основне могла се уписати грађанска, средња или стручна школа.⁶¹ Доношење *Закона о народним школама* отворило је простор за доношење јединственог наставног плана и програма за све основне школе у Југославији. Нови наставни план и програм који је био на снази све до краја постојања Краљевине Југославије донет је маја месеца 1933. године.⁶² И ако је до краја свога постојања успела да добије *Закон о народним школама* као и нови наставни план и програм, Краљевина Југославија је остала „ускраћена“ до краја свога постојања за закон о уџбеницима који би заокружио реформски процес из 1929. године.⁶³

Делимично уобличавање реформе школског система дало је, у периоду до почетка Другог светског рата, само делимичне резултате. И ако веома значајна, донета законска решења нису могла бити у потпуности спроведена до почетка Другог светског рата јер је рад на унификацији просвете у Југославији захтевао време. Сматра се да је реформа из

⁵⁸ Исто, стр. 47-48.

⁵⁹ Исто, стр. 54.

⁶⁰ По овом *Закону*, народне школе су биле: основне и више народне школе, забавишта, школе за недовољно развијену и дефектну децу, установе које служе општем народном просвећивању тј. аналфабетски течајеви, школе и течајеви за домаћице, привредни течајеви, хигијенски течајеви и слично. Исто, стр. 48-51.

⁶¹ Ко није уписивао грађанску, средњу или стручну школу могао је наставити школовање четири године у вишој народној школи. Више народне школе, као и раније, превасходно су биле намењене сеоској деци. Биле су одвојене за мушку и женску децу. Настава у вишим народним школама се одвијала редовно или по скраћеном облику (пет месеци – од октобра до фебруара тј. кад нема пољских радова). Исто.

⁶² Од самога почетка био је изложен најозбиљнијој критици стручне јавности као наставни план и програм који је у супротности са савременим развојем педагошке теорије и праксе. Сматрало се да не подржава концепт нове школе тј. школе рада, активне школе, продукционе школе тј. оне која никако није могла импоновати унитаристичкој држави каква је била Краљевина Југославија; Исто, стр. 54-55.

⁶³ Веома значајна дебата у Краљевини вођена је и по питању уџбеника. Југословенско учитељско удружење подвучило је постојање дисхармоније између новог *Закона о уџбеницима* од 27. септембра 1929. и *Закона о народним школама* од 5. децембра 1929. са изменама и допунама закона од 7. јула 1930. Министарству се посебно замерало да је одлука о конкурс за уџбенике од 15. фебруара 1935. године донета на основу чланова 1. и 2. *Закона о уџбеницима*, израђена пре него што се показало како актуелни наставни планови и програми функционишу у реалности. 26. фебруара 1938. године одржана анкетна конференција делегата свих заинтересованих страна у вези са доношењем нацрта *Уредбе о државним штампаријама* и *Уредбе о изменама и допунама у Закону о уџбеницима* од 27. септембра 1929. године. Том приликом је констатовано да у Краљевини није дошло до неопходне монополизације уџбеника, Исто, стр. 62.

1929. године најзначајнији резултат постигла на пољу повећања броја ученика основних школа. Могло би се рећи да је законско решење донето 1929/1930. више него било које раније допринело масовном уписивању ђака у основну школу. У периоду од 1929. до 1939. године број основаца повећао се за 511 000.⁶⁴ Ипак, током тридесетих година са повећаним уписивањем а смањеним исписивањем, знатно се повећао број оних који су нередовно похађали школу.⁶⁵

Напад Немачке и њених савезника на Југославију отпочео је 6. априла 1941. године бомбардовањем Београда и других југословенских градова. Војска Краљевине Југославије капитулирала је 17. априла 1941. године када је потписан *Споразум о примирју* односно *Акт о безусловној капитулацији земље*. У наредне четири године територија Југославије била је распарчана и подељена унутар неколико окупационих зона. Прва школска година у миру и слободи на територији целе Југославије отпочела је тек 1. септембра 1945. године.⁶⁶

Школство у Србији до 1944.

Краљевина Србија ушла је у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године као независна држава са релативно развијеном просветном праксом. Први покушаји формирања организованог школства везују се за почетак 19. века, Први српски устанак (1804) и формирање српске националне државе. Изградња организованог просветног апарата у Србији почела је 2. јануара 1811. године када је устаничка скупштина основала Попечитељство просвете и црквених послова и на његово чело, за попечитеља, поставила Доситеја Обрадовића. Пропашћу Првог српског устанка нису престали напори да Србија добије модеран образовни систем по угледу на друге европске земље. Хатишерифом из 1830. легализован је рад на развоју народне просвете. Три године касније, захваљујући Димитрију Тиролу Србија је добила први модеран школски закон у

⁶⁴ Љ. Димић, „Просвета у Краљевини...“, стр. 228.

⁶⁵ Школске 1931/1932. године у Северној Србији, изузев Београда нередовних основаца је било 19,15%. Четири године касније тај проценат се повећао на 25,75% а школске 1939/1940. на 32,64%. У Старој Србији ова појава је била израженија. Последње мирнодопске године школу није редовно похађало преко 35% ђака М. Исић, *Основно школство...*, стр. 507.

⁶⁶ Настава у неким деловима Југославије односно у Србији која је ослобођена у јесен 1944. године отпочела је 1. јануара 1945. године. Школе у Србији радиле су нередовно до 1. септембра 1945. године.

својој историји, израђен по угледу на школски закон у Аустрији. Закон је добио назив: *Устав народни школа у Књажевству Србије правитељствујућим Књазем Милошем Теодор Обреновићем I одобрен и потврђен*.⁶⁷ И ако значајно, законско решење Димитрија Тирола није предвиђало обавезно школовање што ће се променити пола века касније односно. 1883. године када ће Србија добити један од најзначајнијих реформских закона у својој историји тј. *Закон о основним школама*, који је прописивао да је: „Свако дете које живи у Србији, дужно походити школу кроз шест година по одредбама овог закона“. *Законом о основним школама* из 1883. у Србији је била уведено обавезно похађање основне школе у трајању од шест година за децу оба пола.⁶⁸ *Закон о основним школама* из 1883. године значајан је не само по томе што је донет као први закон у Србији који је уводио обавезно похађање шестогодишње основне школе за децу оба пола,⁶⁹ већ и зато што је читав просветна реформа коју је деведесетих година 19. века у Србији спровео њен тадашњи министар просвете, Стојан Новаковић имала за циљ стварање модерног образовног система. *Закон о основној школи* био је само део опсежног система реформи. Ни једна реформа школстава у Србији у 20. веку не може се разумети без бар делимичне анализе онога што су у Србији „на прагу новог века“ покушали да спроведу Стојан Новаковић и његови настављачи тј. Љубомир Давидовић, Андра Николић, Љубомир Стојановић и Љубомир Јовановић.⁷⁰ У том смислу, Стојан Новаковић се може сматрати утемељивачем модерне основне школе али и модерног образовног система, онаквог какав је и данас познат.

И ако је представљала основу модерног образовања, амбициозно замишљена Новаковићева реформа из 1883. није спроведене због: материјалних, кадровских и психолошких (непостојање свести о значају школовања) разлога. Због немогућности да се

⁶⁷ Закон је предвиђао постојање велике школе, редовних школе у окружним варошима, малих школа у сваком већем селу и варошници са по једним учитељем, у којима би се учило читање, писање, веронаука и рачун. У складу са одредбама Сретењског устава из 1835. наредне 1836. године објављен је *План за школе како имају постојати*. План је предвиђао постојање правитељствених тј. државних школа и то: једне гимназије у Крагујевцу, три будуће полугимназије и 22 нормалне тј. основне школе. План је предвиђао и постојање „млађих нормалних школа“ које би издржавале општине како би се деца у њима учила „срицати, читати и писати“; *Исто*, стр. 63-64.

⁶⁸ *Исто*, стр. 65.

⁶⁹ Законом о основној школи из 1883. године уведена је школска обавеза тј. основна школа у трајању од шест година за све дечаке и девојчице који су навршили 7 година. Овим законом уведено је продужено трајање основне школе (4+2). Четпри разреда су се похађала у основној и још два у продуженој или вишој основној школи; А. Илић, *Уџбеници и...*, стр. 51.

⁷⁰ Арсен Ђуровић, „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 144-145.

превазиђу проблеми са којима се суочила држава приликом покушаја да контитуише модеран систем образовања, Краљевина Србија добила је 1898. године нови *Закон о народним школама*. Закон из 1898. године представљао је у модернизацијском смислу искорак у назад јер је скратио школску обавезу са шест на четири године.⁷¹ Ни последњи *Закон о народним школама* који је донет у независној српској држави односно закон из 1904. године није успео школску обавезу са четири да продужи на шест година тако да је школска обавеза у Србији све до доношења *Закона о народним школама* из 1929. године остала четворогодишња.⁷²

143

Догађаји који су обележили прву половину 20. века не само у Србији већ и у читавом свету, Први (1914-1918) а врло брзо након Првог и Други светски рат (1939-1945) негативно су се одразили на развој сложеног а у Србији и врло крхког образовног система. Услед отпчињања ратних дејстава 1914. године, све основне школе на територији Србије прекинуле су рад. Одмах по завођењу окупационе управе, непријатељ је успоставио свој систем школа. На бугарском окупационом подручју уважен је наставни план Краљевине Србије али су српски језик и историја замењени бугарским језиком и историјом. Настава се одвијала на бугарском језику са бугарским уџбеницима и уз помоћ бугарских учитеља. На аустријском окупационом подручју ситуација је била слична. 14. јануара 1916. године Генерални војни гуверман издао је поверљиву *Наредбу о успостављању основних и средњих школа на окупираном подручју*. Врховна команда у Бечу усвојила је и одобрила *Основне принципе за отварање основних и средњих школа у окупираним областима Србије* 27. јануара 1916. Основне школе су третиране као државно-јавне. Отварање приватних или манастирских школа било је забрањено. Основна настава се сматрала обавезном. Било је предвиђено да траје пет година. У основну школу полазила су деца са навршених 7 година старости. Дечаци преко 11 и девојчице преко 10 година старости нису могли уписати први разред основне школе. За директоре школа постављани су виши аустријски официри који нису били способни за оперативну службу. За учитеље су постављани предходно испитивани кадрови, аустријски поданици и то првенствено кадрови из Хрватске, Словеније и Босне као и подофицири неспособни за оперативне функције у војсци. Настава је била на српскохрватском језику. У употреби је било

⁷¹ Исто, стр. 181-183.

⁷² Исто.

латинично писмо. Целокупна настава у Србији била је под управом Гувернера са седиштем у Београду. Школе које су се налазиле по окрузима и срезовима биле су под управом окружних тј. среских команданата. Уџбенике је одобравао Гувернер. У употреби су били претежно босански уџбеници.⁷³

Током Другог светског рата територија Србије била је распарчана унутар неколико окупационих подручја. Највећи део Србије (централни делови Србије, Банат и северни делови Косова ико Косовске Митровице) ушао је у састав немачке окупационе зоне у Србији. На самом почетку окупације Србије, Немачка окупациона управа у Србији (1941-1944) заузела је став да рад у школама и на Универзитету не треба обнављати. Ипак, услед пропагандистичких и политичких разлога одлучено је да се „приступи прилагођавању образовања потребама окупације“.⁷⁴

Значајну улогу у прилагођавању наставних садржаја захтевима окупатора али и у реализацији настојања да се изграде добри односи са Немцима и промовише сопствена политика која је између осталог почивала на идеји да су управо просветни радници „стожери духовног преображаја на путу ка новој Европи“⁷⁵ имала је квислиншка власт, најпре Комесарска управа Милана Аћимовића⁷⁶ а потом и колаборационистичка влада Милана Недића која је себе називала и „владом народног спаса“.⁷⁷

Основне школе у Србији током Другог светског рата радиле су према програмима чија је садржина прилагођена концепцијама и идеолошким матрицама колаборационистичке владе Милана Недића. И ако су радиле, основне школе у Србији током Другог светског рата нису нормално функционисале. Пракса превођења ученика у старије разреде због немогућности да похађају редовно основну школу у ситуацији када се није знало докле ће ванредно стање потрајати, била је заступљена током читавог рата. С друге стране, ратна психоза је многе малишане али и њихове родитеље поколебала у вези

⁷³ М. Исић, *Основно школство...*, стр. 20-25.

⁷⁴ Ljubinka Št. 81 c, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedica 1941-1944“, *Istorija 20. veka (Tematski broj povodom 70 godina od početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, 1, Beograd, 2011, str. 151.

⁷⁵ Исто, стр. 153.

⁷⁶ Комесарска управа (влада) (30. април 1941 – август 1941) на челу са Миланом Аћимовићем као њеним председником била је прва квислиншка администрација на територији немачке окупационе зоне у Србији. Комесари Министарства просвете у Аћимовићевој влади били су, најпре, Ристо Јојић а потом Велибор Јонић.

⁷⁷ Влада предратног генерала Милана Недића (29. август 1941 – 4. октобар 1944) била је окосница квислиншке управе под немачком окупацијом од августа 1941. до октобра 1944. године. Министри просвете у влади Милана Недића били су, најпре, Милош Тривунац а потом већ поменути Аћимовићев комесар Велибор Јонић.

са похађањем школе. Многа деца нису ни похађала школу све до јануара 1944. године. Ратна разарања нису штедела ни онако скромну мрежу основних школа у Србији. Многи учитељи заробљени су или су страдали у априлском рату.⁷⁸ Када је дигнут устанак у јулу 1941. године многи су се придружили Народно-ослободилачком покрету Југославије. Током окупације, само кроз логор на Бањици прошло је око 80 учитеља.⁷⁹ Због ратних операција и борби настава није могла бити редовна. Први прекид рада уследио је већ у априлу месецу 1941. године. Након овог прекида уследио је нови прекид, већ у јесен 1941. године када је у Србији избио устанак. Гушење устанка као и казнена експедиција која је однела неколико хиљада људских живота (масовна стрељања у Шапцу, Драгинцу, Крагујевцу, Краљеву као и „коначно решење“ јеврејског питања), одложили су почетак школске 1941/1942. године за фебруар 1942. год.⁸⁰ Већих прекида у раду основних школа у Србији није било до јесени 1944. године⁸⁰ када су отпочеле борбе за ослобођење Србије. Србија је ослобођена у јесен 1944. године. Многе школе, пре свега у Београду почеле су са радом већ од јануара 1944. године али је прва редовна школска година у миру тј. школска 1945/1946. почела 1. септембра 1945. године.⁸¹

I

ПРВА ГЛАВА

„КОМЕ И КАКВО ОБРАЗОВАЊЕ“?⁸²

У Програму за пролетерско деčје позориште, 1928. године, Валтер Бењамин је написао: „На децу фразе, а то није случај код одраслих, немају никакав утицај. За годину дана можемо постићи то да сва деца у земљи понављају фразе. Али, поставља се питање како да постигнемо то да за десет или двадесет година сви делују по партијском програму. Ту фразе нису ни од какве користи“.⁸³ Тешко је рећи да ли су креатори политике образовања и васпитања у Југославији од 1945. до 1958. године и доношења *Општег закона о школству* познавали један од најбрилијантнијих текстова познатог немачког филозофа који је, не случајно, у читавој Европи „откривен“ тек 1968. године, када је генерација рођена у рату а стасала у првим годинама по окончању рата, супротно убеђењима својих родитеља и професора, решила да одбаци све благодети „породичног“ тј. „мирног начина живота у предграђу“.⁸⁴ Још теже је претпоставити шта би о Бењаминовом тексту мислио школски инспектор Десимир Миливојевић да га је знао док је децембра месеца 1948. године, након посете школама бујановачког среза, писао извештај претпостављенима у Министарству просвете НР Србије следеће садржине: „Деца читају чланак *Стаљин у школи* а немају појма ко је Стаљин, где он живи и шта ради. Одговара се да живи у Бујановцу, Прешеву, Скопљу, Нишу, Београду и нагађало се докле

⁸² Назив чланка Митре Митровић (Митра Митровић, „Коме и какво васпитање и образовање“, *Савремена школа*, 1, Београд, 1946, стр. 13-16).

⁸³ Valter Benjamin, „Program za proletersko dečje pozorište“, *Teatron*, 144 -145, Beograd, 2008, str. 31.

⁸⁴ Ања Суша, *Београдско позориште и студентске демонстрације '68* (магистарски рад), Београд, 2001, стр. 22.

су год деца знала да ређају имена наших места. Исто тако се ништа не зна ни о Титу. На питање шта он ради у Београду, добио сам један одговор – Разговара с пионирима“.⁸⁵

Цитирани део Миливојевићевог извештаја одабран је не да би се показало да политика образовања и васпитања у Југославији после 1945. није одражавала „ширу политику друштва у свим фазама њеног развоја“⁸⁶ јер би то било нетачно. Тито и Стаљин а затим само Тито представљали су неприкосновене симболе или како каже Бењамин „фразе“ социјалистичког периода у развоју југословенске државе. Управо је време након пропасти социјализма у Источној Европи али и пропасти југословенске државе у коме је симбол Јосипа Броза Тита наставио да „живи“ добијајући нове садржаје и интерпретације⁸⁷ можда један од доказ да је политика образовања и васпитања у Југославији која, видели смо из Миливојевићевог извештаја, није увек давала најбоље резултате, представљала мотор једне од најуспешнијих реформи која је спроведена у југословенском друштву после Другог светског рата односно реформе основношколског система као дела све укупне реформе школског система.

Присуство политичког и идеолошког у школи може се пратити дуго пре револуционарне смене власти у Југославији 1945. године. У књизи *Морално васпитање у*

⁸⁵ Архив Србије, Г-183, Ф-85, Извештај изасланика Министарства просвете, школског инспектора Десимира Миливојевића Министарству просвете НР Србије из бујановачког среза, 10. децембар 1948.

⁸⁶ Ranko Simović, *Politička i obrazovna realizacija u NR Srbiji*, Beograd, 1990, str. 237.

⁸⁷ Маја 2010. године, Институт за нову историју Србије из Београда је у сарадњи са Архивом Југославије и Институтом за југоисточну Европу из Регензбурга организовао међународни научни скуп под називом *Tito: виђења и тумачења* на ком је учествовало више од сатридесет учесника из петнаест земаља. Том приликом расправљало се и о бројним интерпретацијама Тита, симбола који је коришћен „у процесу (де) конструкције југословенског друштва“. Годину дана касније Институт за нову историју Србије и Архив Југославије објавили су зборник истоименог назива у коме су објављени радови већине учесника скупа. Види више у: Todor G. Ljilic, „Titoizam: tri perspektive“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 539-551; Miroslav Jovanović, „Tri Titove Jugoslavije: moćna, napredna i zločinačka. Tri kontekstualna okvira istoriografskih tumačenja istorije socijalističke Jugoslavije“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 552-561; Mitja Velikonja, „The Past With a Future: The Emancipatory Potential of Yugonostalgia“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 552-561; Vjekoslav Perica, „Heroizmo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i narodnih heroja Jugoslovi“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 582-600; Aleksandar Ignjatović, „Otvaranje i popularizacija. Muzej 25. 7. i transformacija prostora Dedinja“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 601-614; Ana Hofman, „Druga Tita i je vila. Kako se pevalo (o) Titu“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 615-625; Tanja Petrović, „Otac svih jugoslovenskih naroda i narodnosti (Re)interpretacija patrijarhalne figure J. B. Tita u sećanjima bivših Jugoslovena“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 626-638; Martin Pogačar, „Osavremenjivanje mita maršala Tita. Digging up the past: the Tito myth in contemporary Slovenia“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 639-654; Nemanja Zvijer, „Slika Josipa Broza Tita u partizanskom ratnom spektaklu“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 718-730; Nikita Bondarev, „Tito's Cultural Chronological Borders and Intensity“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 750-754; Kosta Nikolić, „I posle Tita – Tito“. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1989-1990“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 760-778; Ljubica Jančeva, „Ličnost Josipa Broza Tita u savremenoj makedonskoj historiografiji“, *Tito – viđenja i tumačenja*, Beograd, 2011, str. 760-770; Mitja Velikonja, *Titostalgija*, Beograd, 2010.

школама Србије 1830 - 1878, Владета Тешић, полазећи од питања „да ли је у раздобљу од 1830. до 1878. године у школама у Србији било организованог и смишљеног рада на моралном васпитању ученика и с каквим циљем и на који начин се настојало да се код ученика развијају одређена морална својства“⁸⁸ долази до закључка да је у условима под којима је Србија од турског пашалука постепено израсла у, условно говорећи, организовану грађанску државу, „у којој се упоредо са формирањем одређених државних институција (законодавства, апарата власти и судства) стварао и уобличавао одређени систем школа и развијала одређена педагошка мисао“, „школство снажно еволуирало, израстајући временом у значајан фактор целокупног друштвеног живота“. Тешић закључује да су све школе „(од основних до највиших) биле“ „постављене управо тако да у њима ученици нису само стицали одређена знања“, већ су у одређеном смислу и помоћу конкретних педагошких мера (дакле организовани и смишљено) добијали и морално васпитање. Оно се „исцрпљивало у свесној тежњи просветно-школских органа да се код ученика свих школа, формирајући одређена религијска уверења, усађују и развијају у првом реду оне особине које ће их чинити дисциплинованим и послушним извршитељима заповести и наредба претпостављених“⁸⁹. Тиме се по Владети Тешићу показало да је мишљење Светозара Марковића изнето у *Србији на Истоку* „о бирократском моралу (као владајућем моралу), чија је суштина била у поковању претпостављенима исправно, да чињенице уверљиво потврђују и његову мисао да је покорност властима сматрана првом врлином и првим условом народне среће“ и да се у вези са тим „сваки вид непокорности (грађана властима, ученика наставницима) сматрао „најозбиљнијим преступом, често чак и буном против државног поретка“⁹⁰.

Анализирајући *култ владара* као „атавизам старог патријархалног друштва“, „једну константу политичке културе“, „континуитет у општем политичком дисконтинуитету облика власти и владајућих идеологија“ али и „најтрајнији облик васпитавања деце“⁹¹, историчарка Оливера Милосављевић препознаје у модерној историји Србије и Југославије заступљеност два веберовска типа власти према „врсти захтева за легитимношћу“. Први, *традиционални тип* власти, „заснован на веровању у светост традиције и легитимност

⁸⁸ Владета Тешић, *Морално васпитање у школама у Србији (1830-1878)*, Београд, 1974, стр. 5

⁸⁹ Исто, стр. 482.

⁹⁰ Исто, стр. 483.

⁹¹ Olivera Milosavljević, „Otac-genije-ljubimac: Kult vladara-najtrajniji obrazac vaspitanja dece“, *Žene i deca Srbije u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Beograd, 20016, str. 188.

особа које су на основу њих позване да уживају ауторитет⁹², може се пронаћи на монархијски систем. Други, *харизматски тип* власти, „засниван на изузетној преданости светости или хероизму, или узорним особинама неке особе или поретка који је ова открила или створила“, карактеристичан је за Титово доба.⁹² Имплементација идеолопоклонства како општег места и карактеристичног обележја легитимних поредака у образовни, али и далеко шири, васпитни систем представљала је нужност. „Љубав према владару“ као „отелотворење патриотизма“, дакле неизмерне љубаву према краљу и отаџбини тј. Титу и домовини, проналазила је своје место и на насловним странама часописа за децу и омладину. Последњих деценија 19. века насловну страну листа Ластва красиле су слике ласте, гуслара и грба са натписом: „Само слога Србина спасава“. Насловна страна Голуба из 1905. приказује Вука Караџића, Доситеја Обрадовића, светог Саву, Милоша Обилића, гуслара и Косовку девојку, док се као натпис истиче „Цетиње, Призрен, Нови Сад и Београд“. Заглавље Дечјих новина из 1928. године приказује три загрљена малишана са препознатљивим капама, тј. обележјима Срба, Хрвата и Словенаца. Послератни Пионир је излазио под паролом „За домовину - с Титом - напред“ док је Млади борац поручивао „Све снаге за нашу прву петолетку“.⁹³

11.

Политика образовања и васпитања као део културне политике ДФЈ/ФНРЈ

Општа је сагласност међу историчарима који су се бавили културном политиком Југославије и Србије у периоду од краја Другог светског рата до средине педесетих односно почетка шездесетих година 20. века, да је политика образовања и васпитања у Југославији и Србији у периоду који представља предмет интересовања овога рада била саставни део културне политике југословенске државе, културне политике која је у првих петнаест година по окончању Рата прошла кроз веома динамичан развој.⁹⁴ Динамичан

⁹² Isto, str. 189.

⁹³ Isto, str. 191.

⁹⁴ Најзначајнији радови објављени на тему културне политике у Југославији у првих петнаест година по окончању Рата, који се између осталог дотичу и дефинисања појма политике васпитања и образовања: Лjubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropaska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Београд, 1975; Aleš Gabrič, *Socijalistička kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana, 1995; Katarina Spehnjak, *Javnost i propaganda. Narodni front u politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, Zagreb, 2002; Бранка Докнић, *Културна политика Југославије 1946-1963*, Београд, 2013; Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1953-1962*,

развој културне политике значајно је утицао и на динамичност процеса формулисања политике образовања и васпитања у Југославији до доношења *Општег закона о школству* 1958. године.

Историчар Горан Милорадовић сматра да је израз „културна политика“ у условима југословенског послератног друштва имао два могућа значења: шире – када означава јавну политику у култури, њено стимулисање, усмеравање, мењање итд.⁹⁵ и уже – које проистиче из Лењиновог концепта „културне револуције“ као суштинског мењања друштва у правцу замишљеног комунистичког уређења путем масовног образовања становништва и то пре свега најнеобразованијег дела становништва односно сељака.

Израз „културна револуција“ радо су користили југословенски послератни комунисти често га замењујући еуфемизмима као што су: „културни преображај“, „историјска културна мисија“ и најчешће „културна политика“. Може се рећи да су се шире и уже значење појма „културна политика“ у великој мери поклапали до краја четрдесетих и почетка педесетих година 20. века односно до значајних промена до којих долази на пољу културе али и политике образовања и васпитања. Од тада је појам „културна политика“, који је у југословенску сферу, по свему судећи, ушао са Истока односно из СССР-а, почео да мења своје значење јер је обухватао два паралелна тока која су одражавала присуство двоструког утицаја у култури Југославије, како оног са Истока (реализам) тако и оног са Запада (модернизам).⁹⁶

„Културни преображај“ друштва после рата био је по југословенским комунистима неопходан из више разлога. Сматрало се да велика културна заосталост наслеђена из прошлости представља најозбиљнију препреку даљем развоју револуције која је тек требало да доведе до формирања социјалистичког друштва. Разлози за „културну револуцију“ произишавали су из саме суштине социјализма као праведнијег друштва које поред економских треба да се избори и са културним разликама и тако „прошири круг

Ljubljana, 2006; Бранка Докшић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената*, 19 Београд, 2009; Миомир Гаталовић, *Дарована слобода – партија и култура у Србији*, Београд, 2010; Горан М. Милорадовић, *Ленина под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012; Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb 2012.

⁹⁵ На овај начин израз „културна политика“ користи и разуме већина историчара који се баве овом тематиком. Као такав је пре свега прихваћен у, тада, пионерском раду историчара Љубодрага Димића (Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropaska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988).

⁹⁶ Г. Милорадовић, *Ленина под надзором...*, стр. 17-18.

корисника“ културних и просветних установа. Путем „културне револуције“ Партија је ширила своје политичке погледе и идеологију. На тај начин, Партија је пронашла ефикасно „оружје“ за утицај на свест појединаца који су се само тако могли „приблизити“ „револуционарној промени“. И на крају, економски напредак друштва који је био у најтежњој вези са изградњом социјализма није се могао замислити „а још мање остварити“ са необразованим и неквалификованим припадницима друштва.⁹⁷ Због свега наведеног Централни комитет Комунистичке партије Југославије је 14. марта 1945. године проследио свим републичким и покраинским комитетима директиву под насловом *О организацији агитације и пропаганде*. У наведеном допису било је таксативно наведено петнаест „корака“ који се морају предузети у циљу реализације „културног преображаја“ југословенског друштва као кључни ¹³⁰ слова наставка Револуције и конституисања социјализма. Прва два су гласила: „**Ликвидирање неписмености у што краћем року** и обавезно **школовање за децу** школског узраста како би се пресекао прилив нових аналфабета; Поправка и обнављање основних и средњих школа како би се могао обухватити што већи број деце школовањем и задовољиле минималне потребе земље“.⁹⁸

Карактер културне политике коју су југословенски комунисти спроводили непосредно после Рата не може се довољно разумети без увида у однос КПЈ према културној политици пре Рата и у току Рата. Припадајући типу левнице формиране на крају Првог светског рата, Комунистичка партија Југославије је била партија револуционарне акције што је одређивало не само њен програм већ и методе рада и организацију преко које је спроводила идеје и ширила утицај. У првим годинама постојања, КПЈ није имала издиференциран однос према културној политици.⁹⁹ Прелазак Партије у илегалу 1920. приморао је партијско руководство да пронађе нове моделе деловања. Управо тада КПЈ је почела да мења свој однос према културној политици јер се показало да би у условима илегалног рада политичко деловање кроз ванпартијске организације каквима су се

⁹⁷ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...* str. 28-29.

⁹⁸ АЈ, ЦК СКЈ, II-к-1/14, О организацији агитације и пропаганде, 14. март 1945.

⁹⁹ Оно што се у *Практичном акционом програму* донетом на Оснивачки конгрес Партије априла 1919. и *Програму* донетом на Вуковарском конгресу 1920. означава као елаборација културне политике веома је површно и без битних разлика у односу на програме социјалдемократских странака. Може се сматрати скромнијим од појединих либералних концепција које се јављају у ово време. Истичање у први план просветне политике (бесплатно школовање за оба пола, световност школе) као дела ре ⁷⁸ а опште културне заосталости било је опште место у захтевима свих политичких странака тога доба. *Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937*, Београд, 1949, стр. 16-19 и 36.

сматрале: уметничке, просветне, спортске било најсврхисходније за Партију. Руководство Комунистичке партије Југославије је почело да размишља и о формирању апарата преко кога би КПЈ могла политички да делује у култури.¹⁰⁰ Увођење шестојануарске диктатуре 1929. године још више је профилисало рад Партије у тзв. „ванпартијским“ институцијама јер су се чланови КПЈ нашли под још јачим притиском режима.¹⁰¹ Са друге стране, у „штабу светске револуције“ односно Коминтерни, крајем двадесетих почетком тридесетих година стасала је нова генерација југословенских револуционара сазрелих у кризи југословенског друштва и васпитаних да без поговора извршавају сваки задатак Партије. Присуство „прекаљених кадрова“ међу југословенским комунистима који су годинама деловали у атмосфери забране и репресије само је још више поткрепило идеју о културној револуцији као „револуционарној пракси“ односно као оној која је чедо револуције.

И поред недвосмисленог угледања на Совјетски Савез, крајем двадесетих почетком тридесетих година 20. века међу југословенским комунистима који нису успели да „стигну“ до Москве и самим тим се упознају са ситуацијом у совјетској култури и уметности, негована је марксистичка критика у уметности која се знатно чешће окретала идејама које су стизале из комунистичких покрета на Западу што ће како у годинама пре Рата тако и после Рата имати значајне импликације на формулисање културне политике.¹⁰²

Нападом Немачке и њених савезника на Југославију 6. априла 1941. „сама могућност револуције постала је револуционарна стварност“. Због тога и не треба да чуди што се упоредо са ширењем устанка ширио рад на културном преображају и просвећивању, како се истицало, „широких народних маса“. Организација и спровођење задатака у области културе и просвете вршена је преко, најпре, политичких комесара а касније, културних екипа политодола или агитпропа, пропагандних одсека итд. Институционална изградња и учвршћивање концепта културне политике КПЈ почела је да се остварује стварањем првих слободних територија и развојем органа народне власти.¹⁰³

¹⁰⁰ У периоду од 1921-1928. у Краљевини СХС излазило је 96 листова које је КПЈ издавала или усмеравала. *Историја СКЈ*, Београд, 1985, стр. 98.

¹⁰¹ Goran Miloradović, *Karantin za ideje: logori za izolaciju „sumnjivih elemenata“ u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Beograd, 2004.

¹⁰² Sveta Lukić, „Međunarodne veze i uticaji u našoj kritici 1928-1941“, *Marksizam i književna kritika u Jugoslaviji*, Beograd, 1978, str. 76.

¹⁰³ У упоредом ширењу НОП-а и рада на пољу културе и просвећивања писали су: Р. Токић, *Револуција и стваралаштво*, Београд, 1969; Ђ. Радишић, „Нека основна искуства из културног рада у НОП-у“, *Културни*

На великој слободној територији која је створена у Србији у јесен 1941. (Ужичка Република) формиран је низ установа које су представљале зачетак апарата (пре свега школе) преко кога ће се спроводити културна политика. На Првом заседању АВНОЈ-а у децембру 1942. и након тога, створене су прве установе за спровођење културне политике. При Извршном одбору АВНОЈ-а основан је Просветни одсек на чијем челу се налазио др Павле Савић. Нацртом *Одлуке о месним органима народне власти* културна и просветна делатност су дефинисане као нарочита делатност народно-ослободилачких одбора (најнижих органа нове власти). Донето је *Упутство о организовању и задацима културно-пропагандних одбора*. Почеле су да се изграђују установе за борбу против неписмености. У духу одлука Другог заседања АВНОЈ-а (29. новембар 1943) наставило се са даљим развојем апарата власти.¹⁰⁴ Повереништво за просвету Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) донело је 13. маја 1944. *Упутство о реорганизацији просвете*.

На челу целокупне просветне организације налазило се већ поменуто Повереништво за просвету. Повереништво је руководило и контролисало рад свих просветних установа и органа који су радили на народном просвећивању и школству. Повереништво је контролисало рад и других културно-просветних установа. Било је подељено на пет одељења: Опште; За основну наставу; За средњу наставу; За науку, уметност и културу и Персонално одељење. Идентична шема постојала је за сваку од републику. Просветна одељења постојала су при сваком округу. На челу окружног просветног одељења налазио се окружни просветни референт. Окружно просветно одељење делило се на три одсека: Одсек за народно просвећивање; Одсек за школе и Персонални одсек. На челу среског просветног одсека налазио се срески просветни референт док су се на челу месних поросветних одсека налазили месни просветни референти.¹⁰⁵

живот у ЈНА, Београд, 1971; Ђ. Радичић, **46** култура и уметност у ослободилачкој борби народа Југославије као елемент социјалистичке револуције“, *Ослободилачка борба народа Југославије као отименоародни рат и социјалистичка револуција*, 2, Београд, 1977; Ј. Марјановић, „Ослободилачка борба у Југославији и култура“, *Балканика*, 8, Београд, 1977; М. Крманиновић, *Борба* (**27**) *за марксистички концепт културе*, Београд, 1981; Љ. Димић, *Аgitprop kultura...*; Драгица Кољанин, *Израђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Београд, 2014

¹⁰⁴ Љ. Димић, *Аgitprop kultura...* str. 46.

¹⁰⁵ *АВНОЈ и револуција. Тематска збирка докумената 1941-1945* (приредили С. Неђовић и В. Петрановић), Београд 1983.

Захваљујући победи коју је извојевала у Другом светском рату на челу Народноослободилачке војске Југославије, КПЈ је у послератном периоду сконцентрисала у својим рукама неограничену моћ и изванредна овлашћења у управљању државом. Легитимитет КПЈ као врховног ауторитета и носиоца комплетне власти произилазила је из њених прошлих али и будућих позиција. Са једне стране, КПЈ је темељила свој легитимитет на лидерској улози коју је имала у Антифашистичкој борби и Народноослободилачком рату залажући се за изградњу братства и јединства. Са друге стране, Партија се позиционирала као авангарда радничке класе која ће у будућности одиграти кључну улогу у стварању бољег и праведнијег, другим речима, социјалистичког друштва. Пут ка бољем и праведнијем односно социјалистичком друштву водио је преко политичке стабилизације земље која се није ни могла замислити без привредног и економског опоравка односно, како се истицало, „општег народног напретка“ који је подразумевао и „културни живот“. На тај начин је „културни“ па и „просветни живот“ као његов саставни део, од самог почетка успостављања нове револуционарне власти виђен као саставни део „социјалистичког преображаја друштва“.

Све кључне одлуке у држави, па и оне које су се односиле на културну дакле и на просветну политику доношене су на нивоу највишег партијског тела односно Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије. Обнародоване на партијским конгресима одлуке су се конкретизовале путем рада државних органа односно народних одбора, појединих министарстава и Народне скупштине али и масовних организација (Народни фронт, Антифашистички фронт жена, Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије итд.) чији је рад био посебно запажен на пољу промовисања одређених мера дефинисаних на највишем партијском телу.¹⁰⁶

Може се рећи да је у Југославији све до краја четрдесетих година и Трећег пленума ЦК КПЈ (децембар 1949) скоро апсолутна власт била сконцентрисана унутар партијског апарата односно апарат ЦК КПЈ који се састојао од : Организационо-инструкторског

¹⁰⁶ Политбиро ЦК КПЈ имао је кадровски монопол и управљао је без контроле широким телом Партије јер се Централни комитет КПЈ изабран на Петој земаљској конференцији (1940) није састајао у пуном саставу све до 1948. и сукоба са Информбироом. Централна улога у Политбироу припада је Јосипу Броз Титу као генералном секретару на основу мандата Коминтерне. Најближи сардници Јосипа Броза Тита били су: Едвард Кардељ, Александар Ранковић и Милован Ђилас; S. Koren, *н. д.* стр. 32.

одељења; Одељења за кадрове; Одељења за агитацију и пропаганду и девет комисија¹⁰⁷ од којих је једна била - Комисија за школе. По истом моделу¹⁰⁸ била су устројена републичка и покраинска партијска руководства као и нижи партијски комитети што је у својој књизи *Историја Југославије*, историчар Бранко Петрановић означава као „стварање персоналне и реалне уније између КПЈ и државе“.¹⁰⁹ У првим годинама после рата за школска питања је била задужена Комисија за школе¹¹⁰ као саветодавни партијски орган у области школства. Комисија је формирана на седници Политбироа ЦК КПЈ 30. јуна 1945. На челу Комисије за школе налазио се Едвард Кардељ. Секретар комисије била је Митра Митровић. Поред Едварда Кардеља и Митре Митровић чланови Комисије за школе били су: Мартин Менцељ, Милош Јанковић, Коста Грубачић, Сениша Станковић и Фрања Дорошки. Управо је састав и начин рада Комисије представљао најбољи доказ „персоналне и реалне уније“ Партије и државе јер су сви чланови Комисије за школе као саветодавног органа највишег партијског тела у исто време били високи државни функционери у републичким министарствима просвете. Тако је Митра Митровић била министар просвете у првој послератној влади НР Србије, Влади Благоја Нешковића. Мартин Менцељ је био помоћник министра просвете у савезном Министарству просвете. Коста Грубачић се налазио на функцији помоћника министра у Министарству просвете НР Србије. Слична ситуација је била на републичком нивоу. Фредо Козак је у исто време био секретар словеначке Школске комисије и министар просвете у влади НР Словеније.¹¹¹ Иво Фрол и Зоран Палчок, веома утицајни чланови хрватске Школске комисије били су помоћници министра просвете у влади НР Хрватске итд.¹¹²

Поред Комисије за школе као дела апарата ЦК КПЈ школским питањима се бавило и Одељење за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ познатије као Агитпроп ЦК КПЈ. За

¹⁰⁷ Синдикална; војна; контролна; спољнополитичка; за жене; за економску политику; за изградњу народне власти; за социјалну политику.

¹⁰⁸ Узетак су представљале Спољнополитичка и, у почетку, Контролна комисија.

¹⁰⁹ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, III, Београд, 1988, стр. 419-420.

¹¹⁰ У документима се назива и: Комисија за школство, Школска комисија, Педагошка комисија, Просветна комисија итд.

¹¹¹ Aleš Gabrič, *Slovenska agitpropiska kulturna politika 1945-1952*, Ljubljana, 1991, str. 502; Vidi još u: Aleš Gabrič, „Komisijska za proučavanje šolstva – prethodnica Zavoda za šolstvo“, *Pol stoletje 65. rođoda Republike Slovenije za šolstvo: zbornik od petdesetletnici delovanja* (ur. Vilma Brodnik), Ljubljana, 2006; Aleš Gabrič, „Ponekod pa je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo t. 22. jšnkih komitejev partije“, *Historični seminar II* (ur. Oto Lutar, Vojislav Lokar), Ljubljana, 1997, str. 109-121; Aleš Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na slovenskem*, Ljubljana, 2009.

¹¹² S. Koren, n. d, str. 34.

разлику од Школске комисије која је више била задужена за решавање текућих и врло практичних питања, Агитпроп се сматрао главним организатором и носиоцем идеолошко политичког васпитања. На тај начин Агитпроп је усмеравао комплетну културну па и просветну политику као део културне политике. У свом раду, Агитпроп се највише ослањао на масовне организације и државне органе преко којих се операционализовала одређена политика. Апарат Агитпропа је почео да се формира током рата.¹¹³ Рад Агитпропа је реорганизован и прилагођен „политици мира“ у марту 1945. када је ЦК КПЈ донео, већ поменуто, директиву *О реорганизацији агитације и пропаганде*. Према овој директиви агитроп комисије требало је установити у свим партијским комитетима. Свака агитпроп комисија је била подељена на секторе од којих је један био – Педагошки сектор. На челу Агитпропа ЦК КПЈ налазио се Милован Ђилас. Чланови Агитпропа ЦК КПЈ били су: Стефан Митровић (секретар), Радован Зоговић, Борис Зихерл, Олга Ковачић и Неда Божиновић. И ако се чинило да ће у „новој“ југословенској држави у којој је дошло до револуционарне промене власти и самим тим успостављања револуционарног режима процес формирања агитационо-пропагандних структура тећи веома лако, то се није десило. Формирање агитационо-пропагандних одељења било је посебно тешко при локалним комитетима што је на самом врху Партије објашњавано лошим одабиром људи за вршење одређених функција у специфичном апарату, што се може прихватити као један од одговора. У суштини радило се о немогућности „револуционарног субјекта“ да у кратком временском року наметне нову идеолошку матрицу. У циљу разумевања просветне политике, политике образовања и васпитања, поготово у периоду од краја рата до децембра 1949, посебно је значајно нагласити да је процес конституисања апарата за пропаганду и агитацију ишао веома тешко у појединим југословенским републикама - најтеже у Хрватској и Србији. Историчарка Сњежана Корен је анализирајући рад Агитпропа у Хрватској указала на чињеницу да постоје озбиљне индиције да у Хрватској у децембру 1946. већина округа није имала агитпроп комисије. Велики број окружних агитпроп комисија је постојао само на папиру што је значило да Партија у Хрватској није обављала једну од својих главних функција а то је била пропагандна.¹¹⁴ Готово идентична

¹¹³ О етапама развоја Агитпропа видети више у: Milovan Đilas, „Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu“, *U kongres Komunističke partije Jugoslavije 21-28. jula 1948. Stenografske beleške, 1949*, Lj. Dimić, *Agitprop kultura...* str. 36.

¹¹⁴ S. Koren, *n. d.* str. 37.

ситуација била је у Србији. Према историчару Љубодрагу Димићу агитационо-пропагандни апарат у Србији је формиран тек почетком 1947. године.¹¹⁵

Јачем позиционирању Агитационо-пропагандног апарата је допринео сукоб са Стаљином и СССР-ом у лето 1948. године. Управо је совјетска опасност посебно допринела томе да партијска агитација и пропаганда па самим тим и репресивнији обрачун са неистомисљеницима у неким аспектима буду далеко интензивнији током 1949. и 1950. него у првим годинама после рата односно првим месецима конституисања револуционарне власти.¹¹⁶ Са друге стране, опасност од СССР-а отворила је могућност дистанцирања од Совјетског Савеза што се у процесу јачања агитационо-пропагандних органа морало односити и на просветну односно политику образовања и васпитања. Другим речима, ако је до тада била на маргини интересовања школа је у будућности морала преузети једну од кључних улога у процесу стварања „новог“ односно социјалистичког човека што је јасно речено на Трећем пленуму ЦК КПЈ (децембар 1949). Реформски процес који је започет крајем 1949. одлукама које су донете на највишем партијском нивоу, у време наглог јачања агитационо-пропагандног апарата, на први поглед парадоксално, је представљао почетак краја Агитпропа односно, како истиче историчарка, Сњежана Корен, „почетак окончања идеолошког отапања“ али и укидања агитпроповског апарата.¹¹⁷ Реформски правац који је дефинисан децембра 1949. године на највишем партијском телу потврђен је одлукама Шестог конгреса КПЈ/СКЈ из новембра 1952. и Четвртог конгреса Народног фронта Југославије/социјалистичког савеза радног народа Југославије из марта 1953.¹¹⁸ као и увођењем радничког самоуправљања односно друштвеног управљања. На тај начин у Федеративној Народној Републици Југославији дошло је до постизања консензуса између највишег политичког ауторитета и друштвених структура у вези са одвајањем партијских и државних функција. По први пут је званично „одобрено“ пропитивање улоге и места КПЈ у држави и друштву.¹¹⁹ Залагање за „борбу мишљења“ имало је посебно значајан утицај на вођење либералније политике према култури и уметности па самим тим и према образовању као делу културне политике.

¹¹⁵ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 41–46.

¹¹⁶ О репресивним комунистичке власти у Србији и Југославији 1944/1945. видети више у: ⁴ ³⁶ Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд, 2009; Срђан Цветковић, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944–1953*, Београд, 2014.

¹¹⁷ S. Koren, *n. d.*, str. 43.

¹¹⁸ Види више у: ¹¹ ¹¹ *pehajak, n. d.*

¹¹⁹ Види више у: Marija Obradović, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd, 1995.

Политика одвајања партијских и државних функција посебно ће доћи до изражаја на пољу образовања и васпитања када рад на реформи школског система у Југославији буде препуштен државним институцијама односно Народној скупштини ФНРЈ која је на основу члана 15, става 2 Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, на својој XXVI заједничкој седници Савезног већа и Већа народа одржаној на VI редовном заседању (другог сазива), 22. маја 1953. донела *Резолуцију о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања* чиме су конкретне радње на реформи школства под окриљем највишег представничког а не партијског тела могле да почну.¹²⁰

12.

КПЈ/СКЈ о политици образовања и васпитања у Југославији

И ако је политика образовања и васпитања све до 1952. и укидања агитационо-пропагандног апарата као и до почетка рада Комисије за реформу школства била саставни део културне политике, због чега су њене јасније контуре, бар до краја четрдесетих, почетка педесетих биле тешко уочљиве било би неопходно указати на динамику којом је политика образовања и васпитања бар на партијским конгресима преознавана као особена и јединствена платформа која захтева посебан однос Партије према истој.

КПЈ/СКЈ се знатно целовитије и свеобухватније бавила питањима образовања и васпитања на конгресима и другим скуповима после Рата него у предратном периоду што је разумљиво с обзиром на промењену улогу Партије после 1945. године. У међуратном периоду однос КПЈ према теми политике образовања и васпитања био је у приличној мери стихијски. На свим својим конгресима до првог послератног односно до Петог конгреса КПЈ из 1948. године Партија се изјашњавала о неким сегментима поменуте политике.

¹²⁰ „Одвајање“ државе од Партије мора се схватити условно. Историчар Љубодраг Димић сматра да се агитпропска фаза културне политике у Србији окончала 1952. Укидање агитационо-пропагандног партијског апарата није означило потпуни „раскид“ Партије и државних органа. Већ у мају 1955. основана је Идеолошка комисија Централног комитета СКЈ. Током 1956. године дошло је до формирања републичких идеолошких комисија. Рад Идеолошке комисије СКЈ био је посебно изражен након Шестог пленума ЦК СКЈ који је одржан у марту 1956. На Шестом пленуму ЦК СКЈ Јосип Броз Тито је на самом почетку подсетио „како је улога комуниста у одбрани револуционарних тековина подједнако актуелна као и пре десет година“ нагласивши да „немешање у те унутрашње ствари није ништа мање опасно од онога што је прије било, када се превисше мјешало“. Идеолошка комисија СКЈ је имала значајан утицај и на рад Комисије за реформу школства основане маја 1953. поготово преко Родољуба Чолаковића, савезног Секретара за просвету и културу Савезног извршног већа односно савезног министра просвете и културе који је са једне стране био један од најутицајнијих чланова Идеолошке комисије СКЈ док је са друге стране био високи државни функционер у области просвете и култур, Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, S. Koren, n. d, str. 45-51.

Ипак, ни на једном од својих предратних конгреса КПЈ није иступила са закључцима који би се могли сматрати целовитим приказом или виђењем политике образовања и васпитања у Југославији.¹²¹

Пети конгрес КПЈ одржан је под врло специфичним околностима, у сенци сукоба Комунистичке партије Југославије са Информбироом, у Београду од 21. до 29. јула 1948. године. Закључци усвојени на Петом конгресу КПЈ имали су далекосежне последице на културну политику југословенске државе као и на политику образовања и васпитања у Југославији која је своје главне смернице добила у Резолуцији Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра месеца 1949. године. На Петом конгресу КПЈ, Партија је заузела становиште да је изградња социјализма нераздвајно повезана са културним и научним развитком тј. „културним подизањем маса“, како се тада истицало. Управо због тога, закључено је да је основни циљ културне политике државе, поред развоја науке и ликвидација „идеолошких остатака капитализма у свести широких радних маса и њихово васпитање у духу социјализма“. На Петом конгресу КПЈ из јула месеца 1948. године Партија је пред себе поставила далекосежне циљеве: „1. ликвидацију неписмености у што краћем року; 2. обезбеђење обавезног седмогодишњег школовања; 3. подизање и организацију нових основних и средњих школа, као и стручних школа, да буду задовољне све потребе земље; 4. подизање нових универзитета и високих школа у свим народним републикама; 5. унапређење и подизање делатности постојећих националних академија наука и научних установа и организација, савезне академије наука; 6. борбу против мистицизма и идеализма у школама, а за развијање наставе и читавог васпитања у духу марксизма-лењинизма, против фалсификовања науке, а за њено развијање на основама дијалектичког материјализма, за идејност у уметности; 7. васпитање широких народних маса у духу

¹²¹ Да КПЈ има, по одређеним питањима, сасвим дефинисане ставове о политици образовања и васпитања видело се још на Првом конгресу КПЈ одржаном у Београду од 21. до 23. априла 1919. године. На Другом, Вуковарком конгресу који је одржан од 20. до 25. јуна 1920. године изнети су целовитији погледи на политику и циљеве образовања. На Трећем конгресу КПЈ који је одржан у Бечу од 12. до 17. јула 1926. године изнети су ставови у прилог обавезном школовању о државном трошку на матерњем језику. Делегати присутни на Четвртом конгресу КПЈ који је октобра месеца 1928. одржан у Дрездену zaloжили су се за ликвидацију неписмености, афирмацију подучавања у у шивењу и ручном раду у школама и против националног угњетавања и „денационализаторске политике у школи“. Значајни ставови о политици образовања и васпитања могли су се чути на Четвртој земаљској конференцији која је одржана у Љубљани током 24. и 25. децембра 1934. године али и на Пленуму ЦК КПЈ из априла месеца 1936. године. Том приликом, присутни су се zaloжили за афирмацију националног језика у школама а против, како се говорило, насилног „посрбљавања школе и уџбеника“. Andrija Stojković, „Shvatanje pogleda na svet u zvaničnim dokumentima KPJ (period do V kongresa KPJ), *Marksiističke teme*, 1-2, Niš, 1978, str. 39.

социјалистичког патриотизма и интернационализма; 8. рад на свестраном техничком васпитању широких народних маса; 9. обезбеђење повољних материјалних услова за рад научних и културних радника; 10. обезбеђење правилног награђивања и одговарајућих материјалних услова за стручњаке; 11. стварање материјалних средстава за подизање културног и просветног нивоа народних маса; 12. подизање и организацију библиотека, биоскопа, позоришта, уметничких школа, радио мреже и других културних установа; 13. развијање мреже народних универзитета и свих врста курсева за стручно, идејно, политичко и културно васпитање маса; 14. развијање масовне физичке културе и предвојничке обуке“.¹²²

И док су закључци Петог конгреса КПЈ понудили оквир за размишљање на тему – политике образовања и васпитања у Југославији, реферат Милована Ђиласа под називом *Проблеми школства у борби за социјализам у нашој земљи* чији ће делови ући у Резолуцију Трећег пленума ЦК КПЈ утврдио је, децембра месеца 1949. године, по први пут по окончању Другог светског рата циљева и задатке политике образовања и васпитања. Већ из самог наслова Ђиласовог реферата могло се закључити да крајњи циљ „нове“ политике образовања и васпитања мора бити „изградња социјализма“. „Изградња социјализма“ захтевала је, како је истакнуто у јасно дефинисаном циљу нове политике образовања и васпитања „одважног социјалистичког човека“ оног „чија су схватања широка и разноврсна, коме су туђи бирократизам и укалупљеност мисли“. Из прецизне дефиниције крајњег циља образовања и васпитања који је своје отелотворење нашао у „одважном социјалистичком човеку“ могло се наслутити још нешто. До „нове“ одважности којој су страни „бирократизам и укалупљеност мисли“ могло се доћи само путем, не школе, већ васпитања, и то „социјалистичког“ васпитања које своје исходиште проналази како у зидовима опасаним школским учioniцама тако и ван њих тј. у школско³⁴ воришту, на ваншколским активностима и посебно на улици за коју је констатовано да је више него икада раније постала простор за испољавање социјализму страних и по социјализам опасних појава.¹²³ Покушај „еманципације“ васпитања у односу на школу тј. образовање која је до тада представљала ексклузивног „чуvara ватре“, оне која је запаљена не у Рату и Револуцији већ век и по раније када је школа утемељена као етатизована институција, као

¹²² *Odluke V kongresa KPJ, sa Programom KPJ*, Beograd, 1948, str 39-40.

¹²³ Milovan Đilas, „Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu“, *Savremena škola*, 8-10, Beograd, 1949, str. 1-6.

она која најмлађе чланове породици „одузима“ родитељима и породици јер има ексклузивно право да их не само образује већ и васпитава није значило деградацију школског система. Напротив, Свака школа па и школа основног обавезно образовања као део јединственог школског система престала је да се посматра као посебан, изолован део друштва и друштвених процеса. „Новом“ политиком образовања и васпитања она је постављена у центар и представљена као исходиште „нове“ културне политике, оне чије ће дејство најмлађи припадници заједнице осећати од јутра до мрака, седам дана у недељи, триста шездесет дана у години. „Нова“ политика тражила је нове савезника. Пред новом политиком образовања и васпитања све државне институције, пре свега оне које су обухватале највећи део најмлађих Југословена а то су биле школе, морале су устукнути и потражити помоћ у борби за социјалистичког човека. У том смислу школа се морала ослонити на сложен систем масовних организација којима се могло похвалити свако социјалистичко друштво па и југословенско, при чему је предност дата Пионирској организацији али и на милионску масу у, предходном веку, „испуштених“ родитеља који су као и сви грађани социјалистичке заједнице морали имати своју улогу у социјалистичкој изградњи. Тако је „новом“ политиком образовања и васпитања чије су главне смернице усвојене на највишем партијском телу децембра 1949. године у јавни простор постављена идеја о школи као исходишту друштвене модернизације или културне револуције и изградње социјализма.

Резолуција донета на Трећем пленуму ЦК КПЈ представљала један од најзначајнијих програмских аката Партије у области образовања тј. онај на који ће се ослањати и од кога ће полазити сва будућа акта. У том смислу на Шестом конгресу КПЈ одржаном у Загребу од 2. до 7. новембра 1952. није ни могао бити донет целовитији документ о политици образовања и васпитања у Југославији што је било и очекивано с обзиром на закључке Петог конгреса КПЈ и *Резолуцију* Трећег пленума ЦК КПЈ. Ипак, Шести конгрес је отворио нека од кључних питања реализације политике образовања и васпитања. Партија је три године након доношења *Резолуције* показала спремност да заиста реализује програмски акт који је 1949. године представљао само „мртво слово на папиру“. Шести конгрес се фокусирао на неке од кључних проблема који су били највеће препрека реализацији нове политике васпитања и образовања тј. стварању модерне школе. На Шестом конгресу КПЈ отворена су многа питања из домена тзв. „материјале баз

школства“ односно питања која су се тичала: стипендирања ученика, студентских домова, исхране ђака и студената, ученика у привреди и ученика стручних школа. Одржан у сенци доношења Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радника од 26. јуна 1950. који је у складу са општом демократизацијом друштва конституисао и заокружио процеса радничког самоуправљања и друштвеног управљања након чега је уследило доношење Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ из 1953. Шести конгрес КПЈ је снажно промовисао једну од кључних идеја Резолуције Трећег пленума тј. идеју о процесу децентрализације и јачања улоге република и локалних органа у области образовања и васпитања. Процес свеопште демократизације друштва нашао је на Шестом конгресу КПЈ израз у фрази о „сузбијању зачаурености и локализма“.¹²⁴

Седми конгрес Савеза комуниста Југославије¹²⁵ који је одржан у Љубљани од 22. до 26. априла 1958. године, тј. исте оне године када је донет Општи закон о школству може се сматрати „конгресом подршке“ завршетку рада и јавне расправе о предлозима Комисије за реформу школства. Баш због тога што је представљао подршку завршетку рада Комисије за реформу,¹²⁶ Седми конгрес СКЈ понудио је и далеко целовнији увид у политику образовања и васпитања у Југославији од Петог конгреса КПЈ или Трећег пленума ЦК КПЈ. Закључци изнети на Седмом конгресу СКЈ представљали су израз управо оних тежњи које су дефинисане на партијском конгресу и највишим партијским телима 1948. тј. 1949. године као и израз реформи које су у склопу свеобухватне либерализације друштва, одустајања од административно-бироградског управљања државом нашле израз у већ поменутом Закону о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радника од 26. јуна 1950. и Уставном закону о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ из 1953. Усвајање закључака Седмог конгреса СКЈ био је предуслов за доношење Општег закона о школству из 1958. године. Конгрес је, пре свега, врло децидно утврдио основне циљеве образовања и васпитања. Основни циљ образовања и васпитања дефинисан је на следећи начин: „Развијање стваралачког односа младе генерације према будућем позиву и према

¹²⁴ 96. а комуниста Југославије за социјалистичку демократију, VI конгрес КПЈ, Београд, 1952, стр. 282-283.

¹²⁵ Шести конгрес КПЈ одржан у Загребу од 2. до 7. новембра 1952. doneo је одлуку да Комунистичка партија Југославије промени име у Савез комуниста Југославије

¹²⁶ Архив Јосипа Броза Тита, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

раду у опште; развијање социјалистичке друштвене свести и оспособљавање омладине за учешће у друштвеном животу земље, у органима друштвеног самоуправљања и управљања, упознавање и усвајање достигнућа наших народа и целокупног човечанства на разним подручјима социјалног, научног, техничког, уметничког и осталог културног стваралаштва; развијање интернационализма, духа међународне солидарности радних људи, као и идеје равноправности и зближавања свих народа у интересу мира и напретка у свету; усвајања основа научног, материјалистичког погледа на свет; развијање свестране, активистичке личности са интелектуалним и моралним особинама грађана социјалистичке заједнице; побољшавање физичког здравља, нарочито развијањем физичке културе и телесног васпитања, као услова за нормалан стваралачки рад“.¹²⁷ Сматрало се да ови циљеви могу бити испуњени само у колико школство буде било способно да испуни такву улогу. Од школства се очекивало да по својим методама рада, целокупном деловању, буде у стању да се непрекидно усавршава, да иде у корак са развитком, како се мислило, читавог друштва и да тако задовољава потребе које непрекидно расту. Мислило се да школа пре свега мора бити повезана са стварним животом тј. друштвено-економском стварношћу.¹²⁸ Закључцима Седмог конгреса, Партија је желела да у фокус постави неколико проблема. Пре свега, Партија је сматрала да се у процесу даље изградње школског система, развијања политике образовања и васпитања посебна пажња мора посветити подизању нивоа основног савременог образовања свих становника у циљу мењања пре свега квалификационе структуре становништва, оспособљавања грађана за вршење одређених функција, стварања услова за, како се истицало, „културнији и богатији лични живот грађана“.¹²⁹ Даље се сматрало, да свим младим људима треба обезбедити исте услове приликом избора занимања тако да сви, према способностима, могу наставити школовање до највишег степена.¹³⁰ Циљ је био да се максимално смањи јаз између тзв. умног и физичког рада како би се „ликвидирала морална и друштвена деградација физичког рада“. На крају, закључцима Седмог конгреса СКЈ јасно је стављено до знања да се мора одбацити погрешно мишљење „да омладина аутоматски постаје

¹²⁷ VII kongres SKJ (stenografske beleške), Beograd, 1958, str. 1082.

¹²⁸ Isto, str. 1077-1079.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ Isto.

социјалистичка самом чињеницом што живи у социјалистичкој земљи“ и да се „према томе може оставити спонтаном процесу васпитања“.¹³¹

13.

КПС/КС о политици образовања и васпитања у Југославији (Србији)

Политика Комунистичке партије Србије (КС) пратила је у потпуности политику Комунистичке партије Југославије у периоду до 1959. и доношења *Закона о основној школи* тј. републичке варијанте *Општег закона о школству* из 1958. Први оснивачки конгрес КП Србије одржан је од 8. до 12. маја 1945. године односно у данима када се Рат на територији Југославије приводио крају. На Првом конгресу Комунистичке партије Србије усвојена је Резолуција која се при крају тачке четири освртала на однос Партије и политике образовања и васпитања. И ако врло уопштено у Резолуцији је истакнуто следеће: „Све партијске организације дужне су да посвете највећу бригу одабирању и уздизању кадрова за читав друштвени и државни апарат. Једино се на тај начин може решити недостатак сигурних стручњака неопходних за све друштвене и државне организације, од чијег рада зависи брзина и успех у обнови и изградњи наше нове државе демократске федеративне Југославије“.¹³² Едвард Кардељ који је присуствовао Конференцији нагласио је том приликом да ће „ЦК Србије и ЦК КП Југославије направити план о подизању и изградњи кадрова и школа. Треба свим средствима ићи за тим да дамо на сваком месту добре кадрове“.¹³³

Други конгрес КП Србије који је одржан у јануару 1949. је био конгрес подршке спровођењу ставова Петог конгреса КП Југославије. Други конгрес КП Србије подржао је закључке Петог конгреса КП Југославије у свим областима а нарочито у области образовања. Већ тада, Петар Стамболић је констатовао да се школски систем мора „усклађивати према потребама развитка социјалистичког друштва“.¹³⁴ Резолуција Другог конгреса КП Србије артикулисала је у потпуности ставове изнете на Петом конгресу КПЈ, касније уобличене *Резолуцијом* Трећег пленума ЦК КПЈ. У складу са тим, *Резолуција*

¹³¹ R. Simović, n.d, str. 48.

¹³² *Osnivački kongres KP Srbije*, Beograd, 1972, str. 227.

¹³³ *Isto*, str. 85.

¹³⁴ *II kongres KP Srbije*, Beograd, 1949, str. 61.

Другог конгреса КП Србије прихватила је идеје о: упоредом усавршавању наставних планова и програма са стварањем уџбеника „који ће по својој научности и методици одговарати захтевима наставе код нас“, наставном кадру који ће одиграти „одлучујућу улогу у развоју наших школа“, „развијању још шире борбе за ликвидацију неписмености, „идејности у настави а против идеализма и мистицизма, нарочито у друштвеним наукама“, повезаности наставе са „праксом социјалистичке изградње“ итд.¹³⁵

Трећи конгрес СК Србије одржан је у Београду од 26. до 29. априла 1954. године. Као и на предходном и на Трећем конгресу СК Србије донета је *Резолуција. Резолуција о извештају ЦК СК Србије и Ревизионе комисије* осврнула се на предходни период констатујући да је „правилно спровођена линија СКЈ и задаци које је поставио Други конгрес КПС“. Ипак, Трећи конгрес СК Србије остао је упамћен по критици на рачун рада Партије у Србији. Трећи конгрес СК Србије заузео је став да: „стање, на пример, у нашем школству није задовољавајуће. Васпитни систем не одговара потпуно нашој социјалистичкој стварности“. У извештају се посебно говорило о „школској омладини“ за коју се тврдило да је изложена негативним утицајима попут „декадентне литературе“, „рђавих филмова“, „назадних наставника“.¹³⁶ Критиковала се недовољна брига о ученицима у привреди као и недовољна брига комуниста о васпитању сеоске омладине. Секретар ЦК СК Србије, Петра Стамболић критиковао је однос Партије у Србији према политици образовања и васпитања. Стамболић је истакао да је: „просвета издвојена од осталог нашег друштвеног живота, од промена у њему, да се она посматра као нешто што се развија само од себе“.¹³⁷ Партија је упозорена да се Србија и десет година по окончању рата суочава са великим бројем тј. више од милион и по неписмених старијих од десет година старости. Алармантни су били подаци о четвртини неписмене популације старије од десет година али и подаци о 30 000 деце која сваке године пристигну за школу а исту не уписују и не похађају.¹³⁸ Посебна пажња скренута је на карактер тзв. идеолошко-политичког рада са младима који није више подразумевао искључиво васпитање у „социјалистичком“ духу већ и подизање школе као места која мора да постане „снажно средство за подизање младих нараштаја, за образовање и упознавање омладине са

¹³⁵ *Isto*, стр. 62.

¹³⁶ *Резолуција и Закључак о публикацији III конгреса Saveza komunista Srbije (materijali)*, Београд, 1954, стр. 73-74.

¹³⁷ *Isto*, стр. 129.

¹³⁸ *Isto*, стр. 168-169.

результатима савремене науке¹³⁹. Управо је Трећи конгрес КП Србије афирмисао „осмољетку“ као ону која треба да одговори на захтеве савременог начина живота који је почивао на новим знањима.¹⁴⁰

Четврти конгрес СК Србије одржан је у Београду од 4. до 6. јуна 1959. Представљао је пандан али и подршку Седмом конгресу СКЈ из априла месеца 1958. године који је био конгрес подршке завршетку радова и јавне расправе о предлозима Комисије за реформу школства. Своју „верзију“ *Општег закона о школству* односно *Закон о основној школи* Србија је добила у време када се одигравао Четврти конгрес СК Србије. Само месец дана по окончању Конгреса, Србија је добила *Наставни план и програм за основну школу* а затим и *Закон о просветно-педагошкој служби*, 1960. године.

14. Просветне власти

Док је дефинисање културне али и политике образовања и васпитања било у рукама Партије, посредством рада партијских конгреса и Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије, за спровођење политике била су задужена савезно и републичка министарства просвете. Повереништво за просвету Националног комитета ослобођења Југославије основано на Другом заседању у Јајцу 29. новембра 1943. престало је са радом 7. марта 1945. године када је формирано Министарство просвете Демократске Федеративне Југославије на челу са Владимиром Риникаром.¹⁴¹ Врло брзо, при Министарству просвете ДФЈ формиран је Просветни савет као саветодавно тело министарства за задатком да координира рад републичких министарстава просвете, проучава и даје смернице просветне политике на нивоу целе земље.¹⁴² Ступањем на снагу

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ „Указ о успостављању Министарског савета ДФЈ“, *Службени лист ФНРЈ*, 9. март 1945.

¹⁴² Међу истраживачима који се баве културном политиком Југославије у првим годинама после Другог светског рата постоје различита мишљења у вези са односом савезног и републичких министарстава просвете односно степеном аутономије којом републички просветни органи имали у односу на савезне. Са једне стране постоје аутори ¹⁵² сматрају (Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008) да је федеративно државно уређење Југославије представљало у првим послератним годинама само формалност у условима једнопартијске диктатуре и централистичког система. Са друге стране постоје они (Aleš Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na slovenskem*, Ljubljana, 2009; Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 2010) за које је управо управљање науком, културом и школством у првим годинама после рата у Југославији најбољи доказ да је комуникација између савезног и републичких министарстава просвете пример веома комплексног и

Устава из 1946. године¹⁴³ савезно Министарство просвете је престало да постоји. Уместо њега при Влади ФНРЈ су формирана два нова органа задужена за управљање културом и просветом: Комитет за школе и науку и Комитет за културу и уметност.¹⁴⁴ На челу Комитета за школе и науку налазили су се, најпре, Борис Зихерл а затим Маријан Стилиновић. Оба комитета су престала са радом 31. децембра 1948.¹⁴⁵ уз образложење о потреби централизације државне управе што је било условљено сукобом са СССР-ом до кога долази у лето 1948. године и потребом консолидовања редова како унутар Партије тако и унутар државне администрације. Тада долази до формирања јединственог савезног министарства односно Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ. Историчарка Снежана Корен скреће пажњу на тврдње појединих аутора¹⁴⁶ да у периоду после сукоба са СССР-ом односно након 1948. није дошло до формирања државног органа који је на савезном нивоу био задужен за просвету и указује на чињеницу да то није тачно. И поред тога што у наслову Министарства није било помена школе и школства Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, које је формирано 11. децембра 1948. односно пред само гашење два поменута комитета, је у својој надлежности имало све послове који су предходно приписани Комитету за школе и науку. На челу Министарства за науку и културу све до 31. маја 1950. године када је престало да постоји налазио се Родољуб Чолаковић. Увођење самоуправљања и прелазак компетенција са државе на друштво односно самоуправљаче мора се одразити и на управљање у просвети. Тако је 24. јуна 1950. послове Министарства за науку и културу Владе ФНРЈ преузео Савет за науку и културу Владе ФНРЈ који је постојао све до 1953. године.¹⁴⁷ Након функције министра науке и културе, Родољуб Чолаковић је преузео челну позицију у Савету за науку и културу. Савет за науку и културу Владе ФНРЈ укинут је Законом о спровођењу Уставног закона од 15. јануара 1953. Његови послови прешли су у надлежност Секретаријата за

сложеног односа унутар федерације. Антони Д. Смит у својој чувеној књизи „Национални идентитет“ наводи пример социјалистичке Југославије као земље која је функционисала на два нивоа. На једном нивоу односно у сфери војске, спољне политике и економије она је функционисала као централистичка држава док је у сфери културе, образовања и социјалне политике представљала пример федерације чије су федеративне јединице имале приличну аутономију.

¹⁴³ „Устав ФНРЈ“, *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946.

¹⁴⁴ „Указ“, *Службени лист ФНРЈ*, 12. фебруар 1946.

¹⁴⁵ „Указ“, *Службени лист ФНРЈ*, 108, 15. децембар 1948, „Указ“, *Службени лист ФНРЈ*, 114, 31. децембар 1948.

¹⁴⁶ Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press, 1998.

¹⁴⁷ „Указ“, *Службени лист ФНРЈ*, 32, 29. април 1950.

просвету Савезног извршног већа који је именован 17. марта 1953. Три године касније односно 1956. Секретаријат за просвету СИБ-а преименован је у Секретаријат за просвету и културу СИБ-а што је био и у тренутку доношења *Општег закона о школству* 1958. године.¹⁴⁸

Повереништво за просвету Народне Републике Србије Председништва Антифашистичког савеза народног ослобођења Србије (даље АСНОС) основано је 14. новембра 1944.¹⁴⁹ Повереништво је постојало све до 8. априла 1945. када је Србија добила своје прво послератно Министарство просвете.¹⁵⁰ Прва српска министарка просвете у влади Благоја Нешковића¹⁵¹ била је Митра Митровић Ђилас која је на истој функцији остала све до септембра 1948. Увођење радничког самоуправљања и друштвеног управљања довело је, као што је већ напоменуто, до реорганизовања државне управе. Републичка министарства просвете престала су да постоје 1951. године. Министарство просвете НР Србије престало је са радом 9. априла 1951. када га је, све до 1956. заменио Савет за просвету, науку и културу Владе НР Србије који је преузео ² послове расформираних: Министарства за просвету Владе НР Србије и Министарства за науку и културу Владе НР Србије. Савет за просвету науку и културу Владе НР Србије преименован је фебруара 1953. у Савет за просвету и културу. Преименовање савета из Савета за просвету, науку и културу у Савет за просвету и културу било је у директној вези са доношењем *Уставног закона* али и појединачних одредби *Закона* 1953. које су јасније дефинисале улогу различитих савета који су пре свега постојали у области:

¹⁴⁸ *Културна политика Југославије 1945-1952.*

¹⁴⁹ На челу Главног народноослободилачког одбора за Србију у периоду од септембра 1941. до 7. марта 1945. био је Петар Стамболић. У периоду који трајао од 7. марта 1945. до 9. априла 1945. као Министар за Србију наследио га је Јаша Продановић.

¹⁵⁰ Министарство просвете НР Србије је постојало до 9. априла 1951. када је основан Савет за просвету, науку и културу НР Србије (преименован у Савет за просвету и културу фебруара 1953.) који је преузео послове ликвидираних Министарства просвете НР Србије и Министарства за науку и културу НР Србије. Савет је постојао до 1956. када је основан Републички секретаријат за образовање који је постојао све до 1967. (када је основан 1956. звао се Савет за школство. Наредне, 1957. је преименован у Савет за просвету да би тек 1965. постао Републички секретаријат за образовање).

¹⁵¹ Влада Благоја Нешковића формирана је 9. априла 1945. Постојала је све до 22. новембра 1946. године када је након проглашења Федеративне Народне Републике Југославије и доношења Устава формирана нова влада истог мандатара. Друга влада Благоја Нешковића окончала је свој мандат 5. септембра 1948. године. У обе владе повереник за просвету тј. министар просвете била је Митра Митровић Ђилас. Благоја Нешковића на челу српске владе наследио је најпре као председник владе (од 5. септембра 1948. до 5. фебруара 1953.) а онда (од 5. фебруара 1953. до 16. децембра 1953.) као председник Извршног већа Србије Петар Стамболић. Петра Стамболића на месту председника Извршног већа наследили су Јован Веселинов (од 16. децембра 1953. до 6. априла 1957.) и Милош Минић (од 6. априла 1957. до 9. јуна 1962.).

просвете, културе, народног здравља и социјалне политике. Савет је постојао све до 1956. године када је основан Савет за школство који ће наредне, 1957. бити преименован у Савет за просвету. Управо је ова промена у називу Савета односно промена која је у „први план“ ставила школство/просвету представљала резултат рада на реформи школства у Југославији. Са друге стране, већ од краја педесетих и почетка шездесетих година дошло је до јаснијег диференцирања просвете у односу на културу односно културну политику што ће у будућности довести до аутономнијег позиционирања политике образовања у односу на друге политике. Савет за просвету Владе НР Србије постојао је све до 1965. године када је формиран Републички секретаријат за образовање.

Преименовање министарстава у савете 1951. године требало је симболично да означи прелазак на самоуправљање. За разлику од министарстава, савети су функционисали као колективни органи управљања. Преласком са министарстава на савете који су и даље били под јаком контролом Партије и партијских кадрова ипак је дошло до, не само децентрализације државне управе већ и до њене демократизације. Чланови републичких и савета за просвету и културу који су постојали на нивоу различитих народних одбора односно нижих органа власти¹⁵² постали су „отворени“ не само за представнике власти дакле Комунистичке партије Југославије већ и за представнике грађана и просветних радника. Преласком на самоуправљање односно отварањем институција једнопартијског система ка друштву и његовим захтевима створили су се услови за покретање првих конкретних корака на реформи школства што се десило 1953. године оснивањем Комисије за реформу школства. Рад на демократизацији управе на самим тим и реформи коју су партијски али и стручни кадрови требало да изнесу био је „олакшан“ доношењем читавог низа других мера. Да је питање функционисања народне школе проблем о коме се не стара само држава већ сви припадници заједнице постало је јасно већ 1951. године када је донет *Законом о народним школама*. *Закон о народним школама* из 1951. представљао је један од најзначајнијих показатеља потербе за демократизацијом „живота у школама“ јер је у школу „увео“ институцију школског одбора, помоћног и саветодавног органа кога поред представника локалних органа власти односно народних одбора чине наставници и родитељи. Три године касније односно 1954,

¹⁵² Децембра 1950. године на основу *Закона о саветима грађана* уз све народне одборе основани су савети за просвету и културу који су у априлу 1951. заменили повереништва.

након ступања на снагу *Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама*, школске одборе заменили су школски савети као „друштвени органи управљања“. Увођење школских одбора односно школских савета био је предуслов доношења *Општег закона о управљању школама* из 1955. *Закон о управљању школама* представљао је врхунац настојања да се школа „заувек“ промени. По закону из 1955. школом су управљали директор школе и школски одбор док је наставничко веће било одговорно за педагошко руковођење и извођење наставе. Школски одбор који је могао имати између седам и деветнаест чланова бирао се на две године. Број и структуру чланова школског одбора одређивали су: надлежни народни одбор на предлог сопственог савета за просвету и културу, зборови бирача подручја одређеног народног одбора из редова грађана и наставничко веће из редова наставника одређене школе.¹⁵³

Израз нових тенденција у руковођењу просветом па и политиком образовања и васпитања било је оснивање бројних институција током педесетих година 20. века. Најпре је 1950. године, две године раније основан Педагошки институт у Београду израстао у Катедру за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Фебруара 1955. основан је Савезни завод за просвету Савезног извршног већа за сакупљање и проучавање потребних података за реформу школства. Након Јосипа Лукателе на његовом челу се нашла прва послератна министарка просвете у Србији, Митра Митровић.

15.

Делатност законодавне власти на правној регулативи и политици образовања и васпитања у Југославији (Србији) (1944-1959)

15. 1. Закон о обавезном седмогодишњем образовању (1945)

Поред Комунистичке партије Југославије односно Савеза комуниста Југославије, просветних органа власти једну од најзначајнијих улога у процесу креирања политике образовања и васпитања у Југославији и Србији имало је највише законодавно тело у земљи односно Народна скупштина (ДФЈ/ФНРЈ) која је у периоду од 1945. до 1958. донела кључне законе који су регулисала сферу основног обавезног образовања. Непосредно по окончању Другог светског рата, све до доношења *Закона о обавезном*

¹⁵³ У средњим школама један члан школског одбора се бирао из редова ученика.

седмогодишњем школовању октобра 1945. године, сферу основног обавезног образовања регулисало је законодавство из времена Краљевине Југославије односно законодавство из 1929. са допунама из 1930. којим је било прописано да је народна школа општа и обавезна у целој држави. У свим народним школама настав је била бесплатна. *Закон о народним школама* из 1929. предвиђао је обавезно осмогодишње школовање. Оно се реализовало кроз четири разреда основне школе. После четири разреда основне могла се уписати грађанска, средња или стручна школа. Како је, као што је већ наглашено, у основи културне политике чији је саставни део била политика образовања и васпитања нове југословенске власти била идеја о „културној револуцији“ односно о „културном преображају“ друштва било је за очекивати да ће се међу првим закона које ће донети нова власт у Југославији налазити и закон који регулише сферу основног обавезног образовања. Пошто је основна школа у „старој Југославији“ трајала четири године у оквирима „нове стварности“ она се морала, бар за почетак продужити на седам година. Тако је *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* чија је имплементација требало да буде степеница до увођење обавезног осмогодишњег основног образовања донесен свега пет месеци након окончања рата. Доношењу једног од „базичних“ закона новог режима у Југославији није предходило доношење *Устава* ни озбиљнија јавна расправа у којој би поред представника Партије учествовали представници струке. По историчарки Сњежани Корен *Закон* из 1945. би могао представљати доказ изградње образовног система у Југославији по угледу на образовни систем у СССР-у у првим годинама после рата¹⁵⁴ јер је доношењу одлуке о преласку на седмогодишње образовање коју она везује за август 1945. и седницу Просветног савета при Министарству ДФЈ¹⁵⁵ предходило, „највероватније“ у јуну исте године, путовање државне делегације у СССР „у сврху проучавања просветних прилика“.¹⁵⁶ У државној делегацији том приликом су били: Мартин Менцеј, помоћник министра просвете ДФЈ, Коста Грубачић, помоћник министра просвете Србије и Иво Фрол, помоћник министра просвете Хрватске.¹⁵⁷ Врло брзо, већ у октобру 1945. уследило

¹⁵⁴ Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960), Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb, 2012, str. 71; Сњежана Корен полази од записника са седница Политбироа ЦК КПЈ објављених у: *Културна политика Југославије*, 1, стр. 139.

¹⁵⁵ „Рад Министарства просвете ДФЈ“, *Културна политика Југославије*, 1, стр. 139.

¹⁵⁶ „Допис министра просвете ДФЈ Владимира Рибникара Министарству унутрашњих послова Србије у коме тражи исправе за делегате који путују у СССР“, *Културна политика Југославије*, 2, стр. 274.

¹⁵⁷ Своје утиске с пута по СССР-у, Коста Грубачић је приказао у књизи: Kosta Grubačić, *Sistem obrazovanja u Sovjetskom Savezu*, Beograd-Zagreb, 1946.

је доношење *Закона о обавезном седмогодишњем школовању*. Упознавање са совјетском праксом није представљало неуобичајену „радњу“ првих година после Рата. На крају, социјалистичка педагогија која је требало да представља основу политике образовања и васпитања у Југославији „упросторена“ је у првој земљи социјализма због чега је искуство СССР-а представљало значајну смерницу свим земљама које су тежиле изградњи социјалистичког друштва. Са друге стране, иступања појединих представника политичке елите који су се у првим годинама после рата посебно истакли на пољу просвете односно политике образовања и васпитања указују на приметну дистанцу, која се без обзира на исказивање поштовања совјетској пракси, радо истицала. Тако је прва министарка просвете у Влади НР Србије, Митра Митровић истакла у чланку „Коме и какво образовање“ из 1946, како је: „погрешно постављати питање...да ли је наше васпитање комунистичко“ пре свега због тога што оно збуњује и „нас и друге“ али и због тога што „овако постављено питање највећма потиче од реакционарних кругова и реакционарне иностране штампе, која брижљиво пребира по нашим школским плановима и програмима, по букварима и тражи ову или ону подударност са совјетским школским системом, плановима и програмима“. Истичући да је југословенска политика „слична са оном у Совјетском Савезу“ Митра Митровић је закључила: „Ми тражимо и налазимо циљеве васпитања и образовања који ће бити у складу са развитком наше земље која ће формирати људе у свесне људе ове демократске државе“.¹⁵⁸ Јасно дистанцирање у односу на тезе о поистовећивању југословенског, још увек недовољно формулисаног, и совјетског модела могу се приметити и у радовима других, у то време истакнутих првака Партије и педагога.¹⁵⁹ У раду „Смернице савременог педагошког рада“ из 1946. Владо Шмит је истакао како се „првим извором за наше ново педагошко образовање“ мора третирати „повезаност с народом и његовом борбом“, другим „све напредне, демократске и хуманистичке мисли“ а трећим „изучавање совјетске педагогике“. Даље је истакао да „познавање наше сопствене друштвене проблематике представља основни извор нашег новог педагошког образовања“ што ће нас „сачувати од погрешног пресађивања до слепог

¹⁵⁸ М. Митровић, „Коме и какво васпитање...“, стр. 10.

¹⁵⁹ Сања Петровић Тодосијевић, „Конструктивно васпитање најмлађих припадника југословенске заједнице Совјетски модел на трагу познавања наше сопствене стварности“, *Ослобођење Београда 1944. године*, Београд, 2010, стр. 382-392.

копирања¹⁶⁰. До које мере је један од базичних закона „нове“ југословенске државе представљао израз политике образовања и васпитања која није била дефинисана ни циљевима на задацима најбоље говори податак да је сам текст закона имао свега девет редова. Савезни закон којим је на територији ДФЈ било уведено седмогодишње основно школовање за сву децу оба пола од седме до петнаесте године живота предходно је доношењу низа републичких закона: у Србији 1945,¹⁶¹ у Хрватској¹⁶² и Црној Гори 1946,¹⁶³ у Босни и Херцеговини 1947,¹⁶⁴ и у Македонији тек 1948.¹⁶⁵ Посебан републички закон у Словенији, у којој се још пре почетка Другог светског рата прешло на обавезно осмогодишње школовање, никада није донет већ су се републичке власти приликом одређивања организације седмогодишње школе позвале на савезни закон.¹⁶⁶ Коначно када је Статутом КПЈ донетим на Петом конгресу КПЈ у јулу 1948. Партија „осигурала“ спровођење обавезног седмогодишњег школовања,¹⁶⁷ за мање од годину и по дана касније, односно у децембру 1949. Трећи пленум ЦК КПЈ прокламовао је прелазак са обавезног седмогодишњег на обавезно осмогодишње школовање чиме је *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* стављен *ad acta*.

1.5.2. Ка Општем закону о школству

За разлику од *Закона о обавезном седмогодишњем школовању* који је донет октобра 1945. године по највише као резултат револуционарне промене власти, скромне расправе која је вођна искључиво унутар Партије али не и у оквиру органа законодавне и извршне власти, *Општи закон о школству* из 1958. представљао је резултат дугорочне расправе о политици образовања и васпитања која је иницирана од стране највишег партијског тела,

¹⁶⁰ Vlado Šmit, „Smernice savremeno pedagoškog rada“, u: *Pedagoški rad*, 6, Zagreb 1946, str. 20.

¹⁶¹ „Закон о увођењу обавезног седмогодишњег основног школовања у Србији“, *Службени гласник Србије*, 43, 1945.

¹⁶² „Закон о обавезном седмогодишњем школовању“, *Narodne novine: službeni list Narodne Republike Hrvatske*, 116, 1946.

¹⁶³ „Закон о увођењу обавезног седмогодишњег школовања у Црној Гори“, *Службени лист НР Црне Горе*, 10, 1946.

¹⁶⁴ „Закон о седмогодишњем основном школовању“, *Службени лист НР Босне и Херцеговине*, 13, 1947.

¹⁶⁵ Види више у: Нада Јуркова, *Основното воспитание и образование во Македонија (1944-1950)*, Скопје, 1990. „Закон за седмогодишното основно школовање“, *Службени весник на НР Македонија*, 38, 1948.

¹⁶⁶ Види више у: Aleš Gabrič, „Šolstva na Slovenskem v letih 1945-1951“, *Zbornik za zgodino šolstva in prosvete*, 24, Ljubljana – Zagreb, 1991, 67-92.

¹⁶⁷ *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 1948, str. 834.

Трећег пленума ЦК КПЈ децембра 1949. али се развила кроз тела оформљена од стране Народне скупштине ФНРЈ унутар којих су поред представника партијске врхушке седели представници различитих меродавних струка попут: учитеља, професора, психолога, педагога итд. *Општи закон о школству* из 1958. године којим је на територији Југославије уведена обавезна осмогодишња основна школа, не само као резултат унутрашњег дијалога већ и дијалога кога су представници Комисије за реформу школства водили са угледним међународним стручњацима под покровитељством УНЕСК-а, представљао је завршницу процеса изградње модерног образовног система у Југославији који се градио од: одлука Трећег пленума ЦК КПЈ (децембар 1949), доношења *Закона о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива* (1950) којим је уведен постепени прелазак на самоуправљање, оснивања Катедре за педагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду (1950), доношења *Закон о народним школама* (1951), доношења *Уставног закона* (1953), доношења *Одлуке о основним начелима друштвеног управљања у школама* (1954), доношења *Општег закона о управљању школама* (1955), оснивања Савезног завода за просвету СИБ-а (1955).

Ка „новој школи“

На самом крају 19. односно почетку „кратког“ 20. века позната шведска списатељица, јавни радник, педагог и феминистка Елена Кеј написала је и објавила књигу под називом *Век детета* коју је посветила „свим родитељима који се, у новом веку, надају да ће створити новог човека“.¹⁶⁸ Наде Елене Кеј у великој мери су представљале израз атмосфере којом је отпочео нови век, атмосфере која је дете и праксу детињства више него икада раније померила са периферије ка центру друштвених збивања што је имало немерљив утицај на истицање све већег броја захтева за школом која ће бити по мери детета. Неколико је фактора допринело јаснијем профилисању детињства као

¹⁶⁸ Књига *Век детета* никада није у целини преведена на српски језик. Поједини делови најпознатије књиге Елен Кеј (Елен Каролина Софија Кеј) објављени су у две публикације на српском језику: *О васпитању детета у школи* (публикација се састоји из поглавља: „Душевна убиства у школи“, „Школа будућности“, „Настава у религији“) и *О васпитању детета код куће*, Београд-Сарајево, 1919. (публикацију чине поглавља: „Васпитање“, „Без дома“). На српски језик су у целини преведена следећа дела Елен Кеј: *Млади нараштај*, Београд, 1914; *Љубав и етика*, Београд, 1919; *Женски покрет*, Београд-Сарајево, 1923; *Есеји о љубави и браку*, Београд.

животној доби која се квалитативно разликује од остатка живота. Индустијска револуција која се десила крајем 19. века довела је до бројних друштвених промена које су преобликовале живот појединца и дале му нову меру. Поред убрзаног процеса урбанизације до којег долази услед „померање“ милионске масе људи са села ка граду, у овом периоду долази и до откривања епохалних научних открића од којих су многа била из области медицине. Нова открића понудила су људима не само квалитетнији већ и дужи живот. „Дужи“ живот понуђен је пре свега онима који су били најслабији и најнезаштићенији тј. деци. Захваљујући великим медицинским открићима, не само живот сваког мушкарца или жене, већ пре свега живот сваког детета је почео да вреди више. Однос заједнице према смрти односно према смрти најмлађих постао је мерило модерности сваког друштва коме се као императив намеће изградња сложеног система социјалних, здравствених али и просветних институција.¹⁶⁹

Све до 20. века институција школе као оне у којој се учи и стиче одређено знање није у свом фокусу имала ученика. Све до краја 19. и почетка 20. века школе су постојале да би се: забележиле тековине савременика, активности владара, да би се савладале одређене вештине како би се комуницирало са представницима других заједница, да би се стечено знање о сопственом времену сачувало и пренело на млађе генерације. Другим речима, све до 20. века школа није стварана ради потреба ученика већ ради потреба одређених друштвених група. У 20. веку околности су се промениле. Процеси свеопште друштвене модернизације тражили су нову школу, ону чији задатак неће бити искључиво да младе нараштаје научи да пишу и читају. Нова школа добила је више него икада раније задатак да младе људе научи али и васпита. Од школе се тражило да престане да буде инертна институција и постане она која преузима иницијативу тј. ствара нове људе који испуњавају захтеве новог времена. Велики број захтева који се поставио пред школом инспирисао је многе теоретичаре, практичаре, педагоге, психологе, јавне раднике али и политичаре и идеологе да понуде решења за замену старе школе, новом. У Европи и свету долази до формирања бројних покрета који су за свој крајњи циљ имали рушење старе школе. Неки од најзначајнијих су: Прогресивна педагошка асоцијација у Сједињеним Америчким Државама, Међународна Лига за ново васпитање, Покрет за нову школу итд.

¹⁶⁹ Види у: Sanja Petrović Todosiјеvić, „Bezimeni pojedinac“, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008, str. 19-34.

Нова школа која се рађала на крају 19. и почетку 20. века морала је бити: „школа за живот“, „школа пуна живота“, „школа по мери ученика“, „школа без зидова“, „школа без разреда“, „радна школа“, „активна школа“, „школа доживљаја“, „школа социјализације“, „индивидуална школа“, „школа без испита“, „школа без оцена“, „школа развијања ученика“.

Сви покушаји да се нова школа имплементира „пали су у воду“ 1914. године када је отпочео Први светски рат. Четири године касније било је јасно да је наслеђе Првог светског рата, по први пут у 20. веку, променило човечанство за увек. Ако је у првим годинама по окончању рата и било покушаја да се неке од предратних иницијатива поново покрену, све је „пало у воду“ доласком фашиста у Италији, Немачкој и Јапану на власт. Захтеви за „школом без зидова“ постали су бесмислени када је у Италији спроведена фашистичка реформа школства која је у својој основи имала фашистичку педагогију.¹⁷⁰

Уздицањем и јачањем фашизма и нацизма у Европи и свету сви напори за подизање школе каква се обликовала у делима великог броја теоретичара, филозофа, педагога и психолога с почетка 20. века били су узалудни. Ово сазнање постало је очигледно 1939. године када је отпочео Други светски рат. Узроци Другог светског рата као и тешко наслеђе оличено по највише у десетинама милиона мртвих, искуству фашизма, националсоцијализма, Холокаусту неминовно су морали отворити питање не само смисла већ сврхе људског образовања и васпитања чије су тековине у периоду од 1939. до 1945. биле обесмишљене и анулиране. „Са ове стране“ разарања, ратних али и идеја просветитељства, Француске револуције у које се човечанство тако дуго заклињало требало је изградити нови свет, онај на чијем крову ће се поново виорити застава на којој ће писати: *liberte, egalite, fraternite*.

¹⁷⁰ Фашистичка педагогија се дефинише као екстермна расистичко-биологистичка варијанта социјалне педагогије. Настала је у Италији двадесетих година 20. века али је свој најрадикалнији израз доживела у немачкој тј. нацистичкој интерпретацији након пада Вајмарске републике и доласка нациста на власт. Фашистичка педагогија имала је велики број присталица и у Јапану. Најистакнутији представници фашистичке педагогије били су: Ђовани Ђентиле (1875-1944), Мусолинијев министра просвете, А. Бојмлер („Политика и васпитање“ (1937); „Образовање и заједница“ (1942)), Е. Крик („Национално политичко васпитање“ (1932); „Националсоцијалистичко васпитање“ (1935)) итд.

Основно полазиште фашистичке педагогије била је идеја о постојању „изабране“, „аријевске“ расе која има „историјску мисију“ да влада другим људима тј. расама и народима. Задатак свих „других“ међу којима су Јевреји и Роми били посебно означени био је да служе „изабранима“. Фашистичка педагогија предвиђала је бруталан обрачун и физичко уништење свих оних који нису били спремни да се повинују овим захтевима. Од припадника „аријевске“ расе очекивало се да гаје безграничну љубав према „изабранима“ и бескомпромисну мржњу према онима који не припадају том кругу.

Реформе школства после Другог светског рата у Европи и свету

После Другог светског рата дошло је до кризе у сфери образовања. Криза се пре свега односила на актуелне школске системе за које се сматрало да су у великом раскораку са захтевима који су се пред школу постављали, у околностима сагледавања узрока и несагледивих последица Другог светског рата. Због тога су скоро све реформе школских система после Другог светског рата представљале процесе који су текли упоредо са санирањем последица рата. У том смислу оне су представљале процесе који су неминовно морали пратити све фазе у развоју послератног света као и појединачних друштава унутар којих су спровођене. Општа је сагласност међу историчарима педагогије да су неке од ових реформи трајале пуних четрдесет година и да су се окончале тек седамдесетих година 20. века. Више је узрока који су производили јаз између школских система и циљева и задатака који су се пред школске системе наметали новопрокламованим политикама образовања и васпитања. Имплементирање резултата научно-технолошке револуције био је један од првих задатака који је нова политика образовања и васпитања ставила пред школски систем који ову врсту знања није препознавао као неопходну и ако ће у будућности читаво човечанство почивати на благодетима научно-технолошке револуције. Самим тим школски систем није био прилагођен привредном развоју који је у будућности требало да почива на стручним кадровима. Једном од највећих препрека у процесу изградње нове школе тј. новог школског система сматрало се сиромаштво и неравномерна развијеност не само појединих делова света већ и различитих делова једне земље. Нова школа „тражила“ је демографски стабилно окружење а не масовне миграције људи са села у град које су после Другог светског рата као и на почетку 20. века биле стварност у многим земаљама. Сматрало се да стварању нове школе, демократизацији образовања, неће ићи у прилог ни свет какав је обликован после Другог светског рата. „Школа без зидова“ није могла бити стварност у свету у коме су још увек постојале колоније и два међусобно завађена блока итд.

Интензивном раду на дефинисању нових политика образовања и васпитања и отпочињању реформи постојећих школских система после Другог светског рата посебно је допринело „ново“ откривање детињства које је током Другог светског рата претрпело

тешке губитке. Тешко наслеђе оба светска рата покренуло је питање заштите не само дечијих живота већ пре свега дечијих права. Први међународни документ којим се штите дечија права донет је 1924. године у Женеви под називом *Повеља о добробити деце света*. Документ који је донела Лига народа, познат и под називом *Женевска декларација* требало је да ублажи последице Првог светског рата које су се у великој мери сагледавале кроз жртву коју су деца поднела у рату. Захваљујући доношењу *Повеље о добробити деце света* основане су прве међународне организације чији је задатак био да подстичу спровођење *Декларације* и афирмишу заштиту дечијих права. Једна од првих међународних организација за заштиту деце *Унија за заштиту деце* основана је већ 1920. године. Наслеђе Другог светског рата које је суочило човечанство са најбруталнијим начинима „уништавања“ деце, посебно се одразило на рад Орг¹⁰⁴анијације Уједињених нација која је исте године када је основана тј. 1945. донела *Општу дек¹⁰⁴ларацију о правима човека* која се односила и на децу. Тек 1959. године Организација Уједињених нација донела је *Декларацију о правима детета* чији је потписник била и Федеративна Народна Република Југославија. Потписивањем *Декларације о правима детета* све државе које су „приступиле“ документу, а међу њима и Југославија, обавезале су се, између осталог, „да ће децу васпитавати у духу, разумевања, толеранције, пријатељства међу народима, у духу мира и општег братства“. Афирмисању „права¹²⁸ детињства“ после Другог светског рата посебно је допринела Агенција Организације Уједињених нација за децу или УНИЦЕФ (*United Nations Children's Fund*) основана 1946. године чији су представници само годину дана након оснивања потписала споразум о сарадњи са Југославијом.¹⁷¹

Поред реafirмације детињства кључни допринос афирмацији реформе школства после Другог светског рата дало је успостављање јединственог система вредности. И поред свих разлика које ће у будућности постојати у Хладним ратом окованом свету и Берлинским зидом подељеној Европи, читав послератни свет градио се на идеји која и данас представља једну од темељних идеја савременог света, идеји антифашизма. Врло брзо, већ након санирања најтежих последица рата показало се да се и поред интензивног рада на неговању антифашистичких традиција, Рат мора оставити у прошлости како би у будућности било могуће градити заједницу народа међу онима који су до јуче били са

118

¹⁷¹ Sanja Petrović Tod¹⁷ević, „Kroz pukotinu u Gvozdenoj zavesi – jugoslovensko iskustvo sa UNICEF-om“, „Bezimeni pojedinac“, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008.

различитих страна фронта. Управо ће ове две идеје, дакле идеја о успостављању јединственог система вредности који ће почивати на антифашистичком наслеђу али и идеја о међусобној коегзистенцији дојучерашњих непријатеља и у Хладном рату завађених ¹⁰³ на, постати темељи Организације Уједињених нација која ће преко своје Агенције за образовање, науку и културу или УНЕСКО-а, (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization) основане већ 4. новембра 1946. године,¹⁷² одиграти једну од кључних улога у реализацији неких од сегмената бројних реформи школства које ће бити спроведене широм Европе (Енглеска реформа система школства 1944; Француска Лаванж-Валонска школска реформа 1945; Реформа система школства у Шведској; Реформа система школства у Западној Немачкој; Совјетска реформа система школства 1958) и света (Реформа система школства у Јапану)¹⁷³ па и у Југославији (1958), која је УНЕСКУ приступила 1950. године односно годину дана пошто је врх Комунистичке партије Југославије дефинисао нову политику образовања и васпитања.

Разумети реформу школства која је после Другог светског рата реализована у многим земљама Европе и света па и у Југославији немогуће је без увида у један од најзначајнијих докумената који је донео УНЕСКО, 1956. године на Деветом генералном заседању. Документ под називом *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада*¹⁷⁴ представљао је у том тренутку, пре свега, израз попуштања затегнутости између блокова. Доношењем документа који носи назив *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада* дошло је до јачања позиције у УНЕСКО-у али и Организацији Уједињених нација, пре свега, унутар оних социјалистичких земаља које су биле под јаким совјетским утицајем. „Велики пројекат“ из 1956. године допринео је значајном приближавању блокова пре свега на пољу просвете и културе што није било случајно. Управо су на овом пољу традиције земаља једног и другог блока баштиниле заједничко наслеђе које се тешко поништавало чак и дубоким поделама које је проузроковао Хладни рат. Доношење УНЕСКО-вог документ *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада* из 1956. године није искључиво представљало доказ попуштања затегнутости између блокова до које долази, пре свега, због отопљења

¹⁷² Igor Janev, *Kulturna diplomatija. Spoljna politika Jug 12-ovije (SCG) prema UNESCO-u*, Beograd, 2004, str. 90.

¹⁷³ Н. Поткоњак, „Реформисање система школства“, *XX век: Ни „век децета“ ни век педагогије: има наде: XXI век*, Beograd, 2000, стр. 144-170.

¹⁷⁴ I. Janev, *Kulturna diplomatija*, str. 104-105.

става према Западу у СССР-у након Стаљинове смрти и преиспитивања Стаљиновог култа личности. Његова превасходна важност лежала је у чињеници да је сарадња на пољу културе представљала најлакши начин да се прилично поремећени односи побољшају јер је управо културно наслеђе у многим својим сегментима представљало заједничко наслеђе Истока и Запада. Један од најзначајнијих УНЕСКО-вих докумената почивао је на више тачака од којих је најважнија била последња тачка којом је одлучено да ће се политика прокламована „Великим пројектом“ спровести у наредних десет година почев од 1. јануара 1957. године.¹⁷⁵

Поред тога посебну пажњу треба скренути на још једну чињеницу која је дошла до изражаја у једној од тачака на којима је требало да почива „Велики пројекат“ а у којој се каже да је одлука о реализацији Пројекта у наредних десет година донета и на основу мишљења да је „за правилно разумевање националних култура и оцена њихових вредности неопходна темељна и објективна студија новијих битнијих промена у животу народа Истока и Запада“ чиме је УНЕСКО, као агенција УН-а, препознао „националне културе“ и „њихову вредност“ из чега се може закључити да се од краја педесетих година и поред формулације „Исток и Запад“, „Исток“ и „Запад“, у документима Организације Уједињених нација, нису посматрали као два у потпуности монолитна блока.

И ако је Југославија пре 1956. године имала „доста разумевања“ за културне вредности Запада као што је и Запад прихватао југословенске културне вредности, УНЕСКО-ов став из 1956. године је у великој мери афирмисао, у годинама од разлаза са СССР-ом, прилично запостављену културну сарадњу Југославије и СССР-а. Поред тога он је допринео афирмацији југословенске културе и генерално Југославије у земљама тзв. источног блока које су од друге половине педесетих година гледале другачије не само на Југославију већ и на СССР, чијем су се утицају биле све мање изложене.¹⁷⁶ Другим речима, УНЕСКО-в документ из 1956. је допринео приближавању културних вредности

¹⁷⁵ У Резолуцији коју је УНЕСКО донео поводом „Великог пројекта“ се каже да Генерално заседање тј. конференција УНЕСКА одлучује да ће се „у периоду од 10 година, рачунајући од 1. јануара 1957. године спровести Велики пројекат... сматрајући да разумевање, потребно за мирољубиву сарадњу међу народима, може бити засновано само на темељном познавању и упознавању од стране сваког народа цивилизација других народа; сматрајући да је нарочито неопходно развијати међу народима Истока и Запада узајамно упознавање њихових култура... вредности, Исто

¹⁷⁶ Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza Gvozđene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu 1953-1958*, Beograd, 2013.

Истока и Запада али и приближавању културних вредности Југославије и СССР-а као и Југославије и земаља источног блока које су биле под утицајем СССР-а.

Рад Комисије за реформу школа општег образовања

Услови за опсежан рад на реформи школства у Југославији после Другог светског рата створили су се на Петом конгресу КПЈ када су дефинисане главне смернице политике југословенске државе у наредном периоду па и главне смернице просветне односно политике образовања и васпитања. Нова политика образовања и васпитања дефинисана је циљем, основним карактеристикама и принципима на којима треба да почива на Трећем пленуму ЦК КПЈ у децембру месецу 1949. године. Практичан рад на реформи школства отпочео је 22. маја 1953. године када је Народна скупштина ФНРЈ на основу члана 15, става 2 Уставног закона о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, на својој XXVI заједничкој седници Савезног већа и Већа народа одржаној на VI редовном заседању (другог сазива) донела *Резолуцију о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања* чиме је Комисија била формирана. На самом почетку *Резолуције* наглашена је потреба за свеобухватнијом реформом школства у Југославији. Истакнуто је да се „већ дуже време води у нашој јавности дискусија о стању и систему наставе и управљања у нашим школама општег образовања. Извесна мишљења и чињенице указују на потребу дубље реформе ових школа“.¹⁷⁷

Петнаесточлана комисија за реформу школства у Југославији су чинили: председник комисије др Милош Жанко (народни посланик), Митра Митровић (народни посланик), Лидија Шентјурц (народни посланик), Радован Папић (народни посланик), Пуниша Перовић (народни посланик), Лазар Мојсов (народни посланик), др Борислав Благојевић (председник Удружења универзитетских наставника), Миливоје Урошевић (председник Удружења професора и наставника страних језика), Милисав Мијушковић (председник Удружења учитеља), Јосип Грос (председник Удружења наставника стручних школа), др Радован Теодосић (председник Педагошког друштва НР Србије), Глигор Вујовић (учитељ ОШ „Бранко Радичевић“ из Београда), Живорад Ђушић (наставник

¹⁷⁷ АЈБТ, КПР II-6-6, Резолуција о образовању и задацима Комисије за реформу школа општег образовања, 22. мај 1953.

осмогодишње школе „Јован Цвијић“ из Београда), Александар Вучо (књижевник) и Стеван Филиповић (секретар комисије).¹⁷⁸

Задатак јој је био да: 1. проучи систематски и свестрано, уз активно учешће просветних радника и јавности стање у школама општег образовања и предлоге и мишљења за реформу ових школа; 2. да предложи нови наставни систем за школу општег образовања као и најбоље облике управљања њом; 3. да проучи и да предлоге за решавањедругих питања у вези са реформом школа општег образовања као што су питања: материјална основа школства, систем финансирања школа, материјални и друштвени положај учитеља, наставника и професора, положај школа општег образовања у целокупном образовном систему земље. Другим речима од чланова Комисије се очекивало да на систематичан и свеобухватан начин приступе процесу реформе школа општег образовања посматрајући сваку од школа у систему осталих али и посматрајући читав систем општег образовања у склопу целокупног образовног система. Поред тога од чланова Комисије се очекивало да школу не посматрају изоловано од проблема финансирања, материјалног обезбеђивања и положаја просветних радника. На тај начин одређене су и главне смернице које су школу општег образовања требале да трансформишу у савремену школу или школу по мери ђака. Комисија је требало да ради уз помоћ републичких поткомисија и других потребних тела. Комплетан рад Комисије финансирала је Народна скупштина ФНРЈ. Комисија је имала пуно право да тражи све релевантне податке и обавештења од државних органа и установа који су, са друге стране, били обавезни да све податке и обавештења доставе Комисији. По завршетку рада Комисија је била дужна да достави извештај о раду Скупштини.¹⁷⁹

И ако формирана у мају месецу 1953. године комисија је према Информацији о раду Комисије за реформу школа општег образовања од 5. марта 1954. године почела са радом у септембру месецу 1953. пошто је један од чланова комисије био на годишњем одмору а затим је наступила и летња пауза. Када су се састали у септембру, чланови Комисије су се суочили са чењиницом да не располажу у довољној мери подацима о стању, условима и проблемима општеобразовних школа по различитим републикама због чега је одмах донета одлука да се у свим југословенским републикама формирају комисије

¹⁷⁸ Исто

¹⁷⁹ Исто

са задатком да „прикупе материјале у вези са задацима који су стављени пред Комисију Савезне Народне скупштине, а који би могли да послуже као платформа за даљи рад ове Комисије“.¹⁸⁰

Када су се састали на Трећој, уједно и последњој седници, Комисије за реформу школа општег образовања која је одржана 23. октобра 1953. године чланови Савезне и републичких комисија суочили су се гомилом проблема. Пре свега, констатовано је да су се многе републичке комисије састале један пут због чега нису биле у могућности да обаве поверен им посао. Чланови комисија су се правдали да по комисијама седе углавном просветни радници али не и политичари што је по њиховом мишљењу било неопходно за елаборацију основних проблема школства. За већину чланова комисија многи проблеми школства били су потпуно нови. У извештају са поменуте седнице експлицитно се наводи како је „поготову реформа школства“ представљала непознаницу за чланове комисија којима је требало више времена за обављање повереног им посла.¹⁸¹

Ни чланови Савезне комисије међу којима су седели неки од најеминентнијих познавалаца просветних прилика у Југославији попут Митре Митровић или еминентних стручњака попут др Радована Теодосића нису могли да одговоре повереном им задатку. Чланови Савезне комисије јавно су говорили о бројним задужењима која имају као народни посланици због чега нису могли да се посвете повереном им послу. Због многих обавеза често нису били у прилици да присуствују седницама Комисије. Истакнуто је како се Комисија пет месеце од отпочињања са радом још увек суочавала са „одабирањем и постављањем проблема“. Суочени са великим послом али и обавезом која је, очигледно, за многе од њих представљала „врућ кромпир у рукама“ чланови Комисије су тражили да се Комисија „допуни са још неколико истакнутих политичких радника“. Сматрало се да је веће присуство политичара неопходно „посебно због тога што се тек овом реформом има да удари прави темељ наше социјалистичке школе, а о томе могу да одлучују само они који руководе изградњом целокупног нашег друштвеног уређења“. Поред тога, чланови Комисије су тражили да се ослободе дружиж дужности у време елаборирања прикупљених извештаја и писања извештаја за Народну скупштину. Инсистирали су на стварању „стручног апарата од неколико педагошких и уопште школских радника“ како би помогли

¹⁸⁰ АЈБТ, КПР II-6-б, Информација о раду Комисије за реформу школа општег образовања, 5. март 1954.

¹⁸¹ АЈБТ, КПР II-6-б, Извештај о раду Комисије за реформу школа општег образовања, 23. октобар 1953.

члановима Комисије у савлађивању материје која је била пред њима. Предложено је да се од стручњака тражи да израде низ елабората о различитим питањима која би решавала Комисија. Сматрало се да појединци који буду ангажовани у оквиру поменутог „стручног апарата“ треба да наставе са својим радом у некој другој форми и када Комисија заврши свој рад јер је Југославији била потребна научна институција, која је на Трећем састанку Комисије означена као, Педагошки институт.¹⁸²

И поред свих потешкоћа чланови Савезне и републичких комисија су до краја свога постојања успели да донесу одређене закључке: по питању материјалног стања школа;¹⁸³ по питању друштвеног и материјалног положаја радника;¹⁸⁴ по питању друштвеног управљања школама¹⁸⁵ и по питању реформе школа општег образовања. Председник Комисије за реформу школа општег образовања др Милош Жанко иступио је са

¹⁸² Исто.

¹⁸³ Подаци прикупљени по питању материјалног стања школа показали су веома тешко стање нарочито у погледу школског простора и опреме. На основу података које је добила са терена Комисија је одлучила да предложи Народној скупштини да у 1954. години интервенције како би се решила два основна проблема. По Комисији за реформу школа општег образовања то су били: 1. проблем треће и четврте смене по школама у гардовима због тога што су извештаји са терена показали да рад у тим сменама делује веома негативно на ученике и веома погубно на њихово здравље; 2. проблем пораста „младих аналфабета“ због тога што у извесним селима, пре свега, НР Босне и Херцеговине најмлађи југословенски грађани „не могу да иду у школу, услед помањкања школског простора“. Да би се решили поменути проблеми дошло је до интервенције председника Комисије др Милоша Жанка и народне посланице Лидије Шентјурц код савезних привредних органа како би се у плану за 1954. обезбедила средства за спровођење одређених мера. Том приликом добијен је одговор „да нема никаквог изгледа да се за 1954. годину у савезни друштвени план унесу нека одвојена средства за просвету“. Том приликом Жанку и Шентјурцовой је сугерисано да се обрате републичким органима и комуналним заједницама. У том смислу републичке комисије су развиле више него живу активност. Комисије НР Босне и Херцеговине и НР Македоније су упутиле свим народним посланицима своју документацију по том питању тј „беле књиге“ о стању школства у Босни и Херцеговини и Македонији. Слично су учиниле и комисије осталих република. Када је постало јасно да се 1954. неће моћи пуно учинити, др Милош Жанко је покренуо јаку скупштинску иницијативу и предложио Одбору за просвету Савезног већа да се питање раста броја школа и броја ученика, којих из генерације у генерацију има све више стави на дневни ред јер ће школовање у будућности бити угрожено не само у пасивним и забаченим крајевима већ посебно у великим градовима, АЈБТ, КПР II-6-б, Информација о раду Комисије за реформу школа општег образовања, 5. март 1954.

¹⁸⁴ По питању друштвеног и материјалног положаја радника Комисија је заузела јасан став. Чланови Комисије сматрали су да ова проблематика не спада у делокруг органа који треба да се бави реформом школства тим пре што је већ била на снази Уредба о платама просветних радника која је разматрана како у оквиру администрације тако и у оквиру различитих удружења просветних радника. Чланови Комисије сматрали су да је том Уредбом просветним радницима дата плата „у складу са данашњим нашим могућностима и релативно добро су решене извесне потешкоће на које су се просветни радници жалили“. Исто.

¹⁸⁵ Дискусија која је покренута на Комисији о питању друштвеног управљања школама сматрала се једном од најплоднијих јер су јасно дошле до изражаја две врло изражене тенденције: тенденција доминирајуће улоге административног апарата и са друге стране тенденција друштвеног управљања што је значило да је школу требало предати на управљање просветним радницима. Један од најзначајнијих закључака је био да би требало сузбити тенденцију апарата народних одбора да савете за просвету и школске одборе своде на чисто саветодавне органе али и тенденцију неких просветних радника да школу као институцију изолују од шире критике, Исто.

Извештајем са Треће седнице пред Одбором за просвету Савезног већа који је пошто је саслушао све закључке донео одлуку да се: предложи Народној скупштини ФНРЈ да расформира Комисију и да задатке које је имала Комисија препусти Одбору а да Председништво Одбора, уз ангажовање одређеног броја људи који би припремили материјале по питањима: материјалне базе школства; друштвеног управљања просветом; реорганизације општеобразовних школа ставља сукцесивно сва наведена питања на дневни ред својих седница.¹⁸⁶

Новембру месецу 1953. године Народна скупштина ФНРЈ расформирала је Комисију за реформу школа општег образовања и њене задатке пренела на Одбор за просвету Савезног већа. Марта 1954. године почела је са радом нова/стара Комисија за реформу школства која је од 7. фебруара 1955. године када је основан Савезни завод за проучавање школских и просветних питања¹⁸⁷ добила најзначајнијег „савезника“ на одговорном послу који јој је поверен. Комисија за реформу школа добила је на тај начин не само неопходну помоћ стручњака већ и моћне политичке институције каква је била Народна скупштина ФНРЈ. На челу Комисије за реформу школства налазио се нови/стари председник др Милош Жанко. Скретар комисије била је Митра Митровић. Поред њих двоје, чланови Комисије су били: Радован Папић (народни посланика), Дража Марковић (народни посланика), Душан Ковачевић (народни посланика), Мите Димитријевић (народни посланика), Крсте Марковски (народни посланика), Владо Мајхен (народни посланика), Франц Кимовец (народни посланика), Милијан Неоричић (народни посланика), Марија Јагодић (народни посланика), Пунипша Перовић (народни посланика), Мило Јовичевић (народни посланика), Влајко Беговић (народни посланика),¹⁸⁸ Милка Минић (народни посланика),¹⁸⁹ Милентије Поповић (народни посланика),¹⁹⁰ Петар Шимлеша (професор), Драга Хумек (професор), Петар Живојиновић (професор), Јосип

¹⁸⁶ Исто.

¹⁸⁷ АЈБТ, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

¹⁸⁸ Одустао: Рад у Комисији и поткомисијама тј. посао око реформе (стално ишчитавање материјала, праћење различитих активности, проучавање литературе) представљао је споредно задужење чланова Комисије, подређен њиховим примарним задужењима. Због тога је највећи део чланова Комисије успевао да се бави пословима око реформе непосредно пред састанак тј. од састанка до састанка. Чињеница да нису сви чланови Комисије живели у Београду такође је отежавала њихово стално и ангажовано присуство. Због свега наведеног поједини чланови Комисије одустали су од свога ангажмана; АЈБТ, КПР, II-6-б, Извештај о раду Комисије за реформу школства Одбора за просвету Савезне народне скупштине, 15. март 1956.

¹⁸⁹ Одустао, Исто.

¹⁹⁰ Одустао, Исто.

Лукатела (професор), Ашер Делеон (Савез синдиката), Света Миливојевић (председник Одбора за кадрове Индустијске коморе).¹⁹¹

На самом почетку рада нове Комисије Жанко је упознао Народну скупштину са начином и фазама рада старе комисије апострофирајући бројне проблеме које је имала у свом раду. Том приликом Жанко је посебно истакао проблеме који су произлазили из чињенице да је у рад Комисије био укључен релативно мали број стручњака. Том приликом Милош Жанко се заложио за укључивање што већег броја стручњака за различита питања који би припремали потребну документацију за рад чланова Комисије. На основу припремљених материјала Комисија би, затим, обрађивала поједина питања и заузимала начелне ставове.¹⁹²

Овакав начин рада је био неопходан пре свега због тога што се показало да је савезни просветни апарат прилично нефункционалан. Након реорганизације државне управе и ликвидирања Савета за просвету, науку и културу у ФНРЈ савезни просветни апарат није по свом саставу, броју и могућностима и даље није био у стању да спроведе школску реформу.¹⁹³ До које мере су савезни просветни органи били „неупотребљиви“ најбоље говори чињеница да Комисија када је почела са радом није располагала ни једним јединим материјалом са заглављем савезних просветних органа који је садржао јасну слику стања, тенденција и резултата у области школства у ФНРЈ.¹⁹⁴

44 Овакво стање је „натерало“ Савезно извршно веће да фебруара 1955. године оснује Савезни завод за проучавање школских и просветних питања са задатком да, како је истакао Жанко, „послужи Комисији као ослонац и стално стручно радно језгро у пословима реформе, а преко тога да израсте у институцију, која би стално пратила, проучавала школску и одгојну проблематику у ФНРЈ и доприносила измени искуства свих република у унапређивању школства, просвете и целокупног одгојног система у ФНРЈ на заједничким принципима и основама“.¹⁹⁵ До средине 1955. Савезни завод за проучавање и школских и просветних питања успео је да „стане на своје ноге“. Ради сличних задатака и потреба формиран су и републички заводи за унапређење школства у Београду, Загребу,

¹⁹¹ Комисија је имала још једног члана коме се име не наводи у целини а који је касније отпао. Ради се о извесном инжењеру Јанковићу, Исто.

¹⁹² Исто.

¹⁹³ Исто.

¹⁹⁴ Исто.

¹⁹⁵ Исто.

Љубљани, Сарајеву и Скопљу. Од краја 1955. посебно активни били су заводи у Београду, Загребу и Љубљани због чега су њихови извештаји били од огромне помоћи Комисији и Савезном заводу.¹⁹⁶

Рад Комисије одвијао се у две фазе. У првој фази рада чланови Комисије желели су да прикупе и обраде материјале и основне податке који би им пружили слику стања и тенденције у области школства у целини али и у вези са појединим врстама школа. Други задатак им је био да припреме платформе и предлоге за јавну дискусију и за надлежне органе као би јавност и представници државе били упознати са процесом унутар ког се одвија реформа школства. Захваљујући помоћи, пре свега, људи који ће касније чинити језгро Савезног завода одржан је низ саветовања на која је позван широк круг стручњака и просветних функционера из свих република, стручних удружења али и стручњака из привреде јер је било јасно да ће модерна реформа школе захтевати и издвајање значајнијих новчаних средстава. Суочена са низом непознаница, без довољно адекватних материјала на основу којих би се могао стећи јасан увид у тзв. „стање на терену“, Комисија је у првој фази рада била изетно отворена за све предлоге који су долазили са стране. Чланови Комисије инсистирали су на томе да се поред „прве измене мишљења“ о гледањима на начин приступања реформи и на задатке реформе сакупе и посебно продискутују сви предлози који су икада изнети у стручној штампи или на конференцијама. Као резултат рада у првој етапи настао је већи број ужих елабората који су требали да послуже као материјал потребан за разумевање питања о којима се говорило. Полазећи од ових закључака Комисија је отпочела другу фазу рада формирањем посебних поткомисија унутар којих је требало разрађивати реформу школства. Тако су формиране: 1. Поткомисија за обавезно школовање;¹⁹⁷ 2. Поткомисија за стручне школе;¹⁹⁸ 3.

¹⁹⁶ Исто.

¹⁹⁷ Поткомисија за обавезно школовање радила је у саставу: др Милош Жанко (председник), Љубомир Крнета (секретар), Радован Папић, Бранко Петровски, Мишијан Неоричић, Драга Хумек, Габор Јаноши, Милосав Мијушковић, Даница Нола, Анте Блаженчић, Франц Петернел, Милан Мирковић, Мирко Папредица и Бранко Јањић, Исто.

¹⁹⁸ Поткомисија за стручне школе радила је у саставу: Свете Миливојевић (председник), Петар Живојиновић (секретар), Милош Жанко, Митра Митровић, Крсте Марковски, Марија Јагодић, Франц Кимовец, Димитрије Анмовић, Јосип Лукатела, Иван Бертонцел, Иван Папић, Коста Љубиновић, Бранко Крнета, Бранко Ђурић и Стјепан Хан. Комисија је имала још једног члана који се наводи као инг. Франк, Исто.

Поткомисија за гимназије;¹⁹⁹ 4. Поткомисија за образовање наставног кадра;²⁰⁰ 5. Поткомисија за образовање одраслих; 6. Поткомисија за предшколске установе; 7. Поткомисија за материјалну базу.²⁰¹

Поткомисије су добиле задатак да свака од њих, за своју област, изради документ у коме ће, полазећи од резултата предходног рада бити прецизно формулисана основна начелна питања као и постојећи ставови о тим питањима. Сви ставови морали су се образложити изношењем што већег броја аргумената. Након елаборације различитих ставова о начелним питањима требало је обрадити и ужа, стручна питања.²⁰²

Поткомисије за обавезно школовање, Гимназије и За школовање наставника завршиле су израду споменutih докумената са предлозима до краја 1955. године. Убрзо је уследило окончање израде докумената који су поверени Поткомисији за стручне школе. Сматрало се да је Поткомисија за обавезно школовање заједно са Поткомисијом за школовање наставника отишла најдаље у своме раду. Резултати до којих је дошла Поткомисија за обавезно школовање обрађени су у елаборату под називом *Основна начелна питања, ставови, мотиви, сумарна аргументација и закључци о организацији обавезног школовања*. Поткомисија за образовање наставног кадра или за школовање наставника као је често називана, резултате свога рада обрадила је у елаборату *Основна питања, начела и закључци о образовању наставника за школе обавезног школовања*. Два поменута елабората чинила су „органску“ тј. „заокружену целину“ због чега их је Комисија упутила као јединствен документ на јавну дискусију.²⁰³

23. фебруара 1956. године председник Комисије Милош Жанко упознао је подпредседника југословенске владе, Едварда Кардеља са дотадашњим резултатима рада Комисије. Едвард Кардељ и други потпредседник владе Родољуб Чолаковић предложили су Жанку да Комисија на основу материјала који су сачиниле именоване поткомисије састави целовит приказ школског и васпитног система у Југославији са нагласком на

¹⁹⁹ Поткомисија за гимназије радила је у саставу: Митра Митровић (председник), Михајло Јухас (секретар), Пунџа Перовић, Душанка Ковачевић, Јосип Лукатела, Милшвоје Урошевић, Петар Живојиновић, Густав Шиндлер, Милица Смиљанић, Глигорије Ерњаковић, Исто.

²⁰⁰ Поткомисија за образовање наставног кадра радила је у саставу: Владо Мајхен (председник), Стеван Филиповић (секретар), Радован Палић, Коле Поповски, Перо Шимлеша, Драга Хумек, Иван Леко, Владо Водопивец, Милош Јовић, Богдан Свилокос, Мирко Папренца, Густав Шилић и Војин Вуковић, Исто.

²⁰¹ Исто.

²⁰² Исто.

²⁰³ Исто.

специфичну улогу коју поједине школе играју у школском систему. Тада је донета одлука да се поменути елаборат састави до краја марта како би се могао „одрежати састанак руководећих другова о тим питањима“.²⁰⁴

Извештај о раду Комисије за реформу школства Одбора за просвету Савезне Народне скупштине, уз „целовит приказ школског и васпитног система“ тј. брошуру под називом *Проблеми школске реформе* био је готов до 15. марта 1956.²⁰⁵ Поред већ ¹²менутих извештаја именованих комисија, основу поменуте брошуре чинио је и Реферат Савезног завода за проучавање школских и просветних питања из априла месеца 1955. под називом *Основни проблеми обавезног школовања*. Извештај др Милоша Жанка и брошура *Проблеми школске реформе* представљали су резултат трогодишњег рада савезне комисије и неколико поткомисија које су у међувремену формиране. Био је то последњи велики напор пред доношење *Општег закона о школству* али и предуслов без кога се *Закон* није могао ни саставити ни усвојити. Са друге старне, био је то први целовит елаборат о приликама у школском систему у Југославији после Другог светског рата који је јасно маркирао кључне проблеме са којима ће се југословенско друштво и ¹²држава суочавати и борити све до краја постојања југословенске државе. Извештај Савезног завода за проучавање школских и просветних питања под називом *Основни проблеми обавезног школовања* из априла месеца 1955. године представљао је базични документ на основу кога је Комисија за реформу школа формирана још 1953. године привела крају реформу школстава у складу са смерницама датим *Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ* из децембра 1949. године.²⁰⁶ Свој рад Комисија је окончала израдом елаборатом под називом *Предлог система образовања и васпитања у ФНРЈ* на основу кога је Комисија Одбора за просвету и културу Савезног извршног већа израдила *Први нацрт Општег закона о школству* који је дат на јавну дискусију. У експозеу који је Родољуб Чолаковић, потпредседник Савезног извршног већа одражао 25. јуна 1958. године на Другој седници Савезног извршног већа о *Предлогу Општег закона о школству* посебна пажња је скренута на динамику дискусије која је у јавности вођена о доношењу *Општег закона о*

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ Исто.

²⁰⁶ Исто, стр. 36, АЈБТ, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

школству.²⁰⁷ Том приликом Родољуб Чолаковић је рекао: „Може се без претеривања рећи да је мало која законска материја била у толикој мери јавно претресана као ова, што је разумљиво с обзиром на њен значај и интерес који наша широка јавност показује за питања школства“.

У складу са захтевима социјалистичке педагогије

23

У периоду од краја Другог светског рата па све до распада југословенске државе 1991. политика образовања и васпитања у Југославији ослањала се на идеје социјалистичке педагогије односно теорију социјалистичког васпитања. Идеје социјалистичке педагогије биле су апсолутно доминантне у радовима најзначајнијих југословенских педагога из времена социјалистичке Југославије па и у оквиру интервала који представља предмет интересовања овога рада.

Најзначајнији представници социјалистичке педагогије у Југославији после Другог светског рата полазили су од идеје да је теорија социјалистичког васпитања у свом развоју прошла кроз четири фазе: прву, која се може пратити кроз анализу педагошких идеја 16. и 17. века изнетих у делима раних хуманиста утописта,²⁰⁸ другу у оквиру које се може пратити развој педагошких идеја и пракси присутан у делима социјалиста утописта 18. и 19. века,²⁰⁹ трећу у којој долазе до изражаја дела класика марксизма²¹⁰ и четвру фазу која

²⁰⁷ Највећа полемика вођена је између Секретаријата за просвету Савезног извршног већа који је иступио са једним предлогом односно предлогом који ће на крају бити прихваћен и Комисије за реформу школа Савета за просвету и културу НР Словеније која је изашла са другим, касније одбаченим предлогом, *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Београд, 1958, стр. 3-48.

²⁰⁸ Томас Мор (1477-1935) у делу *Утопија* (1516) и Томазо Кампанела (1568-1639) у делу *Град Сунца* (1602).

²⁰⁹ Роберт Оуен (1771-1858) и Шарл Фурје (1772-1837).

²¹⁰ Карл Маркс (1818-1883) и Фридрих Енгелс (1820-1895); Карла Маркс и Фридрих Енгелс су више него било који теоретичари раније који су се бавили педагошким идејама и схватањима која су представници социјалистичке педагогије у 20. веку означавали као социјалистичка, указали на повезаност васпитања и друштва. Они су у својим теоријским разматрањима покушали да докажу друштвену условљеност васпитања и његов, како су истицали „класни карактер у класном друштву“. Полазећи од критике класног друштва Маркс и Енгелс су развили идеју о циљу васпитања као оном који зависи од положаја појединца у друштву. Тиме су хтели да покажу да васпитање мора имати свестран карактер и да његов крајњи циљ мора бити свестран развој сваке личности тј. сваког припадника друштва без обзира на његов положај у односу на заједницу. Пропатирајући идеју о образовању и васпитању за све која се може остварити само у условима друштва које не почива на класном принципу Маркс и Енгелс су социјалистичку односно марксистичку педагогију уобличио дефинишући крајњи циљ и задатке васпитања али и средства уз помоћ којих је социјалистичко васпитање било могуће успоставити у пракси а да се та пракса не реализује кроз подизање „замисљених заједница“ већ у условима савремених друштава тога времена. Маркс и Енгелс су

почиње победом Октобарске револуције у Русији, стварањем Совјетског Савеза и успостављањем социјалистичке педагогије као званичне државне платформе за спровођење политике образовања и васпитања у СССР-у. Педагошка наука у Југославији после Другог светског рата пролазила је кроз једну од најсложенијих фаза у свом развоју јер је са једне стране баштинила скромно наслеђе²¹¹ док су са друге стране пред њом стајали огромни захтеви Партије и Државе. Питања успостављања жељеног као доминантног педагошког правца у Југославији отворило је бројна питања у вези са односом Партије односно Државе према педагогији као науци али и могућностима педагогије да Партију и Државу следи у сваком тренутку па и током спровођења школске реформе педесетих година 20. века.

Неутемељена у традицији, без упоришта у институцијама и на катедрама,²¹² педагошка наука у Југославији после Другог светског рата није могла пратити захтеве државе за што бржом променом и стварањем што ефикаснијег система образовања и васпитања. Па и ако је пред њу врло брзо стављен задатак да се угледа на совјетску педагогију водећи, при том, пре свега рачуна о њеној „марксистичко-лењинистичкој заснованости“, „социјалистичко-комунистичкој усмерености“ али и „духу и тековинама победоносне народне револуције и задацима изградње новог социјалистичког друштва у Југославији“, југословенска педагогија све до 1952. није успела да се ослободи јаког утицаја совјетске педагогије коју у периоду од 1936. до 1958. дефинише стаљинизам, догматизам, етатизам. Педагог Никола Поткоњак који је почетком педесетих година почео да ради на Филозофском факултету у Београду као кадар школован после рата, оставио је веома упечатљиво сећање о јаком утицају совјетске педагогије на своје професоре: „Припадам генерацији која је уписала студије педагогије 1946. г. Било нас је тридесетак.

били савременици првог практичног покушаја имплементације социјалистичке педагошке праксе у виду Париска комуна из 1871. године.

²¹¹ Пишући на тему тешкоћа у одржавању континуитета педагошких гласила и проблема у вези **127** ковним доприносом науци и култури у Србији, педагошкиња Наташа Вујсић – Живковић покушава да **одговори на питање** – Како је могуће да се, с обзиром на старост педагошке науке (два века) о истој данас често говори као „младој науци“?; Nataša Vujsić - Živković, *Šezdeset godina časopisa Pedagogija*, Beograd, 2006, стр. 9.

²¹² Педагошки семинар на Филозофском факултету у Београду који је после рата био у саставу Катедре за филозофију не само да није имао ни једног наставника квалификованог за обављање посла већ није имао чак ни „техничко особље“. Таква ситуација трајала до почетка педесетих година, када ће на Филозофски факултет у Београду стићи нова и прва после рата школована генерација педагога. Први асистенти из ове генерације стићу на Катедру тек 1951. **34** 52. године. Проћиће више године док неки од њих не буду постали редовни професори. Никола М. Поткоњак, *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогије у Југославији (1944/1945 – 1991/1992)*, Београд, 1994, стр. 29.

Већина студената дошла је директно са ратишта... Служили смо се као и наши наставници совјетским уџбеницима педагогије (Јесипов, Каиров, Груздјев) и *Историјом педагогије* Мединског (служили смо се оригиналом пошто није била преведена). То су били једино могући и јавно дозвољени уџбеници за спремање испита. Филозофске предмете (историја филозофије, логика, етика, естетика) предавао је др Душан Недељковић... До Резолуције ИБ Д. Недељковић је безрезервно величао и Стаљина и његове радове, а после тога унео је у предавања неке критичне тонове... Атмосфера на студијама и ван студија педагогије... била је таква да се у марксистичку и социјалистичку педагогију не само да није могло него није ни смело сумњати. Таквих покушаја, уосталом, и није било²¹³. Управо због круте заслепљености совјетском педагогијом, педагошка наука у Југославији неће у првим годинама после сукоба са СССР-ом успети да се ослободи „совјетске доминације“. Из истог разлога, и Резолуција Трећег пленума ЦК КПЈ није у самом почетку „нашла свој пут“ до већине водећих југословенских педагога који једва да су чули званичан захтев Партије и Државе да се поље образовања и васпитања мора ослободити стаљинистичко-догматске педагогије како би се акценат ставио на развој индивидуалних особина сваке личности. Разлог релативно дугог „лутања“ пре свега педагога у Србији може се тражити у чињеници да се нова генерација југословенских педагога у новонасталој ситуацији односно у ситуацији када је „све што је совјетско критиковано и одбачено“ сналазила релативно лоше. Пре свега, нова генерација педагога није била у могућности да користи изворна дела класика марксизма већ их је и даље проучавала ослањајући се на зборнике њихових педагошких мисли издатих у СССР-у. До кључног помака је дошло 1952/1953. године када је отпочела са радом Комисија за реформу школства која се у свом раду у великој мери ослањала и на младе стручњак од којих се тражило „више истраживања у педагогији“ и бише ослањања „на специфичну југословенску васпитну праксу“. Никола Поткоњак, који се као један од представника „млађе генерације“ југословенских педагога укључио у одређене активности везано за реформу школства у Југославији, је осврћући се на то време посебно истакао незавидну ситуацију у којој су се нашли млади истраживачи „у Србији“ у којој „нису ни раније ни у овом периоду постојале педагошке институције као ни истраживачки кадрови, а није постојала ни педагогија ни методологија која би послужила“. Због свега наведеног „педагошки живот“ у Југославији, посебно у неким

²¹³ Исто, стр. 37-38.

њеним деловима као што је Србија текао је спорије.²¹⁴ У тренутку када је прокламовала нову политику и четири године касније са формирањем Комисије за реформу школства отпочела рад на истој, држава у педагошкој науци није имала ни адекватног ни дораслог партнера. Другим речима, управо ће реализација политике и рад на реформи школства изнедрити прве генерације школованих педагога који су могли да се носе не само са захтевима које је пред њих стављао ауторитет Партије и Државе већ и савремено доба.

Педагошка наука у Југославији „артикулисала“ је први значајан и званичан отклон према дотадашњим неприкосновеним „совјетским“ узорима на Првом конгресу педагога Југославије у Београду 1952. године када су своје радове на тему конститутивних компоненти педагогије као неугеке поднела три најзначајнија југословенска педагога тога времена: др Стјепан Патаки (*Задачи и методологија научно-педагошког истраживањког рада у вези с Резолуцијом Трећег пленума ЦК КПЈ*), др Радован Теодосић (*Борба против утицаја буржоаске декаденције на нашу педагогику и школство*) и др Драгутин Франковић (*Проблеми социјалистичке идејности и политичности нашег моралног одгоја*) док су се у полемику укључили многи други не само педагози већ и психолози.²¹⁵

Колико се педагошка наука тешко одрицала узора у СССР-у и совјетској педагогији најбоље говоре врло различите реакције које су уследиле након окончања Конгреса. Реферат Радована Теодосића²¹⁶ који је у осуди угледања на совјетску педагогију отишао најдаље називајући је „ревизионистичком“ описан је као онај који је „нихилистички, поступно збрисао све“. У редакцијском осврту на Први конгрес педагога Југославије познати часопис *Савремена школа* врло детаљно се осврнуо на „три гледишта“ „буржоаске педагогије“ уочена у реферату Радована Теодосића при чему Теодосићев отклон према совјетској педагогији није помнут ни једном речју.

После 1952. године на сцену је ступила нова генерација југословенских педагога од којих један број истраживача почиње да се бави конститутивним питањима педагошке науке док ће се остали распоредити на друга подручја и дисциплине педагошке науке. Најбољи доказ „бујања“ педагошког живота од почетка педесетих година били су бројни стручни часописи који су тих година почели да излазе. „Савременој школи“ (Београд),

²¹⁴ Исто.

²¹⁵ Исто, стр. 39-40.

²¹⁶ Радован Теодосић један је од најзаслужнијих југословенских педагога за изворно упознавање са совјетском педагогијом. До краја живота (1977) био је један од најзначајнијих и најбољих преводилаца совјетске и руске педагошке литературе, Исто, стр. 40-41.

„Педагошком раду“ (Загреб) и „Просветном делу“ (Скопље) придружили су се: „Наша школа“ (Сарајево, 1950), „Слободна педагогика“ (Љубљана, 1950), „Предшколско дете“ (Београд, 1950), „Настава и васпитање“ (Београд, 1952), „Живот и школа“ (Осијек, 1952) и „Педагошка стварност“ (Нови Сад, 1955). Може се рећи да је развој педагошке науке у Југославији педесетих година 20. века ишао „руку под руку“ са реформом школства.²¹⁷

У наредном периоду међу југословенским педагозима у потпуности ће се испрофилисати мишљење да се совјетска педагогија не може узимати као као основ и узор југословенске педагогије при чему је прављена разлика између совјетске и марксистичке (марксистичко-лењинистичке) педагогије која се тумачила као научна основа југословенске педагогије. До Саветовања југословенских педагога на Сљемену код Загреба 1963. године југословенска педагогија прихватиће мишљење да се марксистичка педагогија не развија само у земљама народне демократије односно „земљама социјализма“ већ и у западним земљама због чега је од стране совјетских педагога означена као „ревизионистичка“. Овај став дошао је до изражаја већ почетком педесетих година 20. века када је, најпре, новоосновани загребачки часопис *Педагошки рад* почео редовно да објављује библиографије савремене педагошке литературе на Западу (Француска, Западна Немачка, Сједињене Америчке Државе, Енглеска). Од отпочињања конкретних радњи на реформи школства у Југославији односно од 1953. године и почетка рада Комисије за реформу школства па до 1958. године и доношења *Општег закона о школству* велики број југословенских стручњака, пре свега захваљујући посредству УНЕСКО-а, агенције Организације УН-а задужене за међународну просветну и културну сарадњу, којој је Југославија приступила 1950. године, био је у прилици да борави на дужим студијским боравцима у западно-европским земљама и Сједињеним Америчким Државама. Захваљујући њима али и систематском раду на проучавању „Западне“ педагогије, од почетка педесетих година 20. века у Југославију почиње да пристиже педагошка литература са Запада која ће извршити веома јак утицај на педагошку науку у Југославији која ће до краја постојања југословенске државе остати „лојална“ социјалистичкој педагогији.²¹⁸

²¹⁷ Исто.

²¹⁸ Исто, стр. 49-50.

Профилисање југословенске социјалистичке педагогије као оне која је не почива на совјетској педагогији већ „на више стотина година старом развоју педагошких идеја које се могу означити као социјалистичке“ посебно је дошло до изражаја на пољу масовног превођење класика у њиховом изворном облику. Тих година преведени су: Морова *Утопија* (1951), Кампанелин *Град Сунца* (1964), Овенов *Нови поглед на друштво* (1957) и део *Књиге новог моралног света* (1958), избор из дела Сен-Симона и Шарл Фуријеа (1952), Кабеов *Пут у Икарију* (1952), зборници Лењинових радова *О култури и васпитању* (1952) и *О комунистичком васпитању и школи* (1960), зборник Наталије Крупскаје *О васпитању и настави* (1949) итд.²¹⁹

Пристизање нове тј. после рата школоване генерације педагога, одбацивање догматске совјетске педагогије, отварање преме педагошкој мисли са Запада, развијање идеје о југословенској социјалистичкој педагогији као оној која има своје утемељење у више стотина година дугом развоју педагошких схватања која се могу означити као социјалистичка а посебно убрзани рад на реформи школства у Југославији који је у периоду од 1953. до 1958. ангажовао велики број старијих али и млађих стручњака допринели су томе да се југословенска педагогија после 1952. године окрене стављању епистемолошко-методолошких питања у центар својих истраживања. Другим речима пред прву генерацију школованих југословенских педагога којима су почеле да се отварају значајне могућности на пољу усавршавања у, пре свега, западно-европским земљама, стављен је задатак да упознају туђу васпитну праксу како би сопствену могли да мењају. Развијање сопствене епистемолошко-методолошке основе односно методологије истраживања у педагошкој науци био је предуслов постављања педагошке науке на „сопствене ноге“. Због значаја „посла“ који је постављен пред југословенску педагошку науку, земљу је 1956. године посетио експерт УНЕСКО-а Р. Дотренс који је том приликом одржао „низ разговора“ са стручњацима у Београду и Загребу на тему проучавања педагошке стварности, искустава и истраживања која се врше у Педагошком институту у Женеви којим је лично руководио²²⁰ а у вези са реформом школства која је тих година

²¹⁹ Види у: „Razvitak socijalističkih pedagoških ideja“, *Razvitak, konstituisanje i savremeni pravci pedagogije*, Београд, 1972, стр. 30-37.

²²⁰ Н. Поткоњак, *Развој схватања о конститутивним...*, стр. 61-62.

била веома актуелна у Југославији.²²¹ Тек крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века југословенски стручњаци ће се по први пут упознати са мноштвом стручне литературе из области методологије емпиријских истраживања која је објављена на Западу а која ће се од тог времена преводити и у Југославији.²²²

Тих година у Југославији су почела да се превode слична дела и из совјетске педагошке литературе. Пре свега, радило се о делима оних аутора²²³ који су постали приметни у совјетској педагогији тек након Стаљинове смрти и доласка Н. С. Хрушчова на власт. Превођење совјетских аутора није представљало искључиво последицу промене која је настала у југословенско-совјетским односима након Стаљинове смрти 1953. године већ и последицу политике коју је УНЕСКО водио према СССР-у и земљама Источног блока после 1956. године када је на на Деветом генералном заседању изгласао документ под називом *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада*, након чега је уследио период у ком ће, и ако и даље конфронтиране совјетска и „западна“ педагогија, коегзистирати не само као оне које се разликују већ и као оне које имају толико тога заједничког.

²²¹ После Другог светског рата реформисан је велики број школских система у Европи и свету. Југословенска реформа школства из 1958. била је само једна од њих. У најзначајније реформе школства после Другог светског рата спадају: Енглеска реформа система школства 1944, Совјетска реформа система школства 1958, Француска Ланжев-Валонова школска реформа 1945, Реформа система школства у Шведској, Реформа система школства у Западној Немачкој и Реформа система школства у Јапану. Као агенција Организације УН-а основана 1946. године УНЕСКО је одиграо једну од кључних улога у реформи сваког од ових система и њиховом међусобном повезивању јер је као интегрални део УН-а артикулисао основне принципе на којима је 12. новембра УН после Другог светског рата, Види у: Н. Поткоњак, „Реформисање система школства“, *XX век: Ни „век детета“ ни век педагогије. Има наде...XXI век*, Нови Сад 2007, стр. 144-170.

²²² Међу најзначајнијим делима из области методологије емпиријског истраживања која су објављена на Западу у југославији ће бити преведена следећа: Fischer H, *Статистичке методе у психологији и педагогији*, Београд, 1960; Planchard E, *Педагошка истраживања*, Београд, 1960; Best J. W, *Истраживања у педагогији*, I-II, Београд, 1961; Buysse R, *Експериментисање у педагогији*, Београд, 1961; Decroly O, Buysse R, *Увод у квантитативну педагогију*, Београд, 1961; Good C. V, *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961; Rummel F. I, *Увод у истраживачке поступке у педагогији*, I-II, Београд, 1961; Travers R. M. W, *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961. Зборник чланака о методологији научно-истраживачког рада у педагогији, Београд, 1963; E. F. Lindquest, „Припремање текста и природе мерења у педагогији“, *Educational Measurement*, Београд, 1964; Thordike R. L, Hagen E, *Мерење и еволуција у психологији и педагогији*, Београд, 1964; Н. Поткоњак, Развој схватања о конститутивним...стр 277.

²²³ Крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века у Југославији се превode дела совјетског психолога Л. В. Занкова о дидактичким истраживањима која су пре 1953. године била забрањена у СССР-у, Исто, стр. 68.

Колику је улогу имао УНЕСКО у реформи школског система у Југославији 1953-1958. истакао је Родољуб Чолаковић потпредседник Савезног извршног већа у експозеу који је одражао 25. јуна 1958. године на Другој седници Савезног извршног већа о *Предлогу Општег закона о школству*. Експозе је завршио речима: „Пријатна ми је дужност да са овог места изразим благодарност УНЕСКО-у која је, због важности реформе школства и њене актуелности за многе земље света, омогућила путем техничке помоћи да 103 просветна радника Југославије оду на студиски боравак у разне земље Европе и САД. То је олакшало рад Комисији, јер смо се и овде руководили начелом да користимо туђе искуство, разуме се онолико колико то одговара нашим условима и потребама“.²²⁴ Организовањем међународних скупова, објављивањем резултата заједничких истраживања, указивањем на могуће (најцелисходније) правце реформисања система школства односно појединих делова школства, проучавањем појединих типова школа, појединих нових система као и целих система школства, УНЕСКО је дао огроман допринос развоју школства посебно у Европи па и у Југославији која је само годину дана пошто је прокламовала нову политику образовања и васпитања приступила УНЕСКО-у. Југославија је приступила УНЕСКО-у и постала редован корисник УНЕСКО-ових програма баш у тренутку када је у земљи отпочињао рад на реформи школства. У периоду од 1950. до 1958. али и касније југословенски стручњаци, пре свега педагози, психолози и просветни радници биће редовно у прилици, да у оквиру УНЕСКО-ових програма посећују међународне скупове и колеге из других земаља. До 1956. године југословенски стручњаци били су у прилици да „на лицу места“ прате углавном искуства са Запада. Отопљавањем односа између блокова и повратком СССР-а и земаља Источног блока које су биле под јаким утицајем СССР-а у „крило“ УН-а, и доношењем УНЕСКО-овог документа под називом *Узајамно упознавање културних вредности Истока и Запада* на Деветом генералном заседању УНЕСКО-а 1956. године, југословенски стручњаци ће, после паузе од скоро десет година, поново бити у прилици да размењују своја искуства и са колегама из Совјетског Савеза.

²²⁴ *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Београд, 1958, стр. 47-48.

Међународна сарадња посебно је активирана у периоду од 1954. године када интензивније почиње да се ради на реформи образовања у Југославији. Интензивној међународној сарадњи са просветним радницима из целе Европе посебно је допринела чињеница да је Југославија од 1955. године имала установљен „Програм међународне сарадње наших просветних радника“.²²⁵ Тих година, југословенски просветни радници били су радо виђени гости, углавном у земљама Западне Европе²²⁶ као што су просветни радници из Западне Европе често посећивали Југославију.²²⁷ У периоду од 1952. Југославију су посетили просветни радници из: Данске,²²⁸ Западне Немачке,²²⁹ Турске,²³⁰ Француске,²³¹ Сједињених Америчких Држава²³² итд.

Једно од кључних питања које се поставља када се говори о реформи која је свој пуни израз нашла у *Општем закону о школству* је питање узора по ком је спроведена реформа система школа обавезног школовања у ФНРЈ 1958. године. На основу анализе рада стручњака Савезног завода за проучавање школских и просветних питања јасно је да за узор није одабран један конкретан модел или искуство одређеног дела света. Приликом израде реформе, стручњаци Савезног завода ослонили су се, пре свега, на „тешко наслеђе“ врло шареноликог југословенског искуства али и на искуства оних земаља за које се сматрало да, када се говори о реформи система школа обавезног школовања, предсављају не само перјанице, већ и земље којима је пре свега пошло за руком да конституишу модерне системе обавезног школовања тј. оне који су били у складу са најсавременијим принципима образовања и васпитања. Тако је југословенска реформа која се највише ослањала на теорију социјалистичке педагогије и сопствено искуство пронашла своје узоре у реформисаним образовним системима имплементираним у Енглеској, Француској, Сједињеним Америчким Државама, Канади и Шведској, што не треба да чуди ако се зна да је од 1950. године и потписивања уговора о сарадњи са УНЕСКО-ом, Југославија била у прилици да велики број својих младих стручњака, пре свега, нову и школовану

²²⁵ „Програм међународне сарадње наших просветних радника“, *Политика*, 3. април 1956.

²²⁶ „Преко осам стотина београдских просветних радника стигло у Грчку“, *Политика*, 3. јул 1954; „Размена наших и страних просветних радника“, *Политика*, 12. септембар 1954; „Проучавање искуства иностраних школа“, *Политика*, 28. јул 1955.

²²⁷ „Страни просветни радници у Југославији“, *Политика*, 8. јул 1955.

²²⁸ „Просветни радници из Данске о нашој земљи“, *Политика*, 9. мај 1953.

²²⁹ „Немачки просветни радници на научној екскурзији по нашој земљи“, *Политика*, 22. септембар 1954.

²³⁰ „Просветни радници из Турске у Београду“, *Политика*, 20. јул 1955.

²³¹ „Француски просветни радници допутовали у нашу земљу“, *Политика*, 22. јул 1955.

²³² „Амерички просветни радници у Београду“, *Политика*, 30. јул 1955.

генерацију југословенских педагога упути на дужа студијска путовања у: Енглеску, Француску, Западну Немачку, Сједињене Америчке Државе итд. Захваљујући посети Р. Дотренса експерта УНЕСКО-а и директора Педагошког института у Женеви, Југославији 1956. године велики број представника нове генерације југословенских педагога који су били укључени на различите начине у рад Комисије за реформу школства био је у прилици да захваљујући сарадњи са Институтом у Женеви стекне велико знање из области методологије епистемолошког истраживања које ће им помоћи да сегменте реформи спроведених у другим земљама покушају да примене у југословенској пракси. Ни једну од реформи која је послужила за узор није било могуће преузети у целини па ни у њеном највећем делу.

Све реформе које су узете за пример спроведене су у земљама западне демократије док пракса реформе школског система у СССР-у није узимана у обзир јер су реформе школских система Југославије и СССР-а текле упоредо односно обе земље су реформисану школу „добиле“ 1958. године. Совјетска пракса је у великој мери остала по страни јер је реформа школства у Југославији у великој мери препуштена новој генерацији југословенских педагога који су након Првог конгреса југословенских педагога у Београду социјалистичку педагогију која је требало да се налази и у основи нове политике образовања и васпитања и у основи реформе школског система престали да посматрају као ону која је совјетска и почели да је посматрају као ону која своје утемељење има у вишевековном развоју идеја и схватања која се могу означити као социјалистичка од којих су нека била не само присутна већ су и настала на Западу. Поред тога време од Првог конгреса педагога Југославије који је организован 1952. године је онај период у развоју југословенске педагошке науке у ком она у складу са захтевима реформе школства у фокус својих интересовања ставља методологију епистемолошких истраживања коју у великој мери спознаје кроз дела западних аутор која су у то време превођена у Југославији.

Када се каже да је југословенска комисија за реформу школства нашла своје узоре у: енглеској реформи школства из 1944. године, француској Ланжвен-Валоновој реформи спроведеној у првим годинама после Другог светског рата, реформама школских система у САД, Канади и Шведској које су се у великој мери профилисале до средине педесетих година 20. века намеће се неколико питања. Пре свега било би неопходно одговорити на

питање - Да ли је динамика стварања модерне школе која се не везује искључиво за период после Другог светског рата била слична у свим својим фазама у свакој од наведених земаља као и на простору који је ушао у састав југословенске државе 1918. године? Ако је реформа школског система у Југославији произашла из политике у чијој основи су се налазиле социјалистичке педагошке идеје, да ли су чланови југословенске Комисије за реформу школства препознавали бар неке од њих у основи реформи које су се наметале као узор и модел? На крају би било неопходно рећи - Да ли су у свакој или бар у већини реформи спроведених у земаљама са дијаметрално другачијим политичким и друштвеним уређењем од Југославије препознати неки делови реформе који су били готово идентични а који су у далеко већој мери представљали одраз савремених захтева и тежњи односно у далеко мањој мери ослањање на прошлост и традицију?

Питање „заједничког наслеђа“ изузетно је значајно јер указује на поље образовања и васпитања као на једну од најширих политичких и друштвених платформи која се не може разумети без увида у промене глобалног карактера. Овде се пре свега мисли на чињеницу да је свака од наведених држава спровела прве значајне реформе у процесу стварања модерне школе већ крајем 19. века. Тада је у свакој од ових земаља са одређеним одступањима уведено бесплатно обавезно основно образовање које је у највећем броју земаља требало да траје шест година. Енглеска је то учинила 1830,²³³ Француска за време Треће француске републике тј. у периоду између 1882. и 1886,²³⁴ Сједињене Америчке Државе тј. поједине њене државе као што је Масачусетс 1852,²³⁵ Канада почев од 1846. године,²³⁶ Шведска 1842,²³⁷ и Краљевина Србија 1883.²³⁸ под веома

²³³ Законом из 1830. у Енглеској је уведено обавезно образовање; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 150-152; Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980. str. 11-62.

²³⁴ За време Треће француске револуције у Француској је уведено шестогодишње бесплатно основно школовање које се одвијало у лаичкој школи односно школи у којој су се реализовали наставни планови и програми који нису препознавали веронауку као наставни предмет. Француски модел школства постао је узор за многе тадашње европске државе па и Краљевину Србију; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 152-155.

²³⁵ Масачусетс доноси закон којим уводи бесплатну државну основну школу. Неке друге америчке државе попут Мисисипија то ће учинити тек 1918. године; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 160-164; Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980. str. 65-100.

²³⁶ Донет је закон којим је утврђена равноправност „француских“ и „енглеских“ школа; Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980. str. 103-117.

²³⁷ Законом из 1842. уведено је обавезно школовање у народним школама у Шведској; Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета*...стр. 155-156.

²³⁸ Свој чувени и један од најзначајнијих реформских закона у својој историји, о чему је већ било речи, Србија је добила 1883. године. Законом о основним школама из 1883. године у Србији је уведено обавезно

јаким утицајем француске реформе из 1882-1886. Захтеви који су се тада поставили пред школу као и реформе које су спроведене крајем 19. века представљале су покушај сваке од ових држава да ојача сопствену позицију на пољу образовања и васпитања али и да што већи број грађана „приведе“ пољу образовања и васпитања. Може се рећи да су реформе школских система спроведене после Другог светског рата још више подвукле значај који држава мора имати у сфери образовања и „подизања“ свих грађана. Југословенским стучњацима који су радили на реформи из 1958. године посебно је импонувао пример Енглеске тј. енглеске реформе школства из 1944. године. И ако синоним за земљу у којој се може стећи најбоље високо образовање, Енглеска се узимала за пример државе која је релативно касно почела да се бави проблемима школства и васпитања²³⁹ јер је школовање припадника највиших друштвених класа у Енглеској а онда и питање школовања представника богате грађанске класе дуго решавано унутар веома затвореног система институција које су настале у даљој прошлости. Због тога се пример реформе школства у Енглеској сматрао веома добрим јер је свака реформа школства представљала афирмацију државног система школства тј. система школства за све а не само за припаднике највиших друштвених слојева и представнике богатог грађанства. Закон из 1944. утврдио је више него било који други позицију енглеске државе у школству и образовању. Током рада на изради закона из 1944. године законодавац је излаган озбиљним критикама највиших представника енглеског друштва који су га оптуживали за: „државни диктат у васпитању“, „ниподаштавање приватне иницијативе“ итд. Сматрало се да држава која се ни то тада није превише мешала треба да остане по страни у „организацији васпитања младе генерације“ што се по Батлеру, подносиоцу законског пројекта у Парламенту никако није смело десити. Напротив, на његов предлог Енглеска ће по први пут у својој историји добити Министарство просвете чији је кључни задатак описао управо Батлер. Његове речи најбоље представљају једну од кључних одлика свих реформи школских система после

похађање основне школе у трајању од шест година за децу оба пола; Арсен Ђуровић, „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX ...“ стр. 65.

²³⁹ Закон о школству донет је у Енглеској 1870. године. Сматра се веома значајним јер је био посвећен питањима основног образовања тј. решавању питања обавезности школе. Тим законом инаугурисан је систем државног школства у Енглеској који ће у наредном периоду водити веома оштру борбу са сложеним и скоро „недодирљивим“ системом приватних образовних институција које су биле резервисане само за децу представника највиших друштвених слојева и најбогатијих грађана. Одношење примата државног над приватним системом школства у Енглеској у великој мери било је и питање победе грађанске државе над феудалном као и питање делегитимисања сталешких разлика веома изражених у енглеском друштву; Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj*, SAD i Kanadi, Beograd, 1980. str. 11-62.

Рата. Говорећи о министарству просвете које „храбро води а не следи стидљиво развој“, Батлер је посебно истакао улогу коју ће утврђена позиција државе имати у реформи система школства и спровођењу политике образовања и васпитања.²⁴⁰

Идеја о школству за све препозната је и у француској *Ланжвен-Валоновој школској реформи*. Пример француског система школства посебно је импонувао креаторима реформе у Југославији јер је француски образовни систем у великој мери баштинио тековине француске револуције тј. почивао на образовном пројекту кога су још крајем 18. века осмислили Таљеран, Кондорсе, Лепелтје и Лавоазје захтевајући стварање основне школе намењене широким слојевима становништва.²⁴¹

Јачање државе на пољу образовања и васпитања сматрало се у Југославији изузетно значајним јер је то био један од начина да се превазиђу регионалне разлике и успоставе јединствени образовни системи. Због тога се реформа школства у Сједињеним Америчким Државама узимала као добар пример. *Реформа школства у Сједињеним Америчким Државама* после Другог светског рата није се одвијала на начин на који се одвијала у Енглеској и Француској. Крајњи циљ свих реформских напора који су предузети у САД после 1945. био је да се скрене већа пажња на потребу да се образовање и школство конституишу на националном нивоу чиме је требало уједначити разлике које су постојале на нивоу различитих делова конфедерације. Сматрало се да управо те разлике паралишу образовно-васпитни систем у САД због чега он не даје задовољавајуће резултате што је педесетих година отворило велике полемике у америчком друштву. И ако се југословенска федерација тешко могла поредити за америчким моделом државе, полемике које су вођене у САД почетком педесетих година а у вези са разликама које постоје у друштву и које угрожавају јачање образовно-васпитног система на националном нивоу, третиране су у Југославији као значајне јер се и југословенско друштво суочавало са регионалним разликама и непостојањем јединственог образовног система. Америчка реформа школства узимала се као добар пример јер је политичке и друштвене проблеме доводила у директну везу са проблемима школства. Полемике које су вођене у САД отвориле су питање решавања друштвених проблема као кључ за стварање модерне школе. И ако су проблеми као што је расна дискриминација и етничка сегрегација били крајем педесетих и почетком

²⁴⁰ Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета...*, стр. 150-152; Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980 str. 11-62.

²⁴¹ Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета...*, стр. 152-155.

шездесетих горући пре свега у САД²⁴² али не и у земљама каква је била Југославија, њихово решавање на потпуно другом крају света навело је југословенске стручњаке да питање реформе школства поставе као питање од чијег решавања зависи конституисање југословенског друштва као социјалистичког. Чланови југословенске комисије препознали су потребу америчке државе да своје школство утемељи у друштвеној пракси и на тај начин га изгради као врло флексибилно, као посебну вредност која је требало да дође до изражаја и у Југославији.

И ако ни једна од земаља чије су реформе школства узете за пример није била социјалистичка, чланови југословенске Комисије за реформу школства веома су водили рачуна о оним сегментима реформисаних система који су узети за „модел“ а у којима је било могуће препознати неке од социјалистичких педагошких идеја и ставова. И ако се политика образовања и васпитања у Енглеској никада није темељила на идејама из домена социјалистичке педагогије, стручњаци укључени у реформу школства у Југославији имали су велико поштовање за чињеницу да је, како се говорило, „на линији развоја социјалистичке прогресивне педагогије“, Енглеска „дала“ неколико веома значајних имена као што су: Томас Мор, Џон Белерс и Роберт Овен. И ако су њихова дела остала без утицаја на педагошку теорију и праксу која се развијала у Енглеској, сви поменути аутори сматрали су се теоретичарима који су својим делима дали значајан допринос развоју социјалистичких педагошких идеја и схватања.²⁴³ Ланжвен-Валенова реформа школства као целовит и веома радикалан пројекат реформе школства посебно је импоновала члановима југословенске Комисије за реформу школства јер су на њеном челу стајала два истакнута француска левичара, члана Комунистичке партије Француске и учесника покрета отпора током Другог светског рата, физичар Пол Ланжвен и психолог и педагог Анри Валон чији рад није увек наилазио на добродошлицу у француском друштву.²⁴⁴

²⁴² Врховни суд САД прогласио је 1959. године неуставном дискриминацију и сегрегацију у америчком школству (одвојене и ниже по рангу школе за афроамериканце и неке друге етничке групе; немогућност афроамериканаца и припадника одређених етничких група да се уписују у своје школе). Сматрало се да је укидање дискриминације и сегрегације кључно за конституисање америчког друштва као јединственог и демократског. Спровођење одлуке Врховног суда САД било је веома тешко. Трешало је доста времена да се, не само расистичке организације већ и многи „бели“ грађани сложе са оваквом одлуком, Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета...* стр. 160-164, Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980. стр. 65-100.

²⁴³ Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета...* стр. 150-152; Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980. стр. 11-62.

²⁴⁴ Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета...* стр. 152-155.

Шведска реформа школства почивала је до некле на педагошким идејама и схватањима које су се у Југославији означавала као социјалистичка јер је посебно подупирала образовање одраслих и остваривање захтева за перманентним образовањем, што је у великој мери помогло и члановима југословенске Комисије за реформу школства. Сматрало се да школа у свом фокусу мора имати „радни живот“ како би се успоставио нов однос између „света образовања“ и „света рада“. Шведска реформа школства која је изведена до средине педесетих година 20. века почивала је на идеји да је то једини начин да школа изађе у сусрет заједничким односно општим али и појединачним потребама што је била једна од кључних идеја на којима је почивала и реформа школства у Југославији.²⁴⁵ Ништа мању пажњу, образовању одраслих није придавала ни Енглеска. Енглеска реформа школства из 1944. сматрана је једном од најпрогресивнијих јер је остављала бројне могућности за образовање одраслих што је био императив читавог послератног света који је у процесу послератне изградње сво грађанство па и оно које није било квалификовано за рад у „новим условима“ сматрало веома корисним.²⁴⁶

Енглеска, француска, америчка, канадска и шведска реформа школства сматрале су се добрим примером јер су у великој мери биле утемељене на захтевима које су пред њих ставиле савремена педагошка и психолошка наука. Продужење обавезног школовања једна је од најзначајнијих тековина свих реформи које су спроведене после Другог светског рата. Југословенски стручњаци сматрали су једном од највећих предности енглеског система школства чињеницу да је обавезно школовање у Енглеској²⁴⁷ почињало са пет и трајало десет тј. завршавало се до петнаесте године старости²⁴⁸ с тим што је иницијатива законодавца била да се оно када се створе услови продужи до седамнаесте године.²⁴⁹ Реформом школства у Француској обавезно школовање је продужено до 18. године.²⁵⁰ Поред тога, *Реформа система школства у Шведској* била је узета у обзир

²⁴⁵ Исто, стр. 155-156.

²⁴⁶ Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета...* стр. 150-152; Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980. str. 11-62.

²⁴⁷ И. Велс; *Исто*.

²⁴⁸ Обавезним системом школовања било је обухваћено предшколским васпитањем (3-5), школе за децу од пет до једанаест година у које су спадале: школе забавишта (5-7) и основне школе (7-11) и средње образовање које је од зависности од типа школе почињало у различитом добу, *Исто*.

²⁴⁹ Овај захтев остварен је у Енглеској 1972. године, *Исто*.

²⁵⁰ По Ланжвеи-Валоновој реформи обавезно школовање у Француској обухватало је целокупно основно и средње образовање тј. стицало се у периоду од 6. до 18. године живота, Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета...* стр. 152-155.

приликом израде југословенске реформе школства јер је шведски „модел“ реформе до средине педесетих година 20. века изграђен као један од најфункционалнијих у Европи. До средине прошлог века, шведски школски систем се, врло слично, југословенском после 1958, изградио као систем који се састоји из: предшколских институција за децу до 7. година старости, народних школа које се похађају од 7. до 14. године,²⁵¹ средњег образовања којим је било обухваћено више типова средњих школа које су се углавном завршавале до 18. године старости и високошколског образовања на универзитетима. Поред продужења обавезног школовања једна од најзначајнијих реформских тековина после 1945. године било је и повезивање свих врста и типова школа тј. различитих нивоа образовања у јединствени школски систем. Степен јединствености школског система која постигнута у потпуности током рада на реформи француског и шведског школског система²⁵² представљала је један од најзначајнијих узора током рада на југословенској реформи.

Енглеско школство после 1944. сматрало се изузетно добрим примером за начин на који се у процесу образовања и васпитања сваком ученику прилази индивидуално и у складу са његовим могућностима. Поред тога, енглески образовни систем био је један од оних који је највише фаворизовао физичко образовање. И ако утемељен на идеји о држави која има јаку иницијативу на пољу образовања он је давао одрешене руке локалним самоуправама и подстицао школе да учествују у процесу формулисања наставних планова и програма.²⁵³

Школе основног обавезног образовања

Реформа школства у Југославији у великој мери је, као што је већ речено, представљала резултат свеопштих промена у сфери образовних политика и школских система, до којих долази услед сагледавања узрока и тежких последица Рата, афирмације

²⁵¹ 1962. године укинуте су народне школе и уведено је деветогодишње обавезно школовање. Исто, стр. 155-156.

²⁵² Јединственост школског система у Енглеској никада није постигнута на начин на који је то учињено у Француској и Шведској јер су енглески универзитети до дана данашњег задржали одређену аутономију у односу на образовно-васпитни систем/остатак образовно-васпитног система. Н. Поткоњак, *XX век: Ни век детета...* стр. 150-152, Nikola Potkonjak, *Sistemi obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980. str. 11-62.

²⁵³ Исто.

дечијих права у периоду после Другог светског рата и успостављања јединственог система вредности на нивоу Организације Уједињених нација која је почивала на антифашистичким вредностима које су однеле победу у Другом светском рату али и оријентацији ка потреби за успостављањем коегзистенције међу свим народима који су током Другог светског рата били на различитим странама фронта а у периоду после Другог светског рата са различитих страна Зида.

Такође је већ наглашено да се свака земља која је спровела школску реформу после Другог светског рата почев од Енглеске, Француске, Совјетског Савеза, Западне Немачке, Шведске, Јапана итд. морала суочити са јазом који је постојао између новопрокламоване политике образовања и школског система кога је требало реформисати. „Празнина“ која постојала између у напред постављеног циља и „оруђа“ уз помоћ кога је требало изградити нову школу која ће бити по мери детета 20. века отвара је бројна питања. Одговори на свако од ових питања указивали су на конкретне узроке који су довели старе школске системе на руб пропасти, у условима сваког од поменутих друштава. Одлуке Трећег пленума ЦК КПЈ препознале су узроке не функционалности школског система у Југославији, пре свега у, нејединственој основној школи ¹³⁸воу државе. Разлике у ономе што је представљала основна школа постојале су не само на нивоу различитих југословенских република већ и на нивоу скоро сваке од тих република.

Када се децембра месеца 1949. године састао Трећи пленум ЦК КПЈ у Федеративној Народној Републици Југославији је важио *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* из октобра 1945. године. Трећи пленум ЦК КПЈ је донео одлуку о обавезном преласку на осмогодишње школовање уз помоћ расположивих типова школа и уз помоћ формирања прелазних типова школа основног обавезног образовања. Крајњи циљ преласка на обавезно осмогодишње школовање био је стварање јединствене осморазредне основне школе на нивоу целе државе. Прелазак на обавезно осмогодишње школовање требало је извести уз помоћ: четвороразредне основне школе, шестогодишње или шесторазредне основне школе која је представљала прелазан тип школе ка осмогодишњој и осмогодишње школа. Преласком на обавезно осмогодишње школовање непотпуне, потпуне и класичне гимназије али и осморазредне школе какве су већ постојале у неким деловима Југославије постале су школе основног обавезног образовања

тј. школе које ће у процесу изградње обавезне осморазредне основне школе одиграти значајну улогу.

Под школама основног обавезног школовања у НР Србији, школске 1957/1958. тј. последње године пред ступање на снагу *Општег закона о школству*, подразумевале су се: четвороразредна школа,²⁵⁴ шесторазредна школа,²⁵⁵ осмогодишња школа²⁵⁶ и нижи разреди потпуних гимназија.²⁵⁷

Увођење обавезног осмогодишњег образовања сматрало се кључем успеха реформе школског система у Југославији после Другог светског рата не само због тога што је на територији југословенске државе постојало више типова школа основног обавезног

²⁵⁴ Четвороразредна основна школа похађала се од 7 до 11 године старости. Након завршене четворогодишње основне школе која је представљала и најмасовнију форму школовања у Југославији и Србији пре рата могла се уписати, ако говоримо о школама општег образовања, потпуна, непотпуна или класична гимназија. Своје школовање могли су наставити и у шестогодишњој школи која је представљала прелазни тип школе до осмогодишње. Другим речима, преласком на обавезно осмогодишње образовање ученици који су похађали четвороразредне основне школе били су обавезни да своје школовање наставе у неком од поменутих типова школа. Прелазак из четвороразредне основне у потпуно, непотпуно или класичну гимназију за многе ученике је био велики проблем. Пре свега већина ученика је завршетком четвртог разреда окончавања своје школовање због чега је четвороразредна основна школа представљала посебан ступањ и затворену целину унутар шестогодишње или осмогодишње школе. И ако је четвороразредан основна школа у тренутку доношења Резолуције Трећег пленума ЦК КПЈ била најмасовнија школа у Југославији а осморазредна најпожељнија, током „прелазног периода“ ова последња тј. осмогодишња која је тек требало да постане осморазредна, испољила је читав низ недостатака. У највећем броју случајева она је представљала спој две потпуно различите и одвојене школе тј. четвороразредне основне и ниже гимназије у оквиру које је су и једна и друга задржале многе своје специфичности. У већини овако насталих осморазредних школа основна школа и нижа гимназија задржале су своју „специфичну целину и затвореност једне у односу према другој, са истим крутошћима какве су их карактерисале и пре рата“, како се често истицало у званичним документима. Основни разлог спајања основне школе и ниже гимназије и стварања „школе која одговара савременим захтевима“ видео се у чињеници да ни четвороразредна основна ни нижа гимназија као ни све остале прелазне школе попут шесторазредне основне или седморазредне не одговарају захтевима времена и друштва, АЈБТ, КПР, II-6-6, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

²⁵⁵ Тамо где није било могућности да се након завршене четвороразредне основне упише потпуна, непотпуна или класична гимназија могла се уписати шестогодишња школа која је требало да представља прелазни тип школе до осмогодишње. Идеја је била да се шестогодишња школа подижу тамо где нису постојали материјални, теренски и кадровски услови за формирање потпуне осмогодишње школе тј. на терену на ком су доминирала мала и разбијена насеља. Као таква она је требало да представља прелазни привремени тип школе од четворогодишње до осмогодишњој и подизана је углавном у најнеразвијенијим тј. пасивним деловима Југославије где нису постојали услови али ни довољан број ђака за оснивање осмогодишње школе. Исто.

²⁵⁶ Осмогодишња школа имала је у свом саставу осам разреда подељена на два ступња: од првог до четвртог и од петог до осмог разреда. Први ступањ у потпуности је одговарао четвороразредној основној школи а други нижој гимназији од првог до четвртог разреда. То је значило да су четири виша разреда осмогодишње школе имала исти програм као четири разреда ниже гимназије. Пружала су ученицима исту спрему са иста ⁴⁹ правима на даље школовање. Радило се искључиво о разлици у организацији. Исто.

²⁵⁷ „Основне и средње школе“, *Основне и средње школе 1957/1958*, Београд, 1959, стр. 24; Поред наведених, у школе основног обавезног школовања убрајале су се и осморазредне школе којих је школске 1957/1958. било у Хрватској (1 145) и Словенији (601) и ниже гимназије којих је било у Словенији (47) и Босни и Херцеговини (1).

образовања због чега се није могло говорити о постојању јединствене основне школе и јединственог образовног система, већ и због тога што је захтев за обавезном осмогодишњом школом био императив времена. Поред тога сматрало се да се младе генерације не могу „припремити“ за живот у савременом свету у колико основно образовање стичу у четвороразредној основној школи. Увођење обавезне осмогодишње школе б⁴⁴ је неопходно и због тога што су резултати до којих је у својим истраживањима дошао Савезни завод за проучавање школских и просветних питања показали да је образовна структура грађана, пре свега „произвођача“ толико лоша да је угрожен друштвени поредак земље и будућност социјализма у Југославији. И на крају, увођење обавезне осмогодишње школе се није могло заобићи јер су резултати савремене педагошке науке препознавали обавезну осмогодишњу школу као оптималну форму образовања за најмлађе грађане савременог света па и југословенске федерације због чега су јасно дефинисани принципи на којима је требало да почива. Обавезна осмогодишња школа требало је да представља јединствену²⁵⁸ и демократичну²⁵⁹ друштвену институцију,²⁶⁰ ону у којој се стиче опште образовање²⁶¹ захваљујући ком се обезбеђује проходност ка свим даљим ступњевима образовања.²⁶² Обавезна осмогодишња школа је

²⁵⁸ Првим и наизначајнијим принципом на коме је требало да почива обавезна осмогодишња школа сматрао се принцип јединствености који је, пре свега, подразумевао успостављање обавезне осмогодишње школе која ће тежити јединственим циљевима и задацима у васпитању на територији читаве ФНРЈ. Поред тога, успостављање принципа јединствености подразумевало је да се обавезна осмогодишња основна школа не може посматрати као изолован део ширег система већ, напротив, као саставни део јединственог образовног система. Успостављање јединственог образовног система требало је да представља гарант проходности истог чиме би се стало на пут пракси да највећи број деце напушта школовање после завршене четвороразредне основне школе, АЈБТ, КПП, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

²⁵⁹ Успостављањем другог принципа односно принципа демократичности обавезну осмогодишњу школу требало је извести „из извесне изолованости“ и повезати са животом и друштвом. У ужем смислу, принцип демократичности се испољавао кроз наставно-васпитни рад који је требало да буде подешен према свим ученицима тј. како према онима који неће наставити школовање тако и према онима који ће га наставити у некој другој школи општег типа, средњој стручној школи и на универзитету. У односу на појединца тј. на дете принцип демократичности се манифестовао као начело захваљујући ком су сва деца у ФНРЈ требала да имају једнако право на образовање и свестрани развој. Исто

²⁶⁰ Обавезна осмогодишња школа представљала је културни центар места у коме се налазила. Сматрало се да школа не може и не сме бити затворена у себе и изолована од живота. Школа је као део заједнице морала бити повезана и окренута ка колективу како би дошло до сарадње свих школских али и ваншколских фактора у процесу образовања и васпитавања младих људи. Исто

²⁶¹ Обавезна осмогодишња школа морала је да пружи опште образовање односно образовање које представља „скуп знања, умења, навика и вештина којима треба да овлада ученик у складу са својим узрастом и способностима“. Исто

²⁶² Обавезна осморазредна школа требало је да игра једну од кључних улога приликом даљег опредељивања ученика тј. сматрало се да на ученике који завршавају обавезну школу треба да утиче тако да се даље школују и усавршавају. Исто

на тај начин представљена као одскочну даску у даљем процесу образовања и васпитања чиме је потврђен њен значај унутар ¹² јединственог школског система.²⁶³

У већ поменутом реферату Савезног завода за проучавање школских и просветних питања под називом *Основни проблеми обавезног школовања* из априла месеца 1955. године, дословно је истакнуто да „подизање осмогодишње школе није тековина са ¹²⁴ социјализма“ и да је „тај проблем је наметнуо живот, економски и културни развитак не само код нас него и у другим земљама“. Истакнуто је да су „тим путем“ пошле „многе земље већ одавно“. Расположиви подаци за четрдесет шест земаља указивали су да је обавезно осмогодишње школовање у тринаест земаља трајало осам година, у седам девет,²⁶⁴ у две десет,²⁶⁵ у седам седам,²⁶⁶ у десет шест,²⁶⁷ у четири пет²⁶⁸ а само у три земље четири године. Тринаест земаља у којима је обавезно школовање трајало осам година биле су: Аустралија,²⁶⁹ Аустрија, Куба, Канада, Финска, Француска, Хондурас, Луксембург, Монако, Нови Зеланд, Холандија и Уругвај. Обавезно четворогодишње основно школовање било је заступљено у знатно мање развијеним деловима света тј. као такво није формално било заступљено у Европи. На овој листи биле су се следеће земље: Бразилија, Колумбија, Индија²⁷⁰ и Филипини.

Сматрало се да је прелазак на осмогодишње обавезно школовање нужно и због тога што школа каква је постојала пре имплементације обавезне осмогодишње није поштовала дете и законитости његовог развитка јер је од њега тражила „да зна и резонује као одрастао човек, да улази у веома сложене друштвене односе које није кадро да схвати“. Другим речима, знање које су деца стицала у четири разреда основне школе или у четири плус два разреда шестогодишње школе сматрало се недовољним за живот у савременом свету.²⁷¹

²⁶³ Обавезна осморазредна школа је требало да представља основу сваког даљег школовања па и самосталног изграђивања што је значило да као таква није могла бити подређена ни једној другој школи. Исто.

²⁶⁴ Цејлон, САД, Шведска, Швајцарска, Израел, Чехословачка Јужно-афричка Унија (за Европљане), Исто.

²⁶⁵ Аустралија (од осам до десет година), Енглеска, Исто.

²⁶⁶ Аргентина, Данска, Доминиканска Република, Јордан, СССР, Норвешка, Тајланд, Исто.

²⁶⁷ Боливија, Костарика, Египат, Шпанија, Салвадор, Хајити, Мексико, Никарагва, Панама, Венецуела, Исто.

²⁶⁸ Бурма, Португалија, Индија (од четири до пет), Исто.

²⁶⁹ Од осам до десет година, Исто.

²⁷⁰ Од четири до пет, Исто.

²⁷¹ Исто.

Постојеће форме обавезног образовања нису одговарале ни друштвеном развоју ФНРЈ. Савезни завод за пручавање школских и просветних питања их је дефинисао назадним због чега се сматрало да озбиљно угрожавају друштвени поредак. Стручњаци Завода за проучавање школских и просветних питања закључили су априла 1955. радећи на документу који је представљао главни предлог за рад Комисије за реформу образовања следеће: „Низак ниво просвећености широких народних маса у нашој земљи већ данас постаје објективна сметња за даље продубљивање наше социјалистичке домовине. Услед те заосталости огроман број наших људи не може да користи сва права које му пружа наше друштвено уређење нити да у потпуној мери активно учествује у раду разноврсних органа управљања. Садашњи ниво образовања наших грађана већ није у складу са нашим друштвеним потребама“. До оваквог закључка дошло се на основу приближног прегледа броја становника по школској спреми за 1953. годину. Подаци за тзв. радно становништво изнад 19 година старости били су поражавајући. Истраживање је показало да у поменутој групи 4 880 000 грађана нема школску спрему; 5 343 000 има само основну школу; 1 064 000 грађана има нижу општу или стручну школу; 352 000 грађана има средњу стручну спрему док свега 79 000 људи има факултетску диплому. За 76 000 грађана подаци су били непознати. Сprovedено истраживање показало је да преко десет милиона радно способних становника ФНРЈ или није имало никакву стручну спрему или је завршило само основну школу. Другим речима, ниво образовања грађанства које је требало активно да учествује у решавању крупних друштвених проблема односно да партиципира у власти био је забрињавајуће низак. По подацима за исту годину на пословима локалних органа власти и привреде био је окупљен следећи број грађана: у народним одборима 352 среза и града 26 121 грађанин; у народним одборима 4 143 сеоске и градске општине 81 460 грађана; у 1 760 савета при народним одборима срезова и градова ако се узме у просеку по осам чланова 1 760 000 грађана; у 7 583 радничка савета 157 874 радика; у одборима 8 586 задруга свих врста ако се рачуна у просеку по осам чланова 68 688 грађана. Другим речима сваки десети грађанин преко 19 година старости од којих је преко десет милиона било или без икакве школске спреме или само са основном школом партиципирао је у неком од органа власти привредних или масовних друштвених организација. Ако се узме у обзир да се чланство наведених одбора релативно често смењивало на овим местима број лоше или никако образованих који партиципирају

у подели друштвене одговорности био је још већи. Како се у другој половини педесетих у Југославији планирала реорганизација органа државне управе (услед увођења самоуправљања) предпостављало се да ће се у будућности број оних који учествују у раду друштвених органа значајно повећавати.²⁷²

Као још један у низу кључних разлога за увођење обавезног осмозредног школовања наводили су се захтеви који проистичу из тзв. „развитка производње“. Подаци за 1953. годину показали су да је степен општег и стручног образовања радника тј. „произвођача“ веома слаб. Од 1 177 839 радника колико их је 1953. године било запослено у индустрији: 35 666 је било висококвалификовано; 400 617 квалификовано; 322 465 полуквалификовано и 419 091 неквалификовано. Сматрало се да успешан процес индустријализације који је био у директној вези са општим напретком у друштву не може почивати на 63% полуквалификованих и неквалификованих радника односно људи који су никако или недовољно обучавани за посао који раде. Сматрало се да ни пољопривредници тј. сељаци чији је општи образовни ниво био још нижи не могу удовољити захтевима времена поготово у тренутку када услед свеопштег напретка на пољу науке и технике буде неопходно применити нове технологије у процесу производње.²⁷³

Да се „социјалистичка револуција изводи у условима неразвијених производних снага“²⁷⁴ постало је јасно још 1951. године када је завршен период унутар ког је требало окончати *Први петогодишњи план развита народне привреде ФНРЈ*.²⁷⁵ Преласком на планску привреду 1947. године дошло је до масовног пресељавања сеоског становништва у градове и њиховог запошљавања у индустрији што је драстично мењало социјалну и образовну структуру индустријског радника.²⁷⁶ Потребе индустријализације земље захтевале су образованијег и „културнијег“ радника због чега се и културна политика морала прилагодити новој стварности. Када је почетком педесетих са преласком на

²⁷² Најдрастичнији пример партиципације лоше образованих у горе поменутиим органима била је Босна и Херцеговина где је 1953. године у наведеним органима радило: без школске спреме 32% одборника; са основном школом 57% одборника; са нижом средњом школом 7,5% одборника; са средњом школом 2,5% одборника и са факултетом свега 1% одборника. Другим речима, према подацима пописа из 1953. године у органима власти привредних и масовних друштвених организација у Босни и Херцеговини партиципирало је 89% одборника без икакве школске спреме или само са основном школом и свега 1% одборника са факултетском дипломом. Исто.

²⁷³ Исто.

²⁷⁴ Vladimir Milić, *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd, 1978, str. 15-23.

²⁷⁵ *Петогодишњи план развита народне привреде Народне републике Србије у годинама 1947-1951*, Beograd, 1947.

²⁷⁶ Ivana Dobrivojević, *Šelo i grad. Transformacija sgrarnog društva Srbije 1945-1955*, Beograd, 2013.

самоуправљање својина из руку државе прешла у руке друштва па и радника захтеви који су се поставили пред културну политику у односу на радника постали су још ригорознији. Повећање критеријума није значило боље резултате реализације културне политике у раду са радницима. Напротив. Радници су у југословенској држави у првим годинама после рата представљали релативно малобројну скупину или како се истицало „класу“. Пре свега, радништво је током Другог светског рата десетковано.²⁷⁷ После рата почело је да се обнавља из редова сељаштва. Према подацима изнетим у студији социолога Владимира Милића под називом *Револуција и социјална структура* образовна структура радништва „регрутованог“ са села после рата била је веома ниска. Чак 72% неквалификованих радника потицало је са села.²⁷⁸ Такве околности нису ишле на руку развоју различитих грана индустрије која је требало да почива на висококвалификованом односно образованом раднику. Подаци изнети на Првом конгресу Јединствених синдиката Југославије (октобар 1948) деловали су изузетно забрињавајуће јер су указивали на озбиљне проблеме у елементарном описмењавању радника. На Првом конгресу Јединственог синдиката Југославије октобра 1948. по први пут се могло чути да „темпо описмењавања међу радницима умногоме заостаје за темпом описмењавања на селу“. Показало се да кампањски начин рада који је одговарао селу није могао да буде примењен у раду са радницима. Велики број радника припадао је групи „полутана“. Ради се о радницима који су радили у града а живели на селу. Као такви они нису били обухваћени течајевима за описмењавање ни у граду ни у селу. Велики број радника припадао је групи тзв. „сезонских“ радника односно радника који су током зимских месеци, у време најинтензивнијих кампања описмењавања на селу, радили у граду.²⁷⁹

Педагошких разлога за увођење обавезног осмогодишњег школовања било је више. Пре свега сматрало се да се дете пре четрнаесте године старости не може запослити у привреди јер би се тиме угрозило право детета на образовање и несметани развитак свих

²⁷⁷ Међуратна Југославија била је земља са слабо развијеном индустријом. Проценат становништва запосленог у индустрији и занатству никада није био већи од 11%. Број запослених у индустрији и у занатству у Србији био је још мањи и кретао се од 4 до 11 укупног броја становника. У Другом светском рату је страдало око 90 000 југословенских радника. Т. Богавац, „Школство у Србији на путу до реформе“, *Развој школе 1945-1975*, Београд, 1980, стр 33-34.

²⁷⁸ У периоду од 1945. до 1952. око 1 500 000 индивидуалних сељака прешло је из села у град и запослило се у индустрији. Број оних који су живели на селу а радили у граду пењао се у истом периоду на преко 800 000 што је знатно утицало на структуру индустријског радника. V. Milić, *Revolucija i...*, стр 95.

²⁷⁹ Извештај Мише Павићевића на Првом конгресу Јединствених синдиката Југославије, од 24. до 28. октобра 1948.

његових снага и способности у периоду када је тај развитак најинтензивнији. Дакле осморазредна обавезна школа која би се похађала без прекида континуитета сматрала се оптималном средином за свеукупан развој малишана од 7 до 14 године старости. Поред тога, сматрало се да прекидање школовања чак и када се оно у неком тренутку наставља нема позитивне последице на развој детета. То је био случај са децом која су завршавала четвороразредну или шесторазредну основну школу а своје школовање нису настављала у школама општег типа тј. у гимназијама. Да би се уписала у школу ученика у привреди или негу другу стручну школу ова деца су морала направити паузу од две или четири године што их је у великој мери удаљавало и од самог уписа. Посебан проблем представљала је чињеница да ови младићи и девојке у периоду од две односно четири године нису долазили у контакт са новим а старо и „давно“ научено градиво су већ заборављали. Другим речима, сазнање да се после завршене основне школе са петнаест година креће из почетка деловало је обесхрабрујуће за многе. Са становишта савремене педагошке науке тога времена сматрало се да су деца која у узрасту од 11 односно 13 година напуштају школовање склонија испољавању одређене врсте понашања која је у друштву неприхватљива. Стручњаци Завода за проучавање школских и просветних питања сматрали су да је „прекид школовања у периоду најинтензивније дечје активности, извесног осамостаљивања и одвајања од родитеља, изразитијег испољавања наклоности и индивидуалности и формирања извесних црта карактера, даје могућност разноврсним изопачењима која се касније тешко могу исправити. Известан број ове деце немају готово никаквог запослења у том времену, развијају се као мали беспосличари, па се мора мислити и о томе да се тиме не отворе неке поред педагошких и социјални проблеми“.²⁸⁰

31

Општи закон о школству (1958)

Општи закон о школству је ступио на снагу 1. септембара 1958. године. ¹²Закон је представљао завршетак дугогодишњег рад Комисије за реформу школства и Савезног завода за проучавање школских и просветних питања. *Општи закон о школству* из 1958. године специфичан је и значајан по много чему. Пре свега, ради се о закону који је током читавог периода социјалистичке Југославије „привлачио“ педагоге, социологе, филозофе,

²⁸⁰ Исто.

теоретичаре различитих профила. Неки од њих попут Ранка Симовића, аутора књиге *Политика образовања и њена реализација у СР Србији* из 1990. третирали су га као „концепцијско-системски и политички документ“ којим је створена правна основа за изградњу новог система образовања и васпитања и „конституисање“ оне политике која се може означити као „друштвено образовна“.²⁸¹ Неки од аутора који су се бавили правном теоријом истицали су да су многе његове одредбе имале карактер уставних норми и самим тим представљале основу за изградњу даљег законодавства у области политике образовања и васпитања.²⁸² Као најбољи пример за изречену тврдњу навођено је доношење појединих републичких закона и прописа.²⁸³ Увођење „нове“ праксе тумачено је као „новина с обзиром на чињеницу да је целокупна област образовања, до тада, углавном регулисана савезним законодавством“, ²⁸⁴ што није било сасвим тачно.²⁸⁵

Приликом састављања законског акта, законодавац је пошао од одговорности, „читаве друштвене заједнице“ у циљу, како се истицало, стварања услова за образовање и васпитање „у интересу свестраног развоја социјалистичког друштва и личности појединца“.²⁸⁶ По први пут су школа али и друге установе за образовање и васпитање проглашене за самосталне друштвене установе, организоване, како се истицало у духу уставних промена из 1953. „на начелима друштвеног самоуправљања“. Управо због тога, *Општи закон о управљању школама* из 1955. престао је да важи ступањем на снагу *Општег закона о школству*.²⁸⁷ *Општи закон о школству* значајан је због тога што је представљао први правни документ у коме је формулисан циљ образовања и васпитања. Образовању и васпитању одређен је садржај. *Законом* је утврђен циљ свих установа за образовање и васпитање. Општи закон о школству прокламовао је принцип отворености

²⁸¹ R. Simović, *Politika obrazovanja...* str. 59.

²⁸² Стручњаци за уставно право су истицали како је у системском смислу закон као што је био Општи закон о школству из 1958. године могао да прође јер је тада био на снази Устав тј. Уставни закон из 1953. године који није донет по процедури за устав и који је био допуњаван и другим системским законима са другачијим решењима од оних које је он нудио; *Isto*.

²⁸³ *Закон о основној школи* донет је у Србији годину дана касније. Управо тада тј. у јуну мес. 77 1959. године одиграо се и Четврти СК Србије. Само месец дана по окончању Конгреса Србија је добила *Наставни план и програм за основну школу* а затим и *Закон о просветно-педагошкој служби* (1960); Више о томе види у: Ranko Simović, „KPS/SKS o politici obrazovanja i vaspitanja i o njenoj realizaciji“, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Beograd, 1990, str. 72-79.

²⁸⁴ R. Simović, *Politika obrazovanja...* str. 59.

²⁸⁵ *Закон о обавезном седмогодишњем школовању* из октобра 1945. године такође је имао своје републичке „варијанте“.

²⁸⁶ R. Simović, *Politika obrazovanja...* str. 59.

²⁸⁷ *Isto*, str. 59-60.

школе али и других образовних и васпитних установа према друштву како би се што ефикасније остварили циљеви образовања и васпитања. Школа се, по *Закону*, морала отворити према: породици, различитим друштвеним али и привредним организацијама, удружењима итд. На овај начин школа је требало да доприносу културном развоју средине којој припада.

Општим законом о школству из 1958. године у Југославији је после четрдесет година постојања заједничке државе уведен јединствен систем образовања и васпитања. Јединствени школски систем од Словеније до Македоније чиниле су: предшколске установе, основне школе, гимназије, стручне и више стручне школе, факултети, високе школе и уметничке академије али и установе за образовање одраслих и стручно усавршавање као што су: редовне школе, различите школе за одрасле, раднички и народни универзитети и друге установе и облици. Овом систему припадало је и: образовање стручних кадрова у радним организацијама, специјалне школе, домови ученика и друге ваншколске васпитне установе и посебне школе за образовање наставника. Систем који је уведен сматрао се потпуним јер су у њега улазиле све врсте установа за васпитање и образовање.

6
Општим законом о школству на територији читаве Југославије је уведено **обавезно основно школовање у трајању од осам година за сву децу** узраст од 7 до 14 година старости. По *Општем закону о школству* основна школа се могла завршити и ванредно. Била је услов за упис у гимназију и стручне школе. *Општи закон о школству* укинуо је дотадашњи дуализам у васпитању и образовању, јер је „престао да прави“ разлику између стручних школа и гимназија које су раније биле привилеговане и „најшире отворале врата“ за даље школовање, што је код неких стручних школа било онемогућено или ограничено. По *Општем закону о школству* све стручне школе су, бар формално, биле проходне за даље школовање, упис на више школе, факултете и уметничке академије. У складу са демократизацијом уведен је обавезан конкурс за упис у све облике школског образовања после основне школе. *Закон* је увео начело бесплатне наставе али не и школовања уопште. *Закон* је увео наставу на језицима народности, самосталност наставника у остваривању циља образовања и васпитања као и у вођењу наставе, учешће ученика у управљању школама.

Општим законом о школству уведена је као потпуно нова установа Просветни савет Југославије. Просветни савет Југославије је имао задатак да елаборира сва питања из образовања и васпитања од општег интереса, да обавља саветовања и договарања о питањима од заједничког интереса за све школе и све републик и да утврђује основе наставних планова и програма за основну школу, стручне школе, више стручне школе и гимназије.

Колико је *Општи закон о школству* био сложен може се закључити на основу одлуке о доношењу посебног *Уводног закона за Општи закон о школству* што није била уобичајена пракса. Сврха *Уводног закона* била је да обезбеди постепено спровођење у живот *Општег закона* и створи услове за доношење републичких закона.²⁸⁸ Народна република Србија је била једна од првих која је донела своју верзију *Општег закона о школству*. Већ наредне, 1959. године у Србији је поред *Закон о основној школи* донет и *Закон о просветно-педагошкој служби*.

²⁸⁸ *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Београд, 1958.

II

ДРУГА ГЛАВА У ШКОЛИ

II 1.

Основна школа 1944-1959.

II 1. 1. Повратак у школу 1944.

У периоду од 1941. до 1944. године, настава у основним школама у Србији није била редовна. Први прекид рада уследио је у априлу 1941. године. Наредни прекид уследио је већ у јесен 1941. када је у Србији избио устанак. Гушење устанка као и казнена експедиција која је однела неколико хиљада људских живота (масовна стрељања у Шапцу, Драгинцу, Крагујевцу, Краљеву као и „коначно решење“ јеврејског питања), одложили су почетак школске 1941/1942. за фебруар 1942. год⁸⁰ Већих прекида у раду основних школа у Србији није било до јесени 1944. године²⁸⁹ када су отпочеле борбе за ослобођење Србије. Србија је ослобођена у јесен 1944. године. Многе школе, пре свега у Београду почеле су са радом већ од јануара 1945. али је прва редовна школска година у миру односно школска 1945/1946. почела 1. септембра 1945. године.²⁹⁰

Пошто су ратне операције на територији Србије окончане у јесен 1944, новоформиране власти су заузеле став да организовање државних институција односно просветних власти не мора чекати ослобођење осталих делова земље. И ако живот у

²⁸⁹ <http://www.osnovnaskolapreljina.org.rs/images/stories/PDF/OSuSrbijiPosleDrugogSv.Rata.pdf>

²⁹⁰ „У основним школама у Београду 10. јануара почиње рад“, *Политика*, 22. децембар 1944.

Србији и Југославији још дуго неће попримити форму „уобичајене свакодневице“, ослобађање југословенске престонице био је први знак „нормализације“ живота па и просветних прилика бар у Србији. Повереништво за просвету Народне републике Србије Председништва Антифашистичког савеза народног ослобођења Србије (даље АСНОС) основано је 14. новембра 1944.²⁹¹ Повереништво је постојало све до 8. априла 1945. када је Србија добила своје прво послератно Министарство просвете.²⁹² Прва српска министарка просвете у влади Благоја Нешковића²⁹³ била је Митра Митровић Ђилас која је на истој функцији остала све до септембра 1948.

Да ће школе, бар у Београду, почети врло брзо да раде постало је јасно када се у *Политици* појавио чланак под називом: „Београдски учитељи треба да ступе на дужност“.²⁹⁴ Када су чланцима: „Позив ученицима школе Краљ Петар I“²⁹⁵ и „Позив ученицима основне школе Вожд Карађорђе“²⁹⁶ ученици две београдске школе позвани да се врате на наставу постало је извесно да ће слични позиви уследити и за ученике других основних школа. У првим данима после ослобађања Србије штампа је играла значајну улогу у процесу нормализације нередовних школских прилика. Пре него што је рат окончан на територији читаве Југославије *Политика* је обавестила своје читаоце да је штампан први буквар у ослобођеној Србији.²⁹⁷ Из обавештења која су се ширила путем штампе Београђани су до краја 1944. године редовно обавештавани о темпу којим се

²⁹¹ На челу Главног народноослободилачког одбора за Србију у периоду од септембра 1941. до 7. марта 1945. био је Петар Стамболић. У периоду који трајао од 7. марта 1945. до 9. априла 1945. као Министар за Србију наследио га је Јаша Продановић.

²⁹² Министарство просвете НР Србије је постојало до 9. априла 1951. када је основан Савет за просвету, науку и културу НР Србије (преименован у Савет за просвету и културу фебруара 1953.) који је преузео послове ликвидираних Министарства просвете НР Србије и Министарства за науку и културу НР Србије. Савет је постојао до 1956. када је основан Републички секретаријат за образовање који је постојао све до 1967. (када је основан 1956. звао се Савет за школство. Наредне, 1957. је преименован у Савет за просвету да би тек 1965. постао Републички секретаријат за образовање).

²⁹³ Влада Благоја Нешковића формирана је 9. априла 1945. Постојала је све до 22. новембра 1946. године када је након проглашења Федеративне Народне Републике Југославије и доношења Устава формирана нова влада истог мандатара. Друга влада Благоја Нешковића окончала је свој мандат 5. септембра 1948. године. У обе владе повереник за просвету тј. министар просвете била је Митра Митровић Ђилас. Благоја Нешковића на челу српске владе наследио је најпре као председник владе (од 5. септембра 1948. до 5. фебруара 1953.) а онда (од 5. фебруара 1953. до 16. децембра 1953.) као председник Извршног већа Србије Петар Стамболић. Петра Стамболића на месту председника Извршног већа наследили су Јован Веселинов (од 16. децембра 1953. до 6. априла 1957.) и Милош Минић (од 6. априла 1957. до 9. јуна 1962.).

²⁹⁴ „Београдски учитељи треба да ступе на дужност“, *Политика*, 1. новембар 1944.

²⁹⁵ „Позив ученицима школе Краљ Петар I“, *Политика*, 2. новембар 1944.

²⁹⁶ „Позив ученицима основне школе Вожд Карађорђе“, *Политика*, 4. новембар 1944.

²⁹⁷ „Први буквар у ослобођеној Србији“, *Политика*, 3. децембар 1944.

поправљају школе на територији града.²⁹⁸ Коначно, *Политика* је 22. децембра 1944. обавестила своје читаоце да ће све основне школе на територији Београда почети са радом 10. јануара 1945. године.²⁹⁹

И поред намере новоуспостављених власти на тек ослобођеним територијама да се живот што пре нормализује и врати у регуларне токове, тек је формирање поменуте владе Благоја Нешковића, 9. априла 1945. у којој је ресор просвете додељен Митри Митровић Ђилас, означило увођење просветних прилика у званичне и регуларне токове. О томе сведочи податак да је већ наредног дана односно 10. априла 1945. године у штампаним објављен говор Митре Митровић Ђилас, о организацији и раду школа, одржан поводом полагања заклетве владе Благоја Нешковића. Од априла па све до краја 1945. штампа у Србији је била „преплаћена“ чланцима о просветним приликама. Непуних месец дана од формирања Владе и успостављања Повереништва за просвету у *Политици* је објављена фотографија испод које је писало: „Наши најмлађи борци заменили су пушке књигом“,³⁰⁰ чиме је пуне четири године ратом захваћено одрастање у Југославији и Србији уведено у једну нову фазу односно фазу срећног и безбрижног детињства. Истицање књиге као алтернативе пушки требало је да постави у први план значај просвећивања најмлађих Југословена у „новој“ држави.

²⁹⁸ „Школски служитељи у Београду оправили су 22 школске зграде“, *Политика*, 21. децембар 1944.

²⁹⁹ „У основним школама у Београду 10. јануара почиње рад“, *Политика*, 22. децембар 1944.

³⁰⁰ Фотографија испод које је писало *Наши најмлађи борци заменили су пушке књигом* објављена је у „Политици“ у броју за 21. мај 1945. године.

II 1. 2. Општи преглед школства у Југославији и Србији 1944-1959.³⁰¹

Први попис ученика у Југославији после Другог светског рата извршен је 15. новембра 1948. године.³⁰² Први послератни попис школских зграда извршен је три године касније односно 1951. године. Тек су резултати пописа из 1948. и 1951. заједно са резултатима првог послератног пописа становништва у Југославији из 1948. године омогућили да се три односно шест година по окончању рата стекне јаснији увид у стање школства у Југославији и повуку прве паралеле са приликама у земљи пре 1941. године. На основу података за 1949/1950. (види **Табелу 1**) број основних³⁰³ школа порастао је у Југославији у односу на школску 1938/1939. са 8956 на 12 888 односно за 30,5%. У истом периоду број одељења повећао се за 24,75% а број ученика за 11,91%. У периоду од 1949/1950. до 1956/1957. године број школа је порастао за још 1194 што значи да се број основних школа у Југославији до школске 1956/1957. у односу на школску 1938/1939.

³⁰¹ У првим годинама после Другог светског рата школске прилике у Југославији биле су неповољне. По броју основних школа на 1000км² Југославија је далеко заостајала иза бројних европских земаља. Док је школске 1951/1952. број основних школа на 1000км² износио 49 ситуација у другим европским земљама била је: Аустрија (1948/1949) 58, Италија (1947/1948) 126; Бугарска (1947) 77; Чехословачка (1945/1946) 103; Француска (1948/1949) 146; Португалија (1948/1949) 142; Велика Британија (1948/1949) 112; Пољска (1946/1947) 64. У односу на Југославију знатно слабији просек имала је Турска (1948/1949) 19 и поједине ваневропске земље попут: Египта (1948/1949) 6; САД-а (1947/1948) 19 и Бразила (1946) 5. Југославија је била донекле ближа европском просеку када се посматра број ученика основних школа на 1000 становника. Школске 1951/1952. у Југославији је на 1000 становника долазило 86 ученика основних школа. Слична ситуација била је у Португалији (1948/1949; 88) и Великој Британији (1948/1949; 88). Више ученика на 1000 км² имале су: Аустрија (1948/1949) 117; Италија (1947/1948) 105; Бугарска (1947) 126; Чехословачка (1945/1946) 110; Француска (1948/1949) 110; Пољска (1946/1947) 134; 1938/1939 92; 1949/1950 101; 1950/1951 94; „Школе по срезовима 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, april 1954.

Сви подаци су преузети из: „Основне и средње школе 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Основне и средње школе 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Основне и средње школе 1953/1954 и 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Основне и средње школе 1954/1955 и 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Основне и средње школе 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Основне и средње школе 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

³⁰² Осам месеци раније односно 15. марта 1948. године извршен је први послератни попис становништва у Југославији.

³⁰³ Мислиће се на основне и више основне школе.

повећао са 8956 на 14 080 односно за 36,38%. У истом периоду број одељења је порастао за 45%³⁰⁴ а број ученика за 14,8%.

Табела 1.

Држава	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Југославија	1938/1939.	8956	26 215	1 428 223	608 356 (43%)
Југославија	1949/1950.	12 886	34 835	1 621 414	743 101 (46%)
Југославија	1950/1951.	13 368	33 810	1 521 065	699 589 (46%)
Југославија	1951/1952.	13 661	36 491	1 422 333	653 641 (46%)
Југославија	1952/1953.	13 781	38 758	1 382 843	638 487
Југославија	1953/1954.	14 044	42 255	1 401 608	651 897
Југославија	1954/1955.	14 159	44 689	1 456 049	681 138
Југославија	1955/1956.	14 154	47 660	1 548 302	731 407
Југославија	1956/1957.	14 080	/	1 676 902	/

Стање школства у НР Србији (види **Табелу 2**) у значајној мери се подударало са стањем школаства у Југославији.³⁰⁵ Према подацима за школску 1949/1950. број основних школа у Србији износио је 4673 што је било 36,3% од укупног броја школа у Југославији исте школске године. До 1956/1957. број основних школа у Србији се повећао у односу на школску 1949/1950. за свега 120 односно 2,5%. Сличан тренд може се пратити на територији Ужје Србије (1,6%) (види **Табелу 3**). Ситуација у Војводини је била потпуно другачија (24,2%) (види **Табелу 4**). Значајно повећање броја школа на територији Војводине у периоду од 1949/1950. до 1956/1957. се може објаснити чињеницом да је у првом периоду односно у периоду непосредно после Другог светског рата, за кога нема адекватних података, акценат стављен на изградњу школа у неразвијенијим и ратом порушеним деловима земље тако да је повећана изградња школа у Војводини уследила у другој фази односно у периоду од 1949. Ситуација на Косову и Метохији била је знатно лошија него у другим деловима Србије. Школске 1956/1957. број основних школа у односу на 1949/1950. се смањило за 109 (види **Табелу 5**) То није био случај са значајним

³⁰⁴ До 1955/1956. пошто нема података за 1956/1957.

³⁰⁵ Нема података о броју школа, одељења, ученика и наставника за школску 1938/1939.

порастом броја одељења (26,1%)³⁰⁶ и незнатним порастом броја ученика у Србији за 2,4%.³⁰⁷

Табела 2.

Република	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Србија	1938/1939.	/	/	/	/
Србија	1949/1950.	4673	12 080	606 496	283 231 (47%)
Србија	1950/1951.	4760	12 087	568 510	266 373 (47%)
Србија	1951/1952.	4865	12 056	516 085	241 931 (47%)
Србија	1952/1953.	4913	12 870	493 450	232 475
Србија	1953/1954.	4977	14 285	498 142	236 685
Србија	1954/1955.	4934	15 159	526 437	251 127
Србија	1955/1956.	4859	16 362	565 790	271 366
Србија	1956/1957.	4 793	/	620 992	/

Табела 3.

Територија	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Ужа Србија	1938/1939.	/	/	/	/
Ужа Србија	1949/1950.	3397	7188	365 057	175 087 (48%)
Ужа Србија	1950/1951.	3388	7204	336 701	162 091 (48%)
Ужа Србија	1951/1952.	3375	7038	305 535	146 560 (48%)
Ужа Србија	1952/1953.	3393	7422	287 975	138 124
Ужа Србија	1953/1954.	3428	8344	289 991	139 614
Ужа Србија	1954/1955.	3441	8846	307 425	148 121
Ужа Србија	1955/1956.	3475	9707	335 463	162 076
Ужа Србија	1956/1957.	3451	/	373 672	/

³⁰⁶ У ужој Србији (26%), у Војводини (23,3%), на Косову и Метохији (31,5%).

³⁰⁷ У ужој Србији (2,4%), у Војводини (2,7%), на Косову и Метохији (9,8%).

Табела 4.

Покрајна	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Војводина	1938/1939.	/	/	/	/
Војводина	1949/1950.	486	3099	142 273	68 859 (48%)
Војводина	1950/1951.	532	2964	132 604	64 055 (48%)
Војводина	1951/1952.	648	2950	118 739	57 040 (48%)
Војводина	1952/1953.	658	3121	113 681	54 489
Војводина	1953/1954.	659	3416	116 825	56 119
Војводина	1954/1955.	654	3710	124 230	59 753
Војводина	1955/1956.	654	4037	133 172	64 301
Војводина	1956/1957.	641	/	146 320	/

Табела 5.

Покрајна	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Женских ученика
Косово и Метохија	1938/1939.	/	/	/	/
Косово и Метохија	1949/1950.	790	1793	99 166	39 285 (40%)
Косово и Метохија	1950/1951.	840	1919	99 205	40 227 (41%)
Косово и Метохија	1951/1952.	842	2068	91 811	38 331 (42%)
Косово и Метохија	1952/1953.	862	2327	91 794	39 862
Косово и Метохија	1953/1954.	890	2480	91 326	40 952
Косово и Метохија	1954/1955.	839	2603	94 782	43 253
Косово и Метохија	1955/1956.	730	2618	97 155	44 989
Косово и Метохија	1956/1957.	681	/	101 000	/

Школске 1957/1958, 2 315 909 дечака и девојчица узраста од 7 до 14 година старости похађало је 14 257 школа основног обавезног школовања у ФНРЈ у оквиру 70 221 одељење.³⁰⁸ Највећи број школа налазио се на територији НР Србије и било их је укупно 4 874 тј. 34, 19% од укупног броја школа у ФНРЈ. 26 466 одељења у 4874 школе на територији целе НР Србије похађало је укупно 911 625 ученика, од тога 424 909 или 46,

³⁰⁸ Од школске 1957/1958. у званичним статистичким подацима више се не помиње категорија „основне и више основне школе“ већ се уводи категорија „школе основног обавезног школовања“ под којима се на територији НР Србије мисли на: осмогодишње, четвороразредне, шесторазредне школе и ниже разреде потпуних гимназија.

61% женског пола.³⁰⁹ Чак 3 495 или 71, 71% од укупног броја школа у НР Србији налазило се на територији уже Србије. 3495 школа на територији уже Србије похађало је 554 431 или 60, 82% од укупног броја оних који су школе основног образовања похађали на територији читаве НР Србије.³¹⁰

Највише ђака тј. њих 81 504 похађало је 162 школе на територији општине Београд. Поред београдске, значајним али ипак знатно мањим бројем ђака могле су се похвалити општине: Ниш (40 319 ђака у 285 школа), Шабац (39 340 ђака у 207 школа), Лесковац (32 383 ђака у 245 школа), Крушевац (31 054), Светозарево (29 366 ђака у 178 школа), Врање (29 096 ђака у 283 школе), Пожаревац (28 513 ђака у 190 школа), Ваљево (28 045 ђака у 201 школу), Чачак (24 356 ђака у 158 школа), Прокупље (23 746 ђака у 186 школа), Титово Ужице (22 583 ђака у 139 школа) итд. На основу предочених података може се закључити да број школа није био пропорционалан броју ђака. И ако је највише ђака похађало школе на територији београдске општине већи број школа од београдке имале су многе општине у Србији са далеко мањим бројем ђака као што су: Крушевац, Лесковац, Ниш, Пожаревац, Прокупље, Шабац, Ваљево и Врање.³¹¹

Изградња школа била је скопчана са читавим низом фактора. Један од њих је била привредна трансформација одређеног краја која је по правилу утицала и на промену демографске структуре околине. Београдске општине представљају најбољи пример. Од седамнаест београдских општина највећи број школа налазио се у периферним деловима Београда, у предграђу Београда које је захваљујући изградњи великог броја фабрика, индустријских постројења значајно променило свој предратни лик. Рубови Београда изменили су и свој демографски профил. Некада скоро ненасељеним деловима града почело је да доминира младо становништво, како активно односно оно које је свакога јутра одлазило на посао тако и издржавано односно оно које је свакога јутра одлазило у школу. Тако је школске 1957/1958. године београдска општина са највише школа основног обавезног школовања, чак 22, био Обреновац. Следе Барајево (15), Земун (14), Вождовац (13), Звездара (12), Крњача (11) итд. Слична ситуација била је и у другим

³⁰⁹ "Škole po srezovima, opštinama i gradskim naseljima 1957/58", *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959, str. 24; Од 4 874 школе основног обавезног школовања колико их је било у НР Србији, 3 495 (15 798 одељења, 554 431 ђака) се налазиле на територији уже Србије; 679 (13, 93%) (7 055 одељења, 230 308 ђака) на територији Војводине и 700 (14, 36%) (3 613 одељења, 126 886 ђака) на територији Косова и Метохије.

³¹⁰ *Isto.*

³¹¹ *Isto.*

градовима. На територији општине Чачак највише школа је било у: Горњем Милановцу (18), Гучи (14), Мрчајевцима (13), Чачку (12), Ивањици (10) итд. На територији крушевачке општине највише школа је било у: Брусу (30), Александровцу (27), Ражњу (20), Крушевцу (20), Великој Дренови (18), Трстенику (17) итд. На територији лесковачке општине највише школа, чак 35 се налазило у Медвеђи. Следе: Власотинце (28), Лебане (25), Бојник (20) и Лесковац (16). На територији нишке општине највише школа налазило се у: Белој Паланци (37), Сврљигу (35), Житковцу (33), Нишу (29) итд. Од 100 школа на територији новопазарске општине чак 26 их је било у Сјеници, 20 у Тутину, 12 у Дугој Пољани итд. Највише школа на територији пиротске општине било је у Бабушници, чак 43. Највише школа на територији прокупачке општине било је у: Житорађи (27) и Блацу (23). У шабачкој општини највише школа налазило се на територији Љубовије (29) и Лознице (21) док су на територији врањске општине предњачили Босилеград (38) и Бујановац (32).³¹²

Ситуација у Војводини била је донекле другачија. У школској 1957/1958. години на територији АП Војводине радило је 679 односно 13, 93% од укупног броја школа на територији НР Србије. У 7 055 одељења ишло је укупно 230 308 или 25, 26% од укупног броја ђака школа основног обавезног образовања у Србији. Највише школа, чак 112 налазило се на територији Општине Сремска Митровица. Незнатно мање односно 104 било је на територији Општине Нови Сад. Ипак највећи број ученика односно њих 42 259 похађало је школу на територији општине Нови Сад. Школе основног обавезног образовања у Војводини, за разлику од Уже Србије, углавном су биле сконцентрисане у већим местима. Највише школа на територији Општине Бачка Паланка је било у Бачкој Паланци (18), на територији Општине Кикинда у Кикинди (12), на територији општине Панчево у Панчеву (10), Општине Сенте у Сенти (16), Општине Сомбор у Сомбору (21), Општине Зрењанин у Зрењанину (13) итд.³¹³

Више је фактора који се морају узети у обзир да би се разумела оваква ситуација. Школство у Војводини било је далеко развијеније него у већини делова земље. За разлику од уже Србије и Косова и Метохије Војводина је имала традицију осморазредне школе. Школска инфраструктура у Војводини била је везана пре свега за урбане, градске средине

³¹² Isto.

³¹³ Isto.

којих је обзиром на површину Војводине било у значајном броју. У највећем броју случајева радило се о градовима који су имали изграђену комуналну инфраструктуру што није био случај са многим градовима у ФНРЈ који су више подсећали на сеоске него на градске средине. И ако је током Другог светског рата претрпела значајне људске губитке,³¹⁴ територија Војводине остала је поштеђена великих разарања и материјалних губитака. Током Другог светског рата односно до јесени 1944. године када је ослобођена а поготово у периоду до пролећа 1948. године³¹⁵ у Војводини је дошло до значајне промене етничке структуре и то пре свега сеоског становништва.³¹⁶ Од око 300 000 Немаца колико их је живело на тлу Војводине пре Другог светског рата, и то пре свега на селу, по попису из 1948. у Србији односно Војводини остало их је свега 41 460.³¹⁷

³¹⁴ Према закључцима Анкетног одбора за утврђивање истине о догађајима у периоду од 1941. до 1945. године у Војводини, кога је Скупштина АП Војводине формирала на седници од 21. децембра 2000. године, на територији Војводине је у периоду од 1941. до 1948. године страдало 86 881 грађана. Међу страдалимма највише је било: Срба (42 279), Јевреја (15 440), и Немаца (15 414); Види у: Dragoljub Živković, „Stradanje Vojvodana 1941-1948“, *Na putu ka istini*, Novi Sad, 2008, str. 54-73.

Предочени подаци захтевају додатна објашњења јер је за разумевање послератне структуре становништва Војводине значајно истаћи следеће. У Холокаусту на тлу Војводине страдало је готово целокупно јеврејско становништво Покрајине. Страдање припадника јеврејске популације на територији Војводине у периоду од 1941. до 1944. године имало је најтрагичније размере јер се ради о популацији која је готово у потпуности уништена. Јеврејско становништво Војводине страдало је у различитим периодима, у зависности од окупационе зоне у оквиру које је живело. Најпре је страдало јеврејско становништво које је живело на територији Баната који је улазио у састав немачке окупационе зоне у Србији. Сви мушкарци страдали су током јесени 1941. године. Жене и деца страдали су до маја месеца 1942. године. Јеврејско становништво Срема, који је улазио у састав Независне Државе Хрватске, углавном је страдало у КЛ Јасеновац. Јеврејско становништво Бачке страдало је у последњој фази Холокауста на територији Србије. Након немачке окупације Бачке, сво јеврејско становништво, између седам и осам хиљада бачких Јевреја, у лето 1944. године, само неколико месеци пре ослобођења Војводине и Србије депортовано је у КЛ Аушвиц-Биркенау одакле су се само поједини вратили.

³¹⁵ По окончању ратних операција на тлу Србије и Војводине у јесен 1944. године, на територији Војводине тј. пре свега Баната основан је велики број логора за Немце. Према званичним подацима крајем 1945. и почетком 1946. у Логорима у АП Војводини било је 105 740 Немаца. Још 16 000 Немаца било је у логорима за Немце у Хрватској. Логори за Немце у Југославији распуштени су у марту месецу 1948. године након чега је већина припадника немачке националне заједнице напустила земљу и трајно се иселила у Аустрију и Немачку; Види у: Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. Disappearance of The Ethnic Germans from The Vojvodina*, Belgrade, 2005.

³¹⁶ То не значи да се етничка структура војвођанских градова није променила. Након пролећа тј. лета 1944. године комплетна јеврејска популација која је настањивала велике бачке градове (између седам и осам хиљада људи) попут Новог Сада, Сомбора, Суботице, Сенте, Бачке Тополе, Аде, Кањиже итд. депортована је у КЛ Аушвиц – Биркенау одакле су се ретки вратили.

³¹⁷ По попису из 1931. у Краљевини Југославији је живело 499 969 припадника немачке националне мањине. Само на територији Баната, Бачке и Барање (највећег дела Војводине) живело их је 316 579 што значи да је већина припадника немачке националне мањине пре рата живела у Војводини. По резултатима пописа из 1948. 55 537 грађана ФНРЈ изјаснили су се као припадници немачке „народности“. Њих 41 460 живело је у Србији тј. у највећем броју случајева у Војводини. Другим речима, резултати пописа из 1948. године по први пут су скренули пажњу на проблем „нестанка“ немачке националне заједнице из Југославије тј. пре свега из Војводине. Ако је од око 300 000 припадника немачке националне заједнице колико их је живело у Војводини пре Другог светског рата, њих око 15 000 страдало до 1948. године када су распуштени логори за

„Немачка села“ углавном сконцентрисана на тлу Баната нису дуго остала празна. Бројна, сада испражњена, „немачка насеља“ послужила су за подизање тзв. концентрисаних дечијих насеља која су већ од краја 1944. године почела да примају своје нове становнике, ратну сирочад прикупљену у оним деловима Југославије који су током Другог светског рата највише стардали односно у Босни и Херцеговини, Хрватској 137 Србије. Децу су врло брзо „наследили“ колонисте из различитих делова Југославије.³¹⁸ У том смислу, може се рећи да је у периоду после Другог светског рата Војводина бројност „једних“ „надокнадила“ бројношћу „других“ у главном се ослањајући на постојећу, не тако скромну и током рата прилично добро очувану школску инфраструктуру које ни у војвођанским селима није мањкало.

Одлука да се зида школа била је скончана и са читавим низом других фактора. Неки од њих су имали везе са конфигурацијом терена, инфраструктурном повезаносту са другим односно већим местима до којих се није могло лако доћи што је значило да су многи били физички спречени да одлазе у школу. Политика „привођења“ будућих ђака школи често је, по свему судећи, значила да се школа „приводи“ ђацима и зида баш тамо где је требало уложити највеће напоре да се свако дете, када за то дође време, нађе у школској клупи. За оваквим решењем се најчешће посезало тамо где је највећи број деце завршавао школовање до четвртог разреда основне школе.

Школске 1957/1958. године најпопуларнији тип школе основног обавезног школовања у ФНРЈ била је осмогодишња школа. Чак 1 188 161 ученика школа основног обавезног школовања похађало је осмогодишњу школу. Овај тип школе био је најпопуларнији и у Србији где ју је похађало 602 798.³¹⁹ Други најзаступљенији тип школе основног обавезног школовања, и у Југославији и у Србији, била је четвороразредна школа коју је, у првом случају похађало, 747 894³²⁰ односно у другом 285 258³²¹ ученика.

Немце у Војводини, може се закључити да се око 275 000 припадника немачког народа иселило или принудно напустило Југославију.¹⁶

³¹⁸ В. 49 у: Ivana Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija sgrarnog društva Srbije 1945-1955*, Beograd, 2013.

³¹⁹ „Основне и средње школе“, *Основне и средње школе 1957/58*, Beograd 1959, str. 23-24; 602 798 ученика распоређених у 17 949 одељења у 1 214 школе. 342 426 ученика са територије уже Србије било је распоређено у 10 083 одељења у 760 школа. 200 400 ученика са територије Војводине било је распоређено у 6 055 одељења у 342 школе. 59 972 ученика са територије Косова и Метохије било је распоређено у 1 811 одељења у 112 школа.

³²⁰ Исто, 747 894 ученика распоређених у 22 564 одељења у 9 021 школе.

³²¹ Исто, 285 258 ученика распоређених у 7 718 одељења у 3 494 школе. 199 494 ученика са територије уже Србије било је распоређено у 5305 одељења у 2 662 школа. 19 064 ученика са територије Војводине било је

Пример НР Србије је био донекле специфичан јер је, осмогодишња школа, и ако у укупном збиру најзаступљенија школа основног обавезног школовања, у неким деловима Србије била мање заступљена. Четвороразредну школу на Косову и Метохији похађало је више ђака него осмогодишњу школу. Док је осмогодишњу школу на Косову и Метохији похађало 59 972 ученика распоређених у 1 811 одељења у оквиру 112 школа, четвороразредну школу је похађало 66 730 ученика распоређених у 1 796 одељења у оквиру 587 школа.³²²

И ако је по подацима за школску 1957/1958. годину осмогодишња школа била најзаступљенији облик школе основног обавезног образовања како у Југославији тако и у Србији, на основу анализе односа броја ученика нижих и виших разреда види се да је број ученика који су похађали нижу у скоро свим општинама на територији уже Србије био већи од броја ученика који су похађали више разреде.

Далеко веће присуство ученика у нижим разредима него у вишим била је одлика свих југословенских република. Школске 1957/1958. године школе основног обавезног школовања похађало је у ФНРЈ 2 342 983 ученика. 1 649 161 односно 70, 39% ученика је похађало разреде од првог до четвртог док је свега 693 822 односно 29, 61% ученика похађало разреде од петог до осмог.³²³

Однос броја ученика нижих и виших разреда у школама основног обавезног школовања на територији уже Србије био је сличан југословенском просеку. Другим речима, у школској 1957/1958. години школе основног обавезног школовања на територији уже Србије похађало је 554 431 ученика. Ниже разреде похађало је 395 133 или 71, 27% док је више разреде похађало свега 159 298 тј. 28,73%. На територијама неразвијенијих општина овај однос „ишао је у прилог“ млађим ученицима. На територији крагујевачке општине у 118 школа ишло је у ниже разреде 12 075 (71,37%) а у више свега 4 844 (28, 63%) ученика. Сличан однос био је и на територији краљевачке општине где је у 122 школе ишло, у ниже 12 833 (75, 05%) и 4 267 (24, 95%) у више разреде. На територији неготинске општине у 103 школе ишло је 9 512 (74, 96%) ученика у ниже и 3 177 (25, 04%) у више разреде. Изразито велика разлика била је на територији новопазарске општине где

распоређено у 617 одељења у 245 школе. 66 730 ученика са територије Косова и Метохије било је распоређено у 1 796 одељења у 587 школа.

³²² Исто.

³²³ „Škole po srezovima, opštinama i gradskim naseljima 1957/58“, Исто, стр. 124-131.

је у 100 школа ишло 13 288 (85, 30%) ученика у ниже и свега 2 589 (16, 62%) ученика у више разреде. Велика разлика у броју ученика који похађају ниже и више разреде била је и на територији Општине Пријепоље где је у 103 школе ишло 9 081 (79, 52%) ученик у ниже и 2 338 (20, 47%) ученика у више разреде. Ипак, на територији појединих општина односно оних у којима је развој школства био на вишем нивоу попут Београда (52 586 (64, 52%) у нижим и 28 915 (35, 48%) у вишим разредима), Светозарева (20 179 (68, 71%) у нижим и 9 187 (31, 29%) у вишим разредима), Пожаревца (20 800 (73%) у нижим и 7 713 (27, 05%) у вишим разредима), Прокупља (16 605 (69, 93%) у нижим и 7 141 (30, 10%) у вишим разредима), Смедерева (12 370 (67, 67%) у нижим и 5 909 (32, 33%) у вишим разредима) тај однос је био до некле уједначенији али и даље недовољно приближан.³²⁴

Најизраженија несразмера у броју ученика нижих и виших разреда постојала је у оним републикама или у оним деловима Југославије у којима развој школства био на нижем нивоу. Од 132 482 ученика школа основног обавезног школовања на Косову и Метохији њих 107 158 односно 80, 88% ишло је у ниже а свега 25 324 односно 19, 05% у више разреде.

Ситуација у Војводини била је нешто другачија. Школе основног обавезног школовања у Војводини похађало је укупно 231 752 ђака. Чак 152 595 односно 65, 84% ученика ишло је у ниже а свега а 79 157 тј. 34, 16% у више разреде. Ипак, великом броју општина у Војводини број ученика виших разреда приближавао се броју ученика нижих разред. То је био случај са општинама: Сента (6 276 (59, 78%) у нижим и 4 222 (40, 22%) у вишим), Суботица (8 845 (62, 01%) у вишим и 5 410 (37, 95%) у вишим), Зрењанин (17 766 (65, 76%) у нижим и 9 250 (34, 24%) у вишим).³²⁵

П 1. 3. Прве послератне генерације основаца 1944-1959.

У школским клупама школа основног обавезног школовања, школске 1957/1958. године већину су чиниле генерације рођене после рата или они који су се рата једва сећали. Школске 1957/1958. године школе основног обавезног школовања похађало је 2 315 909 ученика. Убедљиву већину односно њих 1 401 581 или 60, 52% чинили су дечаци и девојчице рођени између 1947. и 1950. године. Ако се овом броју дода број од 85 481

³²⁴ Isto.

³²⁵ Isto.

оних који су рођени 1951. године и касније, постотак се пење на 64, 21% од укупног броја оних који су похађали школе основног обавезног школовања. Што се тиче ученика рођених за време рата међу њима је било највише оних који су имали највише две године када се рат завршио што значи да се рата нису ни сећали. Поред 753 616 (32, 54%) ученика рођених између 1943. и 1946. године у школе основног обавезног школовања ишло је и 75 231 (3, 25%) оних који су рођени 1942. године и раније.³²⁶

У школама НР Србије ситуација је била слична. Од 911 625 ученика, њих 573 804 или 62, 94% је било рођено између 1947. и 1950. године. Заједно са 26 884 оних који су рођени 1951. или касније број се пењао на 600 688 и износио је 65, 90% од укупног броја оних који су на територији НР Србије похађали школе основног обавезног школовања.³²⁷

Већ је истакнуто да школске 1957/1958. године није постојала јединствена основна школа на читавој територији ФНРЈ али ни на читавој територији НР Србије. На територији НР Србије под школом основног обавезног школовања подразумевала се пре свега осмогодишња школа коју је у ФНРЈ похађало 1 188 161 ученика а у НР Србији 602 798 ученика. И у првом и у другом случају највећи број ученика који су похађали осмогодишњу школу рођен је између 1947. и 1950. Осмогодишње школе у Југославији похађало је 593 688 ученика рођених између 1947. и 1950. тј. 49, 97% оних који су похађали укупан број осмогодишњих школа. Осмогодишње школе у Србији похађало је 320 003 оних који су рођени између 1947. и 1950. године односно 53, 09% оних који су похађали осмогодишње школе у Србији. Ипак, када се посматра заступљеност одређених годишта у осмогодишњим школама и у ФНРЈ и у НР Србији уочава се не тако мало присуство ратних генерација односно рођених између 1943. и 1946. године. 499 634 ученика осмогодишњих школа у Југославији рођено је између 1943. и 1946. године што је било 42, 05% од укупног броја оних који су похађали осмогодишњу школу у ФНРЈ. Чак 243 175 ученика осмогодишњих школа у НР Србији рођено је у наведеном периоду што је

³²⁶ „Učenci po godinama starosti“, *Isto*, str. 48–49.

³²⁷ *Isto*; У школе на територији уже Србије ишло је 357 766 оних који су рођени између 1947. и 1950 тј. 64, 53% од укупног броја оних који су ишли у школе основног обавезног школовања на територији уже Србије. У школе на територији Војводине ишло је 137 567 оних који су рођени између 1947. и 1950 тј. 59, 73% од укупног броја оних који су ишли у школе основног обавезног школовања на територији Војводине. У школе на територији Косова и Метохије ишло је 78 471 оних који су рођени између 1947. и 1950 тј. 61, 84% од укупног броја оних који су ишли у школе основног обавезног школовања на територији Косова и Метохије.

износило 40, 34% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишњу школу у НР Србији.³²⁸

Што се тиче ученика четвороразредних школа, у највећем броју случајева радило се о ђацима који су рођени после рата. Од 747 894 ученика четвороразредних школа у ФНРЈ, 610 504 односно 81, 63% је било рођено између 1947. и 1950. Врло слична ситуација је била и на територији НР Србије. Од 285 258 ученика четвороразредних школа чак 239 106 или 83, 82% их је било рођено између 1947. и 1950. године.³²⁹

Шесторазредна школа и нижи разреди потпуне гимназије представљали су најнепопуларније форме школа основног обавезног образовања у школској 1957/1958. години. Шесторазредну школу похађало је у школској 1957/1958. години свега 116 435 ученика. Највећи број ђака који су похађали шесторазредне школе, њих 75 150 или 64, 54% био је рођен између 1947. и 1950. године. 34 773 ученика или 29, 86% је било рођено између 1943. и 1946. године. Шесторазредна школа није била популарна ни у Србији где ју је похађало свега 22 055 ученика. Више од половине оних који су је похађали односно 14 505 или 65, 77% је било рођено између 1947. и 1950. године док је 6806 или 31% ученика било рођено између 1943. и 1946. године.³³⁰

³²⁸ Исто; Осмогодишње школе похађало је на територији уже Србије 342 426 ученика. 175 032 ученика тј. 51, 11% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишње школе на територији уже Србије је било рођено између 1947. и 1950. године. 144 879 ученика тј. 42, 31% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишње школе на територији уже Србије је рођено између 1943. и 1946. Значајан број ученика тј. њих 200 400 ишао је у осмогодишњу школу на територији Војводине. 114 306 ученика или 57, 04% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишње школе на територији Војводине је било рођено између 1947. и 1950. године док их је 74 723 тј. 37, 29% било рођено између 1943. и 1946. године. Најмањи број ученика са територије НР Србије који су похађали осмогодишњу школу живео је на територији Косова и Метохије тј. њих 59 972. 30 665 ученика тј. 51, 13% од укупног броја оних који су ишли у осмогодишње школе на територији Косова и Метохије је било рођено између 1947. и 1950. док је 22 582 тј. 37, 65% било рођено између 1943. и 1946. године.

³²⁹ Исто; Могло би се рећи да је структура годишта у четвороразредним школама у НР Србији била специфична. И ако је убедљиво највећи број ученика четвороразредних школа рођен после рата подаци са Косова и Метохије показују да је у овом делу Србије у четвороразредне школе ишао већи број ученика рођених за време рата него у другим деловима Србије. Тако је на Косову и Метохији од 66 739 ученика који су ишли у четвороразредне школе, у периоду између 1947. и 1950. рођено њих 47 670 тј. 71, 43% док је у периоду између 1943. и 1946. године рођено њих 14 596 тј. 21, 87% што је у просеку било више него у ужој Србији где је од 199 464. 175 135 (87, 80%) било рођено између 1947. и 1950. а 16 631 (8, 34%) између 1943. и 1946. Четвороразредне школе у Војводини похађало је релативно мало ученика јер је у Војводини и пре Другог светског рата постојала традиција похађања осмороазредних школа. Број ученика који су похађали четвороразредне школе у Војводини износио је 19 064. 16 301 ученик тј. 85, 51% било је рођено између 1947. и 1950. а 1 725 тј. 9, 05% између 1943. и 1946. године.

³³⁰ Исто; Шесторазредна школа у НР Србији била је најпопуларнија на територији Војводине где ју је похађало 10 460 ученика тј. 47, 43% од укупног броја оних који су је похађали у НР Србији. Највише тј. 6 957 или 66, 51% ђака који су је похађали били су рођени између 1947. и 1950. године. 3 196 ученика или 30, 55% је било рођено између 1943. и 1946. године. Шесторазредну школу на територији уже Србије похађало

Популарност нижих разреда потпуне гимназије као форме школе основног обавезног школовања у Словенији разумљива је ако се зна да је осморазредна школа постојала у Словенији још пре Другог светског рата. Од укупно 29 654 ученика који су је похађали на територији ФНРЈ чак 17 504 ђака је похађало школе на територији НР Словеније. То је такође била и једина форма школе основног обавезног образовања у којој су преовлађивала ратна годишта. Од 29 654 ученика у ФНРЈ чак 23 345 ђака или 78, 72% их је било рођено између 1943. и 1946. године. Минималан је био број ученика који су похађали ниже разреде потпуних гимназија у Србији. Свега 1 514 ученика је похађало ниже разреде потпуне гимназије у школској 1957/1958. на територији НР Србије.³³¹

II 1. 4. Наставни језик 1944-1959.

У читавом периоду који представља предмет интересовања рада настава у највећем броју школа на територији Југославије се одвијала на српскохрватском језику. У периоду од 1951/1952. до 1956/1957. године настава на српскохрватском језику одвијала се у 73,7% (1951/1952) односно у 76,5% (1956/1957) основних школа у Југославији. Поред српскохрватског језика који је био матерњи језик већине грађана Југославије, у назначеном периоду, у значајном броју основних школа у Југославији настава се одвијала на словеначком и македонском језику односно језицима конститутивних народа Југославије (види Табелу 6). Убедљиво најзаступљенији језик представника националних мањина у основним школама у Југославији био је албански односно „шиптарски“ језик како му је гласио званичан назив. Према подацима за 1956/1957. „шиптарски“ језик се говорио у 849 од 14 038 односно у 6% школа у Југославији. Исте школске године био је заступљен у скоро четири пута више основних школа у Југославији од мађарског језика који је био други по реду заступљен језик неке националне мањине у основним школама у ФНРЈ.

је 11 411 ученика од тога 7 412 или 64, 95% рођених између 1947. и 1950. године а 3 562 или 31, 21% рођених између 1943. и 1946. године. Шесторазредна школа била је најнепопуларније на Косову и Метохији. Школске 1957/1958. године похађао ју је минималан број ђака тј. свега њих 184.

³³¹ Исто, 1 130 ученика је похађало ниже разреде потпуне гимназије на територији уже Србије. Сви остали, тј. њих 384 похађали су ниже разреде потпуне гимназије у школама на територији Војводине док их на Косову и Метохији није ни било. Највећи број ђака који су похађали ниже разреде потпуне гимназије на територији уже Србије и Војводине припадао је ратним генерацијама тј. онима који су били рођени између 1943. и 1946. године.

Табела 6.

Држава	Шк. година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шиптарски“	Турски	Немачки	Грчки
Југославија	1951/1952	13417	9890	1146	1200	103	19	32	16	267	37	37	855	153	10	1
Југославија	1952/1953	13678	10154	1144	1232	105	19	35	13	278	38	36	821	154	22	1
Југославија	1953/1954	13943	10358	1172	1214	100	20	37	13	274	37	41	881	148	11	1
Југославија	1954/1955	14020	10500	1175	1223	99	21	34	17	271	30	40	896	137	5	1
Југославија	1955/1956	14063	10661	1180	1238	95	19	35	13	261	34	31	881	130	1	1
Југославија	1956/1957	14038	10747	1176	1234	94	22	36	9	261	34	28	849	117	1	1

Најзаступљенији језик у основним школама у Србији био је српскохрватски. Настава на српскохрватском језику одвијала се према подацима за 1956/1957. годину у 4202 од 4793 односно у 87,6% основних школа (види Табелу 7). Заступљеност српскохрватског језика у основним школама у Србији није била равномерна на целој територији.

Према подацима за 1956/1957. годину српскохрватски језик је био најзаступљенији у основним школама на територији уже Србије (види Табелу 8). Настава на српскохрватском језику одвијала се у 96,3% школа. Настава на словеначком језику организована је у једној школи док настава на македонском језику није била

организована. Најзаступљенији језик неке националне мањине у настави у основним школама на територији уже Србије био је бугарски.

Нешто мања заступљеност српскохрватског језика била је у основним школама у Војводини (види **Табелу 9**). Настава на српскохрватском језику одвијала се у 84,1% основних школа. У читавом периоду који представља предмет интересовања рада број школа у Војводини у којима се одвијала настава на словеначком и македонском језику није прелазео једноцифрен број. Најзаступљенији језик неке националне мањине у основним школама у Војводини био је мађарски. Школске 1956/1957. године настава на мађарском одвијала се у 34,7% војвођанских основних школа.

Потпуно другачија ситуација у вези са заступљеношћу српскохрватског језика у настави била је у основним школама на Косову и Метохији (види **Табелу 10**). Настава на српскохрватском језику организована је у свега 350 односно 50,5% школа. Настава на „шиптарском“ језику одвијала се у чак 75,7% косовскометохијских школа.

Табела 7.

Република	Шк. година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шиптарски“ ^а	Турски	Немачки	Грчки
Србија	1951/1952	4838	4049	5	7	103	5	30	13	224	37	/	565	9	10	1
Србија	1952/1953	4905	4102	4	4	105	5	33	11	234	38	/	583	10	22	1
Србија	1953/1954	4964	4147	3	4	100	5	34	11	231	37	7	604	8	11	/
Србија	1954/1955	4908	4149	4	3	99	5	31	15	229	30	1	611	11	5	/
Србија	1955/1956	4841 ^б	4199	2	3	95	4	33	11	222	34	/	590	14	/	/
Србија	1956/1957	4793	4220	2	3	94	5	33	8	223	34	/	566	18	/	/

Табела 8.

Територија	Школска година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шинтарски“ ^a	Турски	Немачки	Грчки
Ужа Србија	1951/1952	3350	3216	1	/	103	1	/	/	/	1	/	39	1	/	/
Ужа Србија	1952/1953	3386	3248	1	/	105	1	/	/	/	1	/	41	1	1	/
Ужа Србија	1953/1954	3416	3283	1	/	100	1	/	/	/	1	/	42	/	/	/
Ужа Србија	1954/1955	3417	3281	1	/	99	1	/	/	/	1	/	44	/	/	/
Ужа Србија	1955/1956	3459	3327	1	/	95	1	2	/	/	1	/	42	/	/	/
Ужа Србија	1956/1957	3458	3330	1	/	94	1	2	/	/	1	/	/	/	/	/

Табела 9.

Покрајина	Школска година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шинтарски“ ^a	Турски	Немачки	Грчки
Војводина	1951/1952	647	513	4	7	/	4	30	13	224	36	/	/	1	10	1
Војводина	1952/1953	657	517	3	4	/	4	33	11	234	37	/	/	/	21	1

Војводина	1953/1954	659	523	2	4	/	4	34	11	231	36	/	/	/	11	/
Војводина	1954/1955	653	523	3	3	/	4	31	15	229	29	/	/	/	5	/
Војводина	1955/1956	653	527	1	3	/	3	31	11	222	33	/	/	/	/	/
Војводина	1956/1957	642	540	1	3	/	4	31	8	223	33	/	/	/	/	/

Табела 10.

Покрајина	Шк. година	Укупан бр. школа	Српско-хрватски	Словеначки	Македонски	Бугарски	Чешки	Словачки	Русински	Мађарски	Румунски	Италијански	„Шингарски“ ^а	Турски	Немачки	Грчки
КиМ	1951/1952	841	320	/	/	/	/	/	/	/	/	/	526	8	/	/
КиМ	1952/1953	862	337	/	/	/	/	/	/	/	/	/	542	9	/	/
КиМ	1953/1954	889	341	/	/	/	/	/	/	/	/	/	562	8	/	/
КиМ	1954/1955	838	345	/	/	/	/	/	/	/	/	1	567	11	/	/
КиМ	1955/1956	729	345	/	/	/	/	/	/	/	/	/	548	14	/	/
КиМ	1956/1957	693	350	/	/	/	/	/	/	/	/	/	525	18	/	/

П 1. 5. Школовање националних мањина у Југославији и Србији 1944-1959.³³²

Школовање националних мањина било је гарантовано *Уставом Југославије* из 1946. као и *Уставним законом* из 1953. године. Према расположивим подацима за предратни као и период по окончању Другог светског рата, после 1945. у Југославији долази до значајнијег пораста броја основних школа у којима су се школовали представници различитих националних мањина.³³³ Према подацима за 1955/1956. у односу на податке за школску 1938/1939. број основних школа у којима су се школовали представници националних мањина порастао је за 270% (види **Табелу 11**). У истом периоду долази до значајнијег пораста броја одељења (312%), ученика (195,7%) и наставника (269%). Динамика школовања представника различитих националних мањина не може се разумети без увида у податке везано за школовање појединих мањинских заједница, тим пре што су различите мањинске заједнице живеље искључиво у појединим деловима земље.

Територија Србије била је по много чему специфична. Са изузетком представника италијанске националне мањине који су се школовали искључиво у школама које су се налазиле на територији НР Хрватске (види **Табелу 19**), представници свих осталих мањинских заједница (бугарска, чешка, словачка, русинска, „шиптарска“, мађарска, румунска, турска, немачка, грчка) школовали су се и у одељењима која су била у склопу основних школа на територији Србије. Представници бугарске националне заједнице школовали су се искључиво у школама које су се налазиле на територији уже Србије (види **Табелу 12**). У школама на територији уже Србије школовали су се и представници: чешке, „шиптарске“, румунске, турске и немачке националне заједнице. У школама на територији Војводине школовали су се представници: чешке (види **Табелу 13**), словачке, русинске,

³³² Сви подаци су преузети из: „Основне и средње школе 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Основне и средње школе 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Основне и средње школе 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Основне и средње школе 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Основне и средње школе 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Основне и средње школе 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

³³³ Закључак не важи за представнике немачке националне заједнице која је највећим делом исељена из Југославије после 1945. године.

мађарске, румунске, немачке и грчке националне заједнице. Посебно треба нагласити да се највећи број школа у којима су се школовали представници: словачке (види Табелу 14), русинске (види Табелу 15), мађарске (види Табелу 17), румунске (види Табелу 18) и немачке мањинске заједнице (види Табелу 21) налазио на територији Војводине. Школовање представника грчке националне заједнице постојало је једино на територији Војводине (види Табелу 22).³³⁴ И ако су се у школама на Косову и Метохији школовали представници свега две мањинске националне заједнице односно „шиптарске“ (види Табелу 16) и турске (види Табелу 20), овај део Југославије представљао је једини део земље где се настава на језику националне мањине одвијала у већем броју школа него настава на језику конститутивног народа. Током читавог периода, од школске 1951/1952. до 1956/1957, настава на „шиптарском“ језику се одвијала у већини основних школа на Косову и Метохији. Према подацима за школску 1956/1957. од 693 основне школе колико их је било на Косову и Метохији настава на српскохрватском језику одвијала се у 350 а на „шиптарском“ у 525 школа (види Табелу 10).

Табела 11.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
све ³³⁵	1938/1939.	554	1444	80 432	1445
све	1949/1950.	1371	3510	169 497	2422
све	1950/1951.	1429	2973	172 829	2808

³³⁴ Југославија је још од почетка првих знакова кризе у Грчкој 1945. године почела да прихвата политичке избеглице и то, пре свега, бивше припаднике ЕЛАСА-а и чланове њихових породица, као и све оне који су се осећали угрожено јер нису прихватили политику краљевске владе. Политичка и материјална помоћ коју је југословенски режим пружио грчким комунистима у њиховом покушају да збаци монархију била је значајна и имала је не мали удео и утицај на положај устаничких снага 1946-1949. Као вид испуњавања не само хуманитарних већ и „интернационалних обавеза“, Југославија је од почетка 1948. до пролећа 1949. године прихватала и децу која су из устаничких подручја (подручја уз северну грчку границу), организовано, уз помоћ Привремене владе и ДАГ-а пребацивана на југословенску територију. Југославија је прихватила око 11 000 деце од којих је 2000 било смештено у посебне, за ту сврху основане, дечије домове у Војводини, Хрватској и Словенији. Бригу о њима преузео је Југословенски Црвени крст. Проблем је настао када је у лето 1948. године дошло до отвореног погоршања а онда и прекида односа између Југославије и СССР-а јер су се грчки комунисти ставили на страну совјета. Овакав став довео је и до прекида односа југословенских и грчких комуниста. У наредних неколико година компликовани и сложени односи између две партије који су представљали само једну од манифестација сложених међународних односа Хладним ратом захваћеног света додатно су искомпликовали положај грчких малишана од којих ће многи успети да се споје са родитељима који су се у међувремену преселили у земље „народне демократије“ тек после 1955/1956. године тј. поправљања југословенско-совјетских односа. Milan Ristović, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948-1960*, Beograd, 1998.

³³⁵ Бугарска, чешка, словачка, русинска, „шиптарска“, мађарска, румунска, италијанска, турска, немачка, грчка

све	1951/1952.	1530	3907	165 199	3171
све	1952/1953.	1522	4280	165 043	3512
све	1953/1954.	1562	4509	163 313	3805
све	1954/1955.	1550	4589	161 864	3928
све	1955/1956.	1499	4507	157 421	3893

Табела 12.

Национална мањина ³³⁶	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
бугарска	1938/1939.	/	/	/	/
бугарска	1949/1950.	95	134	5272	114
бугарска	1950/1951.	104	138	5199	134
бугарска	1951/1952.	103	141	4772	140
бугарска	1952/1953.	105	147	4678	148
бугарска	1953/1954.	100	155	4793	153
бугарска	1954/1955.	99	156	4745	151
бугарска	1955/1956.	95	147	4597	149

Табела 13.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
чешка ³³⁷	1938/1939.	42	139	7480	181
чешка	1949/1950.	20 ³³⁸	47 ³³⁹	704 ³⁴⁰	25 ³⁴¹
чешка	1950/1951.	21 ³⁴²	29 ³⁴³	872 ³⁴⁴	24 ³⁴⁵
чешка	1951/1952.	19 ³⁴⁶	37 ³⁴⁷	846 ³⁴⁸	27 ³⁴⁹
чешка	1952/1953.	19	39	806	28
чешка	1953/1954.	20	40	823	28
чешка	1954/1955.	21	41	861	31
чешка	1955/1956.	19	39	903	34

³³⁶ Сви подаци се односе на ужу Србију јер су се школе у којима је постојала настава на бугарском језику налазиле искључиво у овом делу Југославије

³³⁷ Подаци за школску 1938/1939. за чешку и словачку националну мањину су дати заједно.

³³⁸ Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 15.

³³⁹ Ужа Србија 2; Војводина 4; Хрватска 41.

³⁴⁰ Ужа Србија 33; Војводина 102; Хрватска 569.

³⁴¹ Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 20.

³⁴² Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 16.

³⁴³ Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 24.

³⁴⁴ Ужа Србија 28; Војводина 111; Хрватска 733.

³⁴⁵ Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 19.

³⁴⁶ Ужа Србија 1; Војводина 4; Хрватска 14.

³⁴⁷ Ужа Србија 1; Војводина 5; Хрватска 31.

³⁴⁸ Ужа Србија 16; Војводина 99; Хрватска 731.

³⁴⁹ Ужа Србија 1; Војводина 5; Хрватска 21.

Табела 14.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Укупно наставника
словачка ³⁵⁰	1938/1939.	42	139	7480	181
словачка	1949/1950.	32 ³⁵¹	124 ³⁵²	5647 ³⁵³	89 ³⁵⁴
словачка	1950/1951.	28 ³⁵⁵	116 ³⁵⁶	5380 ³⁵⁷	81 ³⁵⁸
словачка	1951/1952.	32 ³⁵⁹	116 ³⁶⁰	4583 ³⁶¹	94 ³⁶²
словачка	1952/1953.	35	130	5203	118
словачка	1953/1954.	37	133	4756	132
словачка	1954/1955.	34	145	5230	145
словачка	1955/1956.	35	149	5416	140

Табела 15.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења.	Укупно ученика	Укупно наставника
русинска	1938/1939.	3	23	1415	46
русинска	1949/1950.	17 ³⁶³	31 ³⁶⁴	2128 ³⁶⁵	31 ³⁶⁶
русинска	1950/1951.	11 ³⁶⁷	35 ³⁶⁸	1550 ³⁶⁹	32 ³⁷⁰
русинска	1951/1952.	16 ³⁷¹	40 ³⁷²	1544 ³⁷³	51 ³⁷⁴
русинска	1952/1953.	13	36	1326	37
русинска	1953/1954.	13	44	1498	43
русинска	1954/1955.	17	38	1228	37
русинска	1955/1956.	13	38	1259	36

³⁵⁰ Подаци за школску 1938/1939. за чешку и словачку националну мањину су дати заједно.

³⁵¹ Војводина 29; Хрватска 3.

³⁵² Војводина 116; Хрватска 8.

³⁵³ Војводина 5437; Хрватска 210.

³⁵⁴ Војводина 86; Хрватска 3.

³⁵⁵ Војводина 25; Хрватска 3.

³⁵⁶ Војводина 111; Хрватска 5.

³⁵⁷ Војводина 5210; Хрватска 170.

³⁵⁸ Војводина 78; Хрватска 3.

³⁵⁹ Војводина 30; Хрватска 2.

³⁶⁰ Војводина 111; Хрватска 5.

³⁶¹ Војводина 4474; Хрватска 109.

³⁶² Војводина 91; Хрватска 3.

³⁶³ Војводина 15; Хрватска 2.

³⁶⁴ Војводина 28; Хрватска 3.

³⁶⁵ Војводина 1919; Хрватска 209.

³⁶⁶ Војводина 28; Хрватска 3.

³⁶⁷ Војводина 9; Хрватска 2.

³⁶⁸ Војводина 30; Хрватска 5.

³⁶⁹ Војводина 1377; Хрватска 173.

³⁷⁰ Војводина 29; Хрватска 3.

³⁷¹ Војводина 13; Хрватска 2; Босна и Херцеговина 1.

³⁷² Војводина 33; Хрватска 4; Босна и Херцеговина 3.

³⁷³ Војводина 1270; Хрватска 140; Босна и Херцеговина 134.

³⁷⁴ Војводина 44; Хрватска 4; Босна и Херцеговина 3.

Табела 16.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
„шиптарска“	1938/1939.	/	/	/	/
„шиптарска“	1949/1950.	773 ³⁷⁵	1836 ³⁷⁶	99 565 ³⁷⁷	1157 ³⁷⁸
„шиптарска“	1950/1951.	844 ³⁷⁹	1331 ³⁸⁰	103 273 ³⁸¹	1442 ³⁸²
„шиптарска“	1951/1952.	855 ³⁸³	2070 ³⁸⁴	94 876 ³⁸⁵	1563 ³⁸⁶
„шиптарска“	1952/1953.	821	2289	94 346	1744
„шиптарска“	1953/1954.	881	2411	93 305	1920
„шиптарска“	1954/1955.	896	2530	95 536	2090
„шиптарска“	1955/1956.	881	2532	95 892	2086

Табела 17.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
мађарска	1938/1939.	183	452	27 915	374
мађарска	1949/1950.	235 ³⁸⁷	794 ³⁸⁸	36 533 ³⁸⁹	588 ³⁹⁰
мађарска	1950/1951.	212 ³⁹¹	819 ³⁹²	36 872 ³⁹³	681 ³⁹⁴
мађарска	1951/1952.	267 ³⁹⁵	866 ³⁹⁶	35 831 ³⁹⁷	740 ³⁹⁸
мађарска	1952/1953.	278	928	36 352	841
мађарска	1953/1954.	274	989	35 512	897
мађарска	1954/1955.	271	1008	34 154	891
мађарска	1955/1956.	261	999	31 640	924

³⁷⁵ Ужа Србија 34; Косово и Метохија 479; Македонија 224; Црна Гора 34.³⁷⁶ Ужа Србија 63; Косово и Метохија 1162; Македонија 541; Црна Гора 70.³⁷⁷ Ужа Србија 3889; Косово и Метохија 66 064; Македонија 26 385; Црна Гора 3227.³⁷⁸ Ужа Србија 43; Косово и Метохија 639; Македонија 421; Црна Гора 54.³⁷⁹ Ужа Србија 39; Косово и Метохија 534; Македонија 236; Црна Гора 35.³⁸⁰ Ужа Србија 71; Косово и Метохија 656; Македонија 537; Црна Гора 67.³⁸¹ Ужа Србија 4391; Косово и Метохија 69 301; Македонија 26 702; Црна Гора 2879.³⁸² Ужа Србија 63; Косово и Метохија 918; Македонија 409; Црна Гора 52.³⁸³ Ужа Србија 39; Косово и Метохија 526; Македонија 255; Црна Гора 35.³⁸⁴ Ужа Србија 81; Косово и Метохија 1323; Македонија 604; Црна Гора 62.³⁸⁵ Ужа Србија 4422; Косово и Метохија 63 371; Македонија 24 571; Црна Гора 2512.³⁸⁶ Ужа Србија 59; Косово и Метохија 983; Македонија 480; Црна Гора 41.³⁸⁷ Војводина 200; Хрватска 21; Словенија 14.³⁸⁸ Војводина 741; Хрватска 30; Словенија 23.³⁸⁹ Војводина 34 058; Хрватска 1531; Словенија 944.³⁹⁰ Војводина 544; Хрватска 26; Словенија 18.³⁹¹ Војводина 172; Хрватска 26; Словенија 14.³⁹² Војводина 754; Хрватска 41; Словенија 24.³⁹³ Војводина 34 523; Хрватска 1407; Словенија 942.³⁹⁴ Војводина 624; Хрватска 33; Словенија 24.³⁹⁵ Војводина 224; Хрватска 28; Словенија 15.³⁹⁶ Војводина 784; Хрватска 57; Словенија 25.³⁹⁷ Војводина 33 295; Хрватска 1544; Словенија 992.³⁹⁸ Војводина 672; Хрватска 43; Словенија 25.

Табела 18.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
румунска	1938/1939.	33	82	4742	103
румунска	1949/1950.	28 ³⁹⁹	90 ⁴⁰⁰	3055 ⁴⁰¹	76 ⁴⁰²
румунска	1950/1951.	38 ⁴⁰³	101 ⁴⁰⁴	3682 ⁴⁰⁵	79 ⁴⁰⁶
румунска	1951/1952.	37 ⁴⁰⁷	105 ⁴⁰⁸	3767 ⁴⁰⁹	93 ⁴¹⁰
румунска	1952/1953.	38	107	3558	102
румунска	1953/1954.	37	118	3570	110
румунска	1954/1955.	30	114	3649	107
румунска	1955/1956.	34	112	3451	105

Табела 19.

Национална мањина ⁴¹¹	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
италијанска	1938/1939.	5	/	422	30
италијанска	1949/1950.	38	140	3895	91
италијанска	1950/1951.	37	93	3366	95
италијанска	1951/1952.	37	110	2785	83
италијанска	1952/1953.	38	107	3558	102
италијанска	1953/1954.	37	118	3570	110
италијанска	1954/1955.	30	114	3649	107
италијанска	1955/1956.	34	112	3451	105

³⁹⁹ Ужа Србија 1; Војводина 27.⁴⁰⁰ Ужа Србија 1; Војводина 89.⁴⁰¹ Ужа Србија 57; Војводина 2998.⁴⁰² Ужа Србија 1; Војводина 75.⁴⁰³ Ужа Србија 1; Војводина 37.⁴⁰⁴ Ужа Србија 2; Војводина 99.⁴⁰⁵ Ужа Србија 59; Војводина 3623.⁴⁰⁶ Ужа Србија 2; Војводина 77.⁴⁰⁷ Ужа Србија 1; Војводина 36.⁴⁰⁸ Ужа Србија 2; Војводина 103.⁴⁰⁹ Ужа Србија 59; Војводина 3708.⁴¹⁰ Ужа Србија 2; Војводина 91.⁴¹¹ Сви подаци се односе на Хрватску јер су се школе у којима је постојала настава на италијанском језику налазиле искључиво у овом делу Југославије.

Табела 20.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељења	Укупно ученика	Укупно наставника
турска	1938/1939.	/	/	/	/
турска	1949/1950.	132 ⁴¹²	314 ⁴¹³	12 671 ⁴¹⁴	250 ⁴¹⁵
турска	1950/1951.	132 ⁴¹⁶	309 ⁴¹⁷	12 554 ⁴¹⁸	238 ⁴¹⁹
турска	1951/1952.	153 ⁴²⁰	405 ⁴²¹	15 554 ⁴²²	356 ⁴²³
турска	1952/1953.	154	462	15 579	377
турска	1953/1954.	148	480	16 021	391
турска	1954/1955.	137	446	14 207	374
турска	1955/1956.	130	417	12 795	344

Табела 21.

Национална мањина	Школска година	Број школа	Број одељ.	Укупно ученика	Укупно наставника
немачка	1938/1939.	288	748	38 458	711
немачка	1949/1950.	1 ⁴²⁴	/	27 ⁴²⁵	1 ⁴²⁶
немачка	1950/1951.	2 ⁴²⁷	2 ⁴²⁸	81 ⁴²⁹	2 ⁴³⁰
немачка	1951/1952.	10 ⁴³¹	16 ⁴³²	579 ⁴³³	23 ⁴³⁴
немачка	1952/1953.	22	28	735	28
немачка	1953/1954.	11	13	305	14
немачка	1954/1955.	5	5	111	4

⁴¹² Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 131.

⁴¹³ Ужа Србија /; Косово и Метохија /; Македонија 314.

⁴¹⁴ Ужа Србија 50; Косово и Метохија /; Македонија 12 621.

⁴¹⁵ Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 249.

⁴¹⁶ Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 131.

⁴¹⁷ Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 308.

⁴¹⁸ Ужа Србија 61; Косово и Метохија /; Македонија 12 493.

⁴¹⁹ Ужа Србија 1; Косово и Метохија /; Македонија 237.

⁴²⁰ Ужа Србија 1; Косово и Метохија 8; Македонија 144.

⁴²¹ Ужа Србија 1; Косово и Метохија 56; Македонија 348.

⁴²² Ужа Србија 74; Косово и Метохија 2243; Македонија 13 237.

⁴²³ Ужа Србија 1; Косово и Метохија 62; Македонија 293.

⁴²⁴ Ужа Србија 1; Војводина /.

⁴²⁵ Ужа Србија 27; Војводина /.

⁴²⁶ Ужа Србија 1; Војводина /.

⁴²⁷ Ужа Србија 1; Војводина 1.

⁴²⁸ Ужа Србија 1; Војводина 1.

⁴²⁹ Ужа Србија 26; Војводина 55.

⁴³⁰ Ужа Србија 1; Војводина 1.

⁴³¹ Ужа Србија /; Војводина 10.

⁴³² Ужа Србија /; Војводина 16.

⁴³³ Ужа Србија /; Војводина 579.

⁴³⁴ Ужа Србија /; Војводина 23.

Табела 22.

Национална мањина ⁴³⁵	Школска година.	Број школа	Број одељења.	Укупно ученика	Укупно наставника
грчка	1938/1939.	/	/	/	/
грчка	1949/1950.	/	/	/	/
грчка	1950/1951.	/	/	/	/
грчка	1951/1952.	1	1	62	1
грчка	1952/1953.	1	1	48	1

П 1. 6. Развијеност основног школства у Југославији и Србији 1944-1959.⁴³⁶

18

У периоду од краја Другог светског рата до краја педесетих година 20. века и ступања на снагу *Општег закона о школству* већина основних школа у Југославији је имала прва четири разреда (види Табела 23) што указује на завидан степен неразвијености обавезног школовања у Југославији које је по препорукама Трећег пленума ЦК КПЈ из децембра 1949. требало да траје осам година. На основу података којима се располаже за период од 1951/1952. до 1956/1957. године највећи број основних школа имао је прва четири разреда. Годину дана пред доношење *Општег закона о школству* из 1958. године 10 826 основних школа од укупно 14 038 односно 77,1% основних школа је имало само прва четири разреда. Заједно са школама које су имале само први, прва два и прва три број школа које су имале до четири разреда се пењао на 11 036 односно 78,6% од укупног броја основних школа у Југославији.

⁴³⁵ Сви подаци се односе на Војводину јер су се школе у којима је постојала настава на грчком језику налазиле искључиво у овом делу Југославије.

⁴³⁶ Сви подаци су преузети из: „Основне и средње школе 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Основне и средње школе 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Основне и средње школе 1953/1954 i 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Основне и средње школе 1954/1955 i 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Основне и средње школе 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Основне и средње школе 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

Табела 23.

15

Држава	Школска година	Укупно школа	I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Југославија	1951/1952.	13 417	32	180	376	10454	1381	622	342	30	/
Југославија	1952/1953.	13 781	47	105	296	10242	1194	1501	317	79	/
Југославија	1953/1954.	14 044	43	69	201	10114	821	2248	195	353	/
Југославија	1954/1955.	14 020	21	92	254	10063	535	2231	427	397	/
Југославија	1955/1956.	14 063	43	76	264	10390	326	1851	446	667	/
Југославија	1956/1957.	14 038	17	41	152	10826	357	886	844	915	/

Ситуација у Србији је била врло слична (види Табелу 24). Школске 1956/1957. године школе које су имале прва четири разреда чиниле су 94,2% основних школа у Србији. Годину дана пре доношења Општег закона о школству којим је уведено обавезно осморазредно основношколско образовање у свега 210 основних школа у Србији настава се похађала од првог до шестог разреда. У Србији није постојала школа у којој се настава одвијала од првог до седмог односно од првог до осмог разреда.

Табела 24.

15

Република	Школска година	Укупно школа	I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Србија	1951/1952.	4838	/	34	91	4604	48	60	1	/	/
Србија	1952/1953.	4913	6	17	68	4600	154	66	2	/	/
Србија	1953/1954.	4997	12	16	64	4495	162	228	/	/	/
Србија	1954/1955.	4908	1	17	59	4402	99	328	2	/	/
Србија	1955/1956.	4841	/	6	62	4438	59	276	/	/	/
Србија	1956/1957.	4793	1	6	42	4514	20	210	/	/	/

Уобичајена основна школа на територији Србије имала је у највећем броју случајева четири разреда. Школе у којима се настава похађала од првог до четвртог разреда чиниле су: 95,6% основних школа у ужој Србији (види Табелу 25), 82,3% основних школа у Војводини (види Табелу 26) и 98,2% основних школа на Косову и Метохији (види Табелу 27). Поређењем података може се уочити да је у периоду од 1951/1952. до 1956/1957. у Војводини приметна тенденција повећања броја основних

школа у којима се настава одвијала од првог до петог и од првог до шестог разреда пре свега на рачун четворогодишњих школа. Извесно „побољшање“ у истом периоду може се уочити у школама на Косову и Метохији где долази до мањег али ипак приметног повећања броја основних школа у којима се настава одвијала од првог до четвртог разреда на рачун школа у којима се настава одвијала само у првом, у прва два и прва три разреда.

Табела 25.

Територија	Школска година	Укупно школа	15 I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Ужа Србија	1951/1952.	3350	/	3	35	3260	18	34	/	/	/
Ужа Србија	1952/1953.	3393	1	10	19	3232	88	42	1	/	/
Ужа Србија	1953/1954.	3428	3	3	34	3146	95	147	/	/	/
Ужа Србија	1954/1955.	3417	1	5	27	3113	61	208	2	/	/
Ужа Србија	1955/1956.	3459	/	2	45	3212	28	172	/	/	/
Ужа Србија	1956/1957.	3458	/	3	34	3306	4	111	/	/	/

Табела 26.

15

Покрајна	Школска година	Укупно школа	I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Војводина	1951/1952.	647	/	/	1	594	29	22	1	/	/
Војводина	1952/1953.	658	/	/	/	575	62	21	/	/	/
Војводина	1953/1954.	659	1	/	2	518	65	73	/	/	/
Војводина	1954/1955.	653	/	/	4	501	33	115	/	/	/
Војводина	1955/1956.	653	/	/	1	523	29	100	/	/	/
Војводина	1956/1957.	642	/	1	1	528	16	96	/	/	/

Табела 27.

15

Покрајна	Школска година	Укупно школа	I	I-II	I-III	I-IV	I-V	I-VI	I-VII	I-VIII	IV-VIII
Косово и Метохија	1951/1952.	841	/	31	55	750	1	4	/	/	/
Косово и Метохија	1952/1953.	862	5	7	49	793	4	3	1	/	/
Косово и Метохија	1953/1954.	890	8	13	28	831	2	8	/	/	/
Косово и Метохија	1954/1955.	838	/	12	28	788	5	5	/	/	/
Косово и Метохија	1955/1956.	729	/	4	16	703	2	4	/	/	/
Косово и Метохија	1956/1957.	693	1	2	7	680	/	3	/	/	/

II 1. 7. Оптерећеност одељења бројем ученика у Југославији и Србији 1944-1959.⁴³⁷

Највећи број одељења основних школа у Југославији похађало је између 31 и 40 ученика. Школске 1952/1953. године одељења која је похађало између 31 и 40 ученика чинила су 29,8% свих одељења основних школа у Југославији. Исте школске године 20,9% одељења у Југославији је похађало између 41 и 50 ученика. Заједно са одељењима која су бројала између 51 и 60 и 61 и више ученика одељења преко 31 ученика чинила су 63,5% од укупног броја одељења основних школа у Југославији (види Табелу 28).

Табела 28.

Држава	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више
Југославија	1951/1952.	36 221	3569	6593	10 157	8768	4430	2704
Југославија	1952/1953.	38 758	5233	8915	11 552	8101	3366	1591

Ситуација у Србији била је још алармантнија (види Табелу 29). Одељења која су бројала између 31 и 40 ученика чинила су 35,2% укупног броја одељења у Србији. За њима нису заостајала одељења која су бројала између 41 и 50 ученика (23,9%). Школске 1952/1953. може се уочити значајан проценат одељења која су имала између 51 и 60 (9,5%) и 61 и више ученика (4,8%).

Табела 29.

Република	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више
Србија	1951/1952.	12 056	407	1626	3709	3445	1714	1155
Србија	1952/1953.	12 870	721	2692	4531	3082	1225	619

⁴³⁷ Сви подаци су преузети из: „Основне и средње школе 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Основне и средње школе 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Основне и средње школе 1953/1954 и 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Основне и средње школе 1954/1955 и 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Основне и средње школе 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Основне и средње школе 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

Школске 1952/1953. године одељења на територији уже Србије бројала су у 37,7% случајева између 31 и 40. ученика (види Табелу 30). За њима су незнатно заостајала одељења која су бројала између 41 и 50 ученика (24,6%). Заједно са одељењима која су бројала између 51 и 60 и 61 и више ученика одељења преко 31 ученика чинила су 76,3% укупног броја свих одељења основних школа на територији уже Србије.

Табела 30.

Територија	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више
Ужа Србија	1951/1952.	7038	126	819	2353	2009	1014	717
Ужа Србија	1952/1953.	7422	245	1517	2797	1825	692	346

Ситуација у Војводини била је донекле другачија (види Табелу 31). Школске 1952/1953. одељења до 30 ученика чинила су 28,2% укупног броја одељења основних школа у Војводини. Заједно са одељењима која су бројала између 31 и 40 ученика одељења до 40 ученика чинила су 66% свих одељења основних школа у Војводини.

Табела 31.

Покрајина	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више
Војводина	1951/1952.	2950	115	444	910	991	382	108
Војводина	1952/1953.	3121	188	692	1179	774	253	35

Потпуно обрнута ситуација била је на Косову и Метохији где је школске 1952/1953. године чак 22,3% одељења имало изнад 51 ученика (види Табелу 32). Заједно са одељењима која су имала између 31 и 40 и 41-50 ученика одељења преко 31 ученика чинила су 66,8% одељења свих основних школа на Косову и Метохији.

Без обзира на то што је у читавом периоду који представља предмет интересовања рада као и током две школске године (1951/1952; 1952/1953) које су упоређиване, број одељења са преко 31 ученика био висок како у Југославији тако и у свим деловима Србије, може се приметити да је и у случају Југославије као и у случајевима: Србије, уже Србије, Војводине и Косова и Метохије током школске 1952/1953. дошло до одређеног пораста

броја одељења која су имала до 20 ученика, између 21 и 30 и између 31 и 40 као и до одређеног пада броја одељења која су имала између 41 и 50, 51 и 60 и 61 и више ученика. Поредиши две поменуте школске године до убедљиво највећег броја пада одељења дошло је међу одељењима која су имала 61 и више ученика. У року од годину дана он се скоро преполовио. На нивоу Југославије број одељења са 61 и више ученика се смањило за 169%, Србије 186,5%, уже Србије 207,2%, Војводине 308% и Косова и Метохије 27,9%.

Табела 32.

Покрајна	Школска година	Укупно одељења	До 20 ученика	21-30	31-40	41-50	51-60	61 и више		
Косово и Метохија	1951/1952.	2068	166	363	446	445	318	330		
Косово и Метохија	1952/1953.	2327	288	483	555	483	280	238		

П 1. 8. Оптерећеност школа бројем одељења у Југославији и Србији 1944-1959.⁴³⁸

116

У периоду од краја Другог светског рата до краја педесетих година 20. века, основне школе у Југославији и Србији су, у највећем броју случајева, имале једно или два одељења (види Табелу 33). Школске 1951/1952. највећи број школа у Југославији имао је свега два одељења. Чак 46,4% основних школа у Југославији је имало по два одељења. Школе са до четири одељења чиниле су 88,8% укупног броја школа у Југославији. Гледано у укупном скору, сличан тренд наставио се и у наредним годинама. Ипак, када се прате подаци од 1951. до 1957. године јасно се може уочити константно смањење броја школа које су бројале једно, два или три одељења као што су може уочити константно повећање броја школа које су имале између четири и једанаест одељења. У периоду од

⁴³⁸ Сви подаци су преузети из: „Основне и средње школе 1951/1952“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954; „Основне и средње школе 1952/1953“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955; „Основне и средње школе 1953/1954 и 1954/1955“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 49, Beograd, oktobar 1955; „Основне и средње школе 1954/1955 и 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 72, Beograd, mart 1957; „Основне и средње школе 1955/1956“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 118, Beograd, jun 1958; „Основне и средње школе 1956/1957“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 122, Beograd, avgust 1958.

школске 1951/1952. до 1956/1957. број школа које су бројале једанаест одељења увећао се за 298%, док се број школа које су имале десет одељења увећао 206%.

Табела 33.

Држава	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више одељења
Југославија	1951/1952.	13 417	3160	6220	853	1686	463	298	162	229	78	67	201
Југославија	1952/1953.	13 678	2882	6102	1119	1876	467	433	180	225	110	75	209
Југославија	1953/1954.	13 943	2557	5963	1303	2086	564	550	179	239	132	104	266
Југославија	1954/1955.	14 020	2485	5774	1314	2089	613	570	312	264	122	121	356
Југославија	1955/1956.	14 063	2264	5753	1163	2139	619	653	290	357	153	135	537
Југославија	1956/1957.	14 038	2176	5522	1152	2227	639	639	374	389	182	138	600

Највећи број школа у Србији имао је једно или два одељења (види **Табелу 34**). Школске 1951/1952 године школе са једним или два одељења чиниле су 75,7% укупног броја основних школа у Србији. Тренд опадања школа са једним или два одељења у периоду од школске 1951/1952. до 1956/1957. био је присутан и у Србији као и у Југославији. Ипак, није био до те мере изражен. Најнеповољнија ситуација била је на територији уже Србије (види **Табелу 35**) и Косова и Метохије (види **Табелу 37**) где су због конфигурације тла и политике „привођења“ ученика школи, школе у првим годинама после рата подизане у тешко приступачним крајевима у којима је било релативно мало деце односно ученика. Изузетак је представљала Војводина (види **Табелу 36**) у којој је и пре 1944/1945. постојала релативно добро развијена школска инфраструктура. Школске 1951/1952. године у овом делу Србије школе са једним или два одељења чиниле су 37,3% од укупног броја школа у Војводини, док су школе са једним или два одељења у ужој Србији чиниле 81,8% а на Косову и Метохији 79,6% од укупног броја школа у овим деловима земље.

Табела 34.

Република	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више
Србија	1951/1952.	4838	1722	1939	273	436	106	72	62	81	26	29	92
Србија	1952/1953.	4905	1613	1893	346	522	119	94	71	74	41	36	96
Србија	1953/1954.	4964	1353	1931	452	577	175	106	70	78	53	46	123
Србија	1954/1955.	4908	1254	1884	417	579	214	119	76	86	58	51	170
Србија	1955/1956.	4841	1109	1834	376	588	238	171	73	79	65	67	241
Србија	1956/1957.	4793	1052	1831	362	565	193	176	92	87	61	55	319

Табела 35.

Територија	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више
Ужа Србија	1951/1952.	3350	1453	1287	202	234	40	26	21	30	10	10	37
Ужа Србија	1952/1953.	3386	1350	1302	257	279	47	33	27	29	12	14	36
Ужа Србија	1953/1954.	3416	1142	1323	345	336	84	50	29	31	15	15	46
Ужа Србија	1954/1955.	3417	1066	1347	325	333	124	57	32	25	24	21	63
Ужа Србија	1955/1956.	3459	965	1406	286	359	154	84	34	27	24	23	97
Ужа Србија	1956/1957.	3458	922	1449	280	349	107	102	48	26	22	20	133

Табела 36.

Покрајна	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више
Војводина	1951/1952.	674	136	115	37	98	57	40	40	47	16	17	44
Војводина	1952/1953.	657	130	106	54	88	50	50	40	41	29	19	50
Војводина	1953/1954.	659	97	109	58	74	72	39	37	44	36	29	64
Војводина	1954/1955.	653	96	105	46	67	60	45	37	47	32	30	88
Војводина	1955/1956.	653	87	111	43	55	43	52	31	41	34	38	118
Војводина	1956/1957.	642	85	96	37	56	39	42	27	45	30	31	154

Табела 37.

Покрајна	Школска година	Укупно школа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11 и више
Косови и Метохија	1951/1952.	841	133	537	34	104	9	6	1	4	/	2	11
Косово и Метохија	1952/1953.	862	133	485	35	155	22	11	4	4	/	3	10
Косово и Метохија	1953/1954.	889	114	499	49	167	19	17	4	3	2	2	13
Косово и Метохија	1954/1955.	838	92	432	46	179	30	17	7	14	2	/	19
Косово и Метохија	1955/1956.	729	57	317	47	174	41	35	8	11	7	6	26
Косово и Метохија	1956/1957.	693	45	286	45	160	47	32	17	16	9	4	32

II 1. 9. Школске зграде у Југославији и Србији 1944-1959.

Према првом послератном попису школских зграда из 1951. године у Југославији је постојала 12 981 зграда основних и виших основних школа. Чак трећина, односно 4573 (35,2%) школске зграде су се налазиле у Србији.⁴³⁹

Највећи проценат (71%) школских зграда основних и виших основних школа у Југославији су биле приземне зграде.⁴⁴⁰ Српски просек био је нешто виши. Од преко четири хиљаде зграда основних и виших основних школа у Србији, 89,9% су биле приземне зграде.⁴⁴¹

Више од пола школских школних зграда основних и виших основних школа на територији Југославије 1951. (67,4%) су биле наменски грађене зграде за потребе школе. Почетком педесетих година велики број школа још увек је функционисао у неадекватном простору.⁴⁴² Према попису из 1951. ситуација у Србији је била слична. Свега 68,3%

⁴³⁹ У ужој Србији 3101 – (67,8%); у Војводини 704 – (15,4%); на Косову и Метохији 768 – (16,8%); „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, mart 1955.

⁴⁴⁰ Једноспратне (26,7%), двоспратне (2%), троспратне и вишеспратне (0,2%), непознато (0,1%); „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁴¹ У ужој Србији 91,9%; у Војводини 95,9%; на Косову и Метохији 76,5%; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁴² Стамбене сврхе (22,4%), административне сврхе (1,5%), интернат (0,1%); привредне сврхе (0,5%); остало (7,9%); непознато (0,2%); „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

школских зграда су представљале наменски грађене објекте.⁴⁴³ Посебно висок проценат школских зграда које су се налазиле у објектима подизаним за стамбене сврхе био је на Косову и Метохији где се свега 41,2% школа налазило у наменски грађеном простору.⁴⁴⁴

Према попису школских зграда из 1951. више од пола школских зграда у Југославији у којима су биле смештене основне и више основне школе је имало свега једну учионицу (57,8%). Још једну имало је 30,5% школа. Другим речима, 1951. године преко 88% школских зграда у Југославији је имало највише две учионице. Српски просек био је нешто бољи од Југословенског. Према попису из 1951. 48,1% школских зграда у Србији је имало свега једну учионицу.⁴⁴⁵ Још једну имало је 40,1% зграда.⁴⁴⁶ Проценат школских зграда које су имале три учионице нигде у Југославији сем у Словенији (15,3%) није прелазно 6%.⁴⁴⁷

Поред тога што су оскудевале у учионицама, школске зграде основних и виших основних школа нису располагале ни са адекватним бројем осталих просторија као што су: кухиње, трпезарије, купатила и свечане сале. Само 9% школских зграда у Југославији је имало кухиње, 3,2% трпезарије, 0,8% купатила и 3% свечане или кино-сале. Према попису школских зграда из 1951. ни једна школска зграда основне и више основне школе на Косову и Метохији и у Црној Гори није имала купатило. Ситуација у Србији је била слична југословенском просеку. Свега 10,5% школа је имало кухињу,⁴⁴⁸ 4,6% трпезарију,⁴⁴⁹ 0,6% купатило⁴⁵⁰ и 2,4% свечану или кино-салу.⁴⁵¹

До 1951. године у већини школских зграда у Југославији (95,4%) је била смештена само једна школа. Слична ситуација је била и у Србији где је у 94,2% школских зграда

⁴⁴³ У ужој Србији 72,4%; у Војводини 80,5%. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

⁴⁴⁴ Према попису из 1951. 37,1% школских зграда на Косову и Метохији су грађене у стамбене сврхе. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

⁴⁴⁵ У ужој Србији 43,8%; у Војводини 53,9%; на Косову и Метохији 60,5%. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

⁴⁴⁶ У ужој Србији 45,5%; у Војводини 29,9%; на Косову и Метохији 27,9%. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

⁴⁴⁷ Србија 5,5%; Хрватска 3,7%; Босна и Херцеговина 3%; Македонија 3,2%; Црна Гора 3,7%. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

⁴⁴⁸ У ужој Србији 13%; у Војводини 1,4%; на Косову и Метохији 8,8%. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

⁴⁴⁹ У ужој Србији 6,1%; у Војводини 0,7%; на Косову и Метохији 2,3%. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

⁴⁵⁰ У ужој Србији 0,5%; у Војводини 1,3%; на Косову и Метохији /-. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

⁴⁵¹ У ужој Србији 3%; у Војводини 1,3%; на Косову и Метохији 1%. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto.*

била смештена једна школа.⁴⁵² У свега 4,9% су биле смештене две док је постотак основних и виших основних школа које су морале да деле једну школску зграду са још две, три или више школа био занемарљив. До 1951. године већина школских зграда у Југославији се користила за школске сврхе. Ипак, 20,1% истих се користило и у друге сврхе. Слично је било у Србији где се 18,4% школских зграда користило у друге сврхе.⁴⁵³

Попис из 1951. године скренуо је пре свега пажњу на дотрајалост школских зграда у којима су се налазиле основне и више основне школе. Чак 38,4% школских зграда у Југославији било је грађено пре 1918. године. Заједно са зградама које су грађене између 1919. и 1930. (16,2%) као и зградама које су грађене између 1931. и 1940 (19,9%), зграде грађене пре почетка Другог светског рата чиниле су 74,5% школских зграда у Југославији. У прве две године после рата у Југославији је подигнуто свега 5,2% школских зграда. До значајније иницијативе у изградњи школских зграда дошло је у периоду од 1947. до 1951. када је подигнуто 15,6% школских зграда од укупног броја оних које су постојале 1951. Значајно је нагласити да се највећи проценат школских зграда подигнутих пре 1918. налазио у оним деловима Југославије који су ушли у састав југословенске државе као бивше територије Аустро-Угарске Монархије. Према попису школских зграда из 1951. године чак 74,8% школских зграда које су постојале на територији Војводине су биле подигнуте пре 1918. Слична ситуација је била у Словенији (70,5%). Управо због старости школских зграда процене су биле да се на територији Војводине и Словеније налази највећи проценат зграда које треба у мањој или већој мери поправити. Чак 55,9% зграда у Војводини се морало санирати у већој или мањој мери. У Словенији се проценат пењао до 85,8%. Ипак, због начина на који су грађене школске зграде у Војводини и Словенији пре 1918,⁴⁵⁴ процене су биле да се у овим деловима Југославије налази најмањи број дотрајалих зграда. Управо због тога, у првим годинама после рата Војводина и Словенија су остале ускраћене за значајнији број нових и савремених школских зграда. Од 1945. до 1951. у Војводини је подигнуто 6,1% од укупног броја школских зграда у Војводини 1951.

⁴⁵² У ужој Србији 95,6%; у Војводини 95,9%; на Косову и Метохији 86,3%. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁵³ У ужој Србији 15,7%; у Војводини 16,5%; на Косову и Метохији 30,7%. „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁵⁴ 80,8% школских зграда које су постојале у Војводини 1951. године су биле подигнуте од цигле, 55,8% школских зграда које су постојале у Словенији 1951. године су биле подигнуте од цигле а 41,3% од камена; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

а у Словенији 8,4 што је било неупоредиво мање у односу на све друге републике и делове Југославије.⁴⁵⁵

Свега 33,9% посто школских зграда у Југославији су се водиле као исправне. Текуће оправке биле су потребне у 32,3% школа. Већи радови морали су бити предузети на 26,5% школских зграда. Скоро 7% школа се сматрало дотрајалим и спремним за рушење. Према подацима за 1951. годину чак 35% школских зграда у Србији било је саграђено 1918. и раније.⁴⁵⁶ Заједно са зградама које су подигнуте између 1919. и 1930. (20%)⁴⁵⁷ и зградама подигнутим између 1931. и 1940. (19,9%),⁴⁵⁸ Србија је седам година после рата располагала са 75% школских зграда подигнутих пре почетка рата. У периоду од 1945. до 1951. у Србији је подигнуто 14,5% школских зграда у којима су биле смештене основне и више основне школе.⁴⁵⁹ Према проценама са терена, 43,8% школских зграда у Србији сматрало се исправним,⁴⁶⁰ 26,4% се морало поправити⁴⁶¹ а 22% озбиљније санирати.⁴⁶² У најлошијем односно дотрајалом стању налазило се 7,4% зграда.⁴⁶³ Према попису из 1951. највећи број школских зграда у Југославији био је изграђен од цигле (46,4%) и камена (37,8%).⁴⁶⁴ Чак 62,1% школских зграда у Србији било је изграђено од цигле⁴⁶⁵ и 15,4% од камена.⁴⁶⁶

⁴⁵⁵ (Србија (17,8%), ужа Србија (19,7%), Косово и Метохија (20,5%), Хрватска (19,2%), Босна и Херцеговина (32,1%), Македонија (26,3%), Црна Гора (25,6%)), „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁵⁶ У ужој Србији 28,9%, у Војводини 74,8%, на Косову и Метохији 23,2%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁵⁷ У ужој Србији 22,3%, у Војводини 9,2%, на Косову и Метохији 20,6%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁵⁸ У ужој Србији 25,2%, у Војводини 7,4%, на Косову и Метохији 28,7%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁵⁹ У ужој Србији 19,7%, у Војводини 6,1%, на Косову и Метохији 20,5%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁶⁰ У ужој Србији 45,3%, у Војводини 39,4%, на Косову и Метохији 41,9%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁶¹ У ужој Србији 24,9%, у Војводини 33,1%, на Косову и Метохији 26,4%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁶² У ужој Србији 22%, у Војводини 23,8%, на Косову и Метохији 20,7%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁶³ У ужој Србији 7,6%, у Војводини 3,7%, на Косову и Метохији 10,3%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁶⁴ Од бетона 0,9%, од бондрука 1,1%, од ћерпича 3%, од набоја 3,7%, од дрвета 6,4%. По подацима из 1951. године 11, 7% школских зграда на Косову и Метохији и 15,1% у Македонији је било изграђено од ћерпича. Према подацима за исту годину 10,4% школских зграда у Босни и Херцеговини и 16% у Црној Гори је било изграђено од дрвета, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁶⁵ У ужој Србији 65,7%, у Војводини 80,8%, на Косову и Метохији 30,5%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁶⁶ У ужој Србији 11,6%, у Војводини 0,4%, на Косову и Метохији 43,7%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

Према попису из 1951. техничка опремљеност школских зграда у којима су биле смештене основне и више основне школе била је на веома ниском нивоу. Шест година по окончању рата свега 8,8% школских зграда у Југославији се снабдевало водом из градског водовода.⁴⁶⁷ Највећи број школских зграда у Југославији снабдевао се водом са извора (26,5%), копненог отвореног бунара (24,6%) и копненог затвореног бунара (23,2%). Највећи број школских зграда у Србији снабдевао се водом са копненог отвореног бунара (33%),⁴⁶⁸ са извора (30,7%)⁴⁶⁹ и копненог затвореног бунара (20,5%).⁴⁷⁰

Према подацима из 1951. године свега 18,7% школских зграда у Југославији је било прикључено на електричну енергију.⁴⁷¹ Највећи број школских зграда у Југославији (80,6%) осветљаван је петролејском лампом. Свега 15,6% школских зграда у Србији било је прикључено на електричну енергију.⁴⁷² У највећем броју школских зграда (83,9%) користила се петролејска лампа.⁴⁷³

Просечна површина учионице у Југославији 1951. године износила је 48,2м². На једну учионицу долазило је 57,9 ученика.⁴⁷⁴ Површина просечне учионице у Србији износила је 45,7м².⁴⁷⁵ На једну учионицу долазило је 52,9 ђака.⁴⁷⁶ Најмање простора за рад било је у учионицама на Косову и Метохији где је просечна површина учионице износила 36,3м². На једну учионицу долазио је у просеку 72,1 ђак.

Подови у највећем броју школских зграда у Југославији (88,4%) били су прекривени даскама. Минималан број школских зграда се могао похвалити паркетом

⁴⁶⁷ Изузетак су биле Словенија (20,3%) и Македонија (35%), „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁶⁸ У ужој Србији 27,8%; у Војводини 36,6%; на Косову и Метохији 52,4%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁶⁹ У ужој Србији 36,1%; у Војводини 2,4%; на Косову и Метохији 35,8%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁷⁰ У ужој Србији 25,4%; у Војводини 14,8%; на Косову и Метохији 6%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁷¹ Изузетак је била Словенија (63,9%) и донекле Војводина (36,6%), „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁷² У ужој Србији 13,4%; у Војводини 36,6%; на Косову и Метохији 5,1%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁷³ У ужој Србији 86,1%; у Војводини 62,7%; на Косову и Метохији 94,3%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁷⁴ Најалармантнија ситуација била је у Босни и Херцеговини где је просечна површина учионице износила 52 м². На једну учионицу у просеку је долазило 88 ученика; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁷⁵ У ужој Србији 51,3%; у Војводини 58,6%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁷⁶ У ужој Србији 48,4; у Војводини 54,1; „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

(4,6%).⁴⁷⁷ Земљани подови постојали су у 3,7% школских зграда.⁴⁷⁸ Највећи број школских зграда у Србији (88,3%) имао је под направљен од дасака.⁴⁷⁹

Према подацима из 1951. године централно грејање представљало је реткост у свим деловима Југославије. Свега 2,1% школских зграда се грејало на овај начин.⁴⁸⁰ Највећи број школских зграда грејао се уз помоћ покретних (76,7%) и непокретних пећи (16%). Најзаступљенији облик грејања у школским зградама у Србији биле су покретне пећи на које се грејало чак 95,7% школа.⁴⁸¹

П 1. 10. „Такву школу дете не може волети.“⁴⁸² Материјално стање школства у ФНРЈ и НР Србији 1944-1959.

Материјално стање школства у Југославији после Другог светског рата је било на ниском нивоу. Према проценама, у Југославији је током четири ратне године оштећено око 36% школских зграда у којима су биле смештене основне школе. Трећина уништених школских зграда у којима су биле смештене основне школе третирана је после 1945. као економски проблем. Непостојање адекватног броја зграда у које би се могле сместити основне школе, третирано је и као политички проблем. У годинама пред рат Југославија је по развијености школства спадала у групу „заосталих земаља“. Четвороразредна основна школа је у многим деловима земље била „једина школа у којој су широки слојеви народа стицали елементарну писменост и културу“.⁴⁸³ Процена, изнета 1955. у елаборату

⁴⁷⁷ Словеначки просек био је знатно бољи од југословенског 13,2% школских зграда у Словенији 1951. је имало паркет, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁷⁸ Земљани подови били су после рата реткост у свим деловима Југославије сем на Косову и Метохији. Према подацима за 1951. годину чак 24,8% школских зграда је имало земљани под. Ни једна школска зграда у Словенији није имала земљани под, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁷⁹ У ужој Србији 91,7%; у Војводини 94%, на Косову и Метохији 67,1%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁸⁰ 8% школских зграда у Словенији је било прикључено на централно грејање. У Војводини, на Косову и Метохији, Босни и Херцеговини, Македонији и Црној Гори 1951. године није постојала ни једна школска зграда која се грејала на централно грејање, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁸¹ У ужој Србији 95,5%; у Војводини 92,5%; на Косову и Метохији 99,6%, „Rezultati popisa 1951 – školske zgrade“, *Isto*.

⁴⁸² АЈБТ, КПР, II-6-б, Основни проблеми обавезног школовања, април 1955.

⁴⁸³ И поред овакве оцене, мора се узети у обзир чињеница да су и у Краљевини Југославији постојале разлике између појединих делова земље. У Словенији је нпр. поред врло развијене мреже четвороразредних основних школа постојала и веома развијена мрежа грађанских школа али и осмогодишњих школа које су установљене још 1869. године тако да су чак и аутори реферата из априла месеца 1955. године оценили да се „може рећи да Словенија по развијености школства није много заостајала иза најразвијенијих земаља Европе“. Ипак, због неразвијености појединих области Југославије тј. пре свега, Босне и Херцеговине, Македоније и делова других области Југославија је у целини, била заостала земља. Свега 27, 3% младих

просветних власти посвећеном материјалном стању школства у првим годинама после рата била је посебно значајна јер је у истом наглашено да се ни десет година после рата стање није много променило. Као један од кључних разлога зашто је четвороразредна основна школа дуго задржала улогу коју је временом требало да преузме развијенији систем школских и културних институција навођена је материјална „оронулост“ школства. Разлога је било више. Десет година по окончању рата и заузимању става да школа мора „стићи“ у свако место у Југославији у коме живе потенцијални ђаци, просветне власти су оцениле да се радило о „проблематичној“ процени. Отварање великог броја школа у местима у којима школе нису постојале пре рата покренуо је „масу“ најмлађих Југословена ка школи која није била у могућности да их на адекватан начин прими и прихвати јер их је било превише. Приликом разматрања могућности за доношење *Општег закона о школству*, што ће десити 1958. године, група стручњака која је писала реферат из априла 1955. године посебно се осврнула на проблем школског простора. Десет година по окончању Рата стање је оцењено као „врло озбиљно“. Сматрало се да је проблем кулминирао због наглог пораста броја школа у послератном периоду али и наглог пораста броја одељења и ученика. Међу експертима могло се чути мишљење да „велика одступања“ која су била неопходна непосредно после окончања рата не могу бити изговор али ни пракса са којом ће се продужити у недоглед. У реферату из априла 1955. године је наглашено: „Претеривање у том погледу може да има тежих последица но што се обично мисли. Школи треба омогућити да изађе из тог примитивизма, јер се у таквим условима за рад не може организовати савремена настава“. Сматрало се да: „Школа затворена у четири зида учионице не може да покаже ништа више сем сиромаштва облика и метода наставно-васпитног рада“.

Једна од основних одлика југословенске школе до краја педесетих година 20. века био је манир да се појам школског простора поистовећује са појмом учионичког простора. До краја педесетих година 20. века у југословенским школама није постојао простор ван учионице. По тада прописаним нормама о величини школског простора сматрало се да је у циљу спровођења савременог наставног процеса и задовољавања потреба нормалног психофизичког развоја детета неопходно обезбедити за једног ученика најмање 1,5 m²

узраста од 5 до 25 година старости похађало је школу док је тај проценат износио: у Енглеској 44,1%, у Француској 45,9%, у Холандији 48,9%, у Швајцарској 53,4%, Исто.

ученичког и 3,5 m² укупног школског простора. Током читавог периода који представља предмет интересовања рада, ученицима у Југославији мањкало је 2/3 простора. Подаци за 1951. говоре да су школе у Југославији располагале са 1 092 584 m² или 0,71 m² ученичког простора по ученику што је било готово дупло мање од препорученог минимума. Стање је било најгоре у републикама у којима је школска мрежа била изразито неразвијена. У НР Босни и Херцеговини на једног ученика је долазило 0,56 m² ученичког простора а у појединим срединама попут тузланског, санског и зеничког краја бројка се спуштала на 0, 50 m² ученичког простора по једном ученику.

Проблем школског простора утицао је на дужину времена које су ученици проводили у школи. Скућеност простора диктирала је темпо наставе која је најчешће извођена без веће паузе у трајању од максимално пет часова дневно. Настава се није могла продужити на већи број часова јер унутар школа није постојао простор за одмор ученика, ужину или ручак. На тај начин се дошло до закључка да недостатак школског простора представља један од главних разлога зашто ученици не проводе довољно времена у школи. По прорачуну до кога се дошло, ученици основних школа у Југославији нису остајали у школи дуже од три односно четири сата дневно и то свега само 200 дана у години због чега, мислило се, нису у довољној мери били изложени: „систематском организованом васпитању које ми желимо остварити“.

У појединим деловима Србије школске зграде су неколико година по окончању рата биле у веома лошем стању. Илустративан пример за овакво стање представљају школе сјеничког среза од којих се већина налазила у приватним зградама. Школски инструктор Десимир Туцовић описао је у свом извештају из децембра 1948. године прилике у сјеничком срезу на следећи начин: „Приватне школске зграде су обичне сеоске куће са огњиштем у којима су за учионице узете просторије намењене за собу. Испод таквих учионица већином подруми у којима станује породица власника куће, а у непосредној близини су и остале неуредне просторије и стаје за стоку. По двориштима оваквих школа налази се и стока дотичног домаћинства“.⁴⁸⁴

Слична ситуација била је у селима око Владичиног Хана. У извештају школског инструктора Златомира Ћирића се каже: „Највећи број школа налази се у брдским и

⁴⁸⁴ Архив Србије, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85). Допис Извршног одбора Среза сјеничког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Десимира Туцовића, 22. децембар 1948.

планинским пределима. Само неколико школа налази се у плоднијем крају у долини поред Сурдулице. Велики број школских зграда неупотребљив је за школе, нарочито оне у приватним кућама⁴⁸⁵. У посебно лошем стању налазила се зграда Основне школе у Житорађи. Златомир Ћирић је написао у свом извештају: „Ова школска зграда има изглед као да је јуче око ње вођена борба: зидови избушени мечама, над ходником, пред учионицама, зјапи рупа од гранате, над учитељским станом то исто, у једној соби, иначе лепог учитељског стана, стоје дрва, у шпајзу неко сено, биће да је за козу учитељеву, а у кухињи учитељев кревет са једним столом, што би требало да личи на неку канцеларију. Учионица у којој се ради окречена је изнутра и застакљена. У суседној учионици био је смештен омладински дом, (што се види по дубоком зарезу на зиду докле је дохватала позорница, пошто су врата и прозори до краја скоро општећени, дом се иселио. Учитель се жали да омладинци ноћу долазе, отварају прозоре, улазе у учионицу, ложе ватру, играју и ломе намештај (учитељ не станује у згради већ одлази у Хан и долази на дужност у школу). И заиста у учионици има само 7 клупа са 21 седишта за око 40 ученика. Клупе су делимично поломљене и скоро неупотребљиве“⁴⁸⁶.

У неким деловима Србије као у зајечарском срезу далеко већи проблем је представљао вишак него мањак школског простора. У извештају школског инструктора Милана Мирковића с краја 1948. се каже: „У школским зградама са по 2, 3 и више учионица сад ради само једно одељење у једној учионици, а остале учионице су празне. У Великом Извору у великој двоспратној згради са осам учионица има само четири одељења основне школе. Некада су свих осам учионица биле пуне ђака, а данас се једва саставе четири одељења са по педесет ђака. То је дошло због великог опадања наталитета. Сада село Велики Извор броји око 4000 становника, а има само 190 ђака. Грлиште има око 1916 становника са 72 ђака, Леновац има 1964 становника и само 54 ђака, што износи једва 2,7% од броја становника, или 8 ђака на сваких 300 становника“⁴⁸⁷. Полупразне и неискоришћене школске зграде сматрале су се одразом не савесног односа према државној имовини која је тумачена и као однос појединаца према држави. У извештају школског инструктора зајечарског среза се наводи пример школе у Шљивару где једна учионица

⁴⁸⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

⁴⁸⁶ Исто.

⁴⁸⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обиласку основних школа Среза зајечарског, новембар 1948.

служи као „сала у којој омладина приређује игранке“. Даље се наводи: „То је пример запуштене школске зграде у овом Срезу. Школа није кречена ни споља ни изнутра, прозори полупани, врата разглављена. Учионица која служи за игранку даје веома бедан изглед. Зидови запуштени, избушени штаповима и умазани, таван распукао, а местимично се одвалио малтер и само што не падне. На зиду једна парола, којој је одавно време да се замени и плаката од 1947. год. Изнад улазних врата школе пише: *Омладински дом*. Омладина је школу прогласила за омладински дом. И управитељ школе и руководиоци омладине, и месни народни одбори, и другови знају да школа није *Омладински дом*, да омладински домови уопште не личе на ову бедну просторију и не служе само за игранке, да би овде пре могла бити ђачка читаоница, народна или омладинска, него сала за играње, па ипак нису предузели ништа да се боље искористи ова просторија и да покажу како треба чувати заједничку – државну имовину. У овом селу постоји празна неискоришћена бивша кафан. Природније би било да се она претвори у салу за играње. Али они кажу: *То је знате приватно*. Чини им се да за то што је приватно треба да буде обезбеђеније него државно“.⁴⁸⁸

Већина школа власотиначког среза до краја 1948. године није имала стакло на прозорима. Школски инструктор задужен за школе у поменутом срезу писао је о стању школе у Палојину која је уместо стакла на прозорским окнима имала затегнут папир. И ако у веома лошем стању зграда у којој је била смештена основна школа имала је вишеструку намену. Поред канцеларија месне задруге у њој је била смештена и једна сеоска породица чија је стока живела у школској шути за дрва.⁴⁸⁹

Четири године од окончања рата ситуација у селима врањског среза је описивана као катастрофална: „Зидови школских учионица су празни, хладни и сем школских клупа немају никаквог другог обележја да су то школске зграде. Понегде се и нађе нека слика у вези са наставом, али то су махом слике годишњих доба, слике метарског система“.⁴⁹⁰ У нарочито лошем стању налазила се ОШ у Балиновцу за коју се каже: „Школа је смештена у приватној згради која је испод сваке критике...Двориште је тескобно, неограђено и

⁴⁸⁸ Исто.

⁴⁸⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

⁴⁹⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.

невероватно прљаво. Учионица непатосана, табла стара, дотрајала, зидови без слика, празни и прљави. Не обраћа се пажња на температуру у учионици - свремена на време неподношљиво је врућина, или опет хладно као напољу. Школски служитељ као да не постоји. Женска деца за време часа сва су забрађена марамом, а мушкарци имају шалове око врата⁴⁹¹.

За већину школа набавка огрева током зимских месеци представљала је велики проблем. Тешкоће су превазилажене набавком „малих плехара, добошара“ које су често биле у неисправном стању због чега су се сматрале непрактичним и нехигијенским. У ситуацијама када народни одбори нису на време обављали посао снабдевања школа дрвима учитељи, ђаци и ђачки родитељи су се сналазили на различите начине. Учитељ у Биновцима (Јужноморавски срез) био је принуђен да са колицима иде по селу, од куће до куће како би скупио одређену количину дрва за школу.⁴⁹² Након посете Сјеници и Урошевцу, Контролна комисија ФНРЈ је закључила 1949. године: „Повереништва за трговину СНО-а нису се побринули у току припрема за школску 1948 и 1949 год. за набавку стакла, пећи, чункова, кофа и сл. чиме је веома отежан рад у школама у току зиме. Нарочито је било тешко стање у...Сјеничком срезу, Школе у Штављу (срез сјенички)...у току зиме биле су непотпуно застакљене, тако да је учионице било немогуће загрејати. Већина прегледаних школа није била снабдевена пећима те су учитељи били приморани да их позајмљују од сељака. Разуме се те пећи нису одговарале потребама школа, нису довољно загрејавале учионице и већином задимљавале просторије“.⁴⁹³

Уређење мокрог чвора представљало је још један у низу проблема. У извештају школског инструктора задуженог за школе Јужноморавског среза се каже како „школски клозети представљају право ругло наших школа“. Даље се наводи: „У Кијеву школа нема клозета, служи се клозетом МНО. Клозетска јама је пуна, годинама неочишћена. Под неучвршћен. Недавно је учитељица ове школе упала у клозет, управо давила се. Случај је хтео да јој се ту десила мајка и молила нас да о томе никоме не говоримо, јер би се могло

⁴⁹¹ Исто.

⁴⁹² АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

⁴⁹³ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Извештај о извршеном прегледу Извршног одбора средњих народних одбора: Зворник, Власеница, Сребреница (НР Босна и Херцеговина), Сјеница, Урошевац (НР Србија), Куманово и Тетово (НР Македонија) по питању материјалног издржавања школе и снабдевања учитељ у времену од 11. маја до 8. јуна 1949. године, 17. јун 1949.

кроз село прочути итд. Од тада до данас ствар се при овој школи по питању клозета променула утолико што, док је једно дете у клозету, друго га чува да не упадне“.⁴⁹⁴

Веома лоши услови за рад односно похађање школа били су у власотиначком срезу где се настава одвијала у најпримитивнијим условима. Школски инструктор Милан Анђелковић писао је у свом извештају из децембра месеца 1948. године о проблемима са водом у власотиначком срезу. Анђелковић је приметно да: „питање воде није свуда повољно решено. Нпр. у Доњем Гару и деца и учитељ пију воду са потока. Школе немају канте за воду, те у неким трпе док је у другима то питање решено земљаним крчазима, као што је случај у Крушевици“.⁴⁹⁵

Недостатак школског намештаја представљао је још једну препреку успешној реализацији наставе. Према подацима о приликама на југу Србије види се да ученици Основне школе у Великом Трновцу ни три године од краја Другог светског рата нису радили писмене задатке јер у школи није било клупа.⁴⁹⁶ У селима бујановачког среза две године после рата деца су „у већини случајева седела на поду, по два одељења раде са једном таблом, а учитељи сами праве табле од шпер-плоче или картона“. У селу Великом Трнову у бујановачком срезу за 361 ученика било је предвиђено шест клупа.⁴⁹⁷

Лоша ситуација била је у селима јабланичког среза где су школе, како се наводи у извештају школског инструктора Николе Ђаковића, „располагале са врло оскудним намештајем“. У извештају се наводи: „Има школа које немају ни довољно табла, тако да два наставника раде са једном таблом и стално је селе из учионице у учионицу“.⁴⁹⁸

Врло лоша ситуација била је и у школама власотиначког среза где није била ретка појава да ученици седе на треношцима, поду поред зида или стоје. Крајем 1948. године у

⁴⁹⁴ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

⁴⁹⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

⁴⁹⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Серафима Петровића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа у периоду септембар-децембар шк. 1947/48 год. 1. фебруар 1948.

⁴⁹⁷ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Извод оцене извештаја НР Србије, НР Црне Горе и НР Словеније израђених на основу решења Савезне контролне комисије бр. 1830 од 24. октобра 1947. године по питању проблема основних школа и народног просвећивања.

⁴⁹⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Николе Ђаковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа јабланичког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

селу Стајковцу постојало је свега 9 клупа за 120 ученика због чега су деца углавном седела на циглама. У селу Шишави, 24 клупе долазиле су на 209 ученика итд.⁴⁹⁹

Слично је било и у пожешком срезу. Школски инструктор Драгољум Марковић написао је у свом извештају: „У целом срезу школе оскудевају у намештају. Недостају: школске клупе, ормани, столови, столице. Има школа које немају ни једну једину столицу, а ормана мало која школа да има. У више учioniца ђачке клупе допуњују столови са обичним пољским клупама, те су ученици леђима окренути наставнику“.⁵⁰⁰ Ситуација је била веома тешка и у врањском срезу. У многим школама недостајао је основни школски намештај. Често се дешавало да у једној клупи седи пет или шест ученика.⁵⁰¹ Према подацима за 1949. у шест срезова нишке области недостајало је 2235 клупа. У ариљском срезу могло се користити свега 200 клупа. У читавом прибојском срезу само су 4 школе имале ормане за остављање књига и учила. У моравичком срезу је било школа где су деца седела на поду. У жичком срезу деца су у школу са собом доносила столице од куће.⁵⁰²

Поред школског намештаја значајну улогу у реализацији квалитетне наставе имала је школска опрема. Југословенске школе биле су и пре рата веома оскудно опремљене. Процена је била да је током рата уништено око 70% постојеће опреме. И ако је непосредно после рата дошло да наглог пораста броја школа о њиховој опремљености није се водило много рачуна. Подаци за 1951. годину говоре да у 1176 четворогодишњих основних школа у НР Србији у дреничком, посавском, љубичко-трнавском и гружанском срезу 88 школа или 70% школа није имало школску словарицу, 39 школа или трећина није имала школску рачунаљку, 74 школе нису имале литарске мере, 61 школа није имала метарске мере, 92 школе или 80% школа није имало школски термометар. Свега три школе имале су школску радионицу. Само три школе имале су нешто од фискултурних реквизита.

Илустративно делује пример гружанског среза. Од 44 четворогодишње основне школе у гружанском срезу 36 није имало словарицу, 18 рачунаљку, 38 рељеф НР Србије,

⁴⁹⁹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Допис Извршног одбора Среза власотиначког Наставном савету Министарства просвете НР Србије у вези са извештајем школског инструктора Милана Анђелковића, децембар 1948.

⁵⁰⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај Драгољуба А. Марковића, школског инструктора о обављеном прегледу рада основних школа пожешког среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год. 16. децембар 1948.

⁵⁰¹ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф – 85), Извештај о обављеном прегледу рада основних школа врањског среза у периоду новембар-децембар шк. 1947/48 год, децембар 1948.

⁵⁰² АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној контроли материјалног обезбеђења учитеља, децембар 1949.

39 рељеф ФНРЈ, 3 карту НР Србије, 6 карту ФНРЈ, 20 глобус, 23 литарске мере, 15 метарске мере, 29 квадратни метар, 29 кубни метар, 4 геометријска тела, 40 магнет, 32 термометар. Ни једна школа у гружанском крају није имала школску радионицу и фискултурне реквизите.⁵⁰³

Ситуација у НР Србији није била много боља ни у осмогодишњим школама. Од 48 школа сомборског, крушевачког, љубичко-трнавског и дреничког среза скоро половина школа тј. 23 школе нису имале карту Балканског полуострва а 39 школа није имало микроскоп. Као пример може се узети 15 школа сомборског среза од којих 2 нису имале карту Европе, 3 карту Азије, 5 карту Балканског полуострва, 15 телуријум, 14 анероид, 13 микроскоп, 13 акваријум, 4 стрму раван, 8 Сегнерову вртешку, 12 барометар, 9 електроскоп. Ни једна школа није имала пирометар и инфлуентну машину.⁵⁰⁴

Лоше стање школских зграда оскудно опремљених намештајем и училима додатно је уназађивано коришћењем школских зграда у друге сврхе. Непосредно по окончању ратних операција током 1944. и 1945. ова ситуација је била уобичајена. Из дописа Просветног одсека месног народно-ослободилачког одбора града Београда Извршном народно-ослободилачком одбору града Београда од 10. новембра 1944. се види да су „скоро све зграде Народних и Грађанских школа у Београду“ биле „заузете за смештај

⁵⁰³ Од 23 школе у дреничком срезу 20 није имало словарицу, 13 рачуналку, 22 рељеф НР Србије, 21 рељеф ФНРЈ, 10 карту НР Србије, 11 карту ФНРЈ, 15 глобус, 19 литарске мере, 18 метарске мере, 22 квадратни метар, 22 кубни метар, 23 геометријска тела, 11 магнет, 5 термометар, 20 школску радионицу, 22 фискултурне реквизите.

Од 14 школа у посавском срезу крају 6 није имало словарицу, 13 рељеф НР Србије, 14 рељеф ФНРЈ, 4 глобус, 7 литарске мере, 5 метарске мере, 11 квадратни метар, 11 кубни метар, 2 геометријска тела, 18 магнет, 8 термометар, 13 фискултурне реквизите. Ниједна школа није имала школску радионицу.

Од 39 школа у љубичко-трнавском срезу 26 није имало словарицу, 8 рачуналку, ни једна није имала рељеф НР Србије као ни рељеф ФНРЈ, 4 карту НР Србије, 2 карту ФНРЈ, 28 глобус, 25 литарске мере, 23 метарске мере, 37 квадратни метар, 37 кубни метар, 6 геометријска тела, 37 магнет, 37 термометар, 38 фискултурне реквизите. Ни једна школа није имала школску радионицу.

⁵⁰⁴ Од 15 школа крушевачког среза 2 нису имале карту Азије, 15 карту Балканског полуострва, 15 телуријум, 15 анероид, 14 микроскоп, 15 акваријум, 13 стрму раван, 14 Сегнерову вртешку, 14 пирометар, 9 електроскоп. Ни једна школа није имала барометар и инфлуентну машину.

Од 12 школа љубичко-трнавског среза 3 нису имале карту Европе, 6 карту Азије, 3 карту Балканског полуострва, 8 микроскоп, 9 стрму раван, 10 Сегнерову вртешку, 11 барометар, 11 инфлуентну машину, 7 електроскоп. Ни једна школа није имала телуријум, анероид, акваријум и пирометар.

Од 6 школа дреничког среза 1 није имала карту Европе, 1 карту Азије, 4 микроскоп, 3 стрму раван, 5 Сегнерову вртешку, 5 барометар, 1 електроскоп. Ни једна школа није имала телуријум, анероид, акваријум, пирометар и инфлуентну машину.

руске и народно-ослободилачке војске и других војних и цивилних институција⁵⁰⁵. Просветном одсеку Месног народно-ослободилачког одбора града Београда су стизали извештаји „скоро од свих школских Управа да поједине Војне јединице и друге установе војног и политичког карактера заузимају школске зграде без знања школских управтеља“ као и да „разносе исту без потписа и издавања потребних писмених потврда тако, да се имовина више не може лако пронаћи и повратити школама“.⁵⁰⁶ Због оваквог стања Председништво Извршног народно-ослободилачког одбора града Београда је већ 23. новембра 1944. тражило од Председништва АСНОС-а следеће: „Да се у будућности забрани усељавање војних јединица и народно-ослободилачке војске по зградама народних и грађанских школа у Београду, ако има других подесних зграда за њихов смештај; да се по могућству ослободе школске зграде у Београду, које су само делимично заузете од стране војних јединица, како би се предузеле мере за оправку истих и омогућио нормални школски рад. Ако би то све било за сада немогуће, онда издејствовати забрану да у будуће војне јединице приликом усељавања у поједине школске зграде не уништавају имовину, односно школски инвентар, као ормане, клупе, столове, разна школска учила и друго, као што је то до сада чињено“.⁵⁰⁷

Употреба школског простора за различите сврхе била је уобичајана појава и касније. Према подацима из извештаја школских инструктора током педесетих година 20. века, у селима Јужноморавског среза био је обичај да се „после обреда крштења или венчања у цркви, у школи поставља ручак за“ госте „и попа“.⁵⁰⁸ Школски инструктор Јужноморавског среза описао је ситуацију у селу Кунову на следећи начин: „У Кунову школа, између осталог служи за све опште игранке било у вези са приредбама масовних организација или иначе. Тако, на пример, ма где у селу се држале свадбе, унапред се зна

⁵⁰⁵ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Просветног одсека Месног народно-ослободилачког одбора града Београда Извршном народно-ослободилачком одбору града Београда, 10. новембар 1944.

⁵⁰⁶ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Просветног одсека Месног народно-ослободилачког одбора града Београда Извршном народно-ослободилачком одбору града Београда, 21. новембар 1944.

⁵⁰⁷ АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108), Допис Председништва Извршног народно-ослободилачког одбора града Београда Повереништву за просвету Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС-а), 23. новембра 1944.

⁵⁰⁸ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ђирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

да ће играчка бити у школи, јер је тамо *најзгодније*, а и школа је *њихова*“.⁵⁰⁹ Ништа боље није било ни у једном од суседних села где су у новој школској згради биле смештене: кројачка радионица, магацин за жито, задружна канцеларија, продавница задруге, канцеларија МНО, а у сутерену поткивачка задружна радионица и „затвор за откупљене козе и осталу стоку“.⁵¹⁰

Реализација политике образовања и васпитања у Југославији и Србији зависила је од смерница које су дефинисали представници политичке елите на Трећем пленуму ЦК КПЈ али и од конкретних радњи за које су на терену били задужени нижи органи власти односно народни одбори као највиши израз револуционарне народне власти која је успостављана од почетка Другог светског рата на тлу Југославије.⁵¹¹ Управо су сеоски, општински, срески и окружни народни одбори били они који су морали највише да „повуку“ у процесу стварања модерне основне школе у Југославији. Од њихове организације и састава који се искључиво ослањао на расположиве, често веома скромне ресурсе зависио је и степен реализације просветне политике.

⁵⁰⁹ Исто.

⁵¹⁰ Исто.

⁵¹¹ Претеча народних одбора били су народноослободилачки народни одбори као органи револуционарне народне власти у Југославији формиран за време Народноослободилачког рата у периоду од 1941. до 1945. Бирани су и именовани од почетка оружаног устанка 1941. најпре само на ослобођеним а касније и на неослобођеним територијама као зачетак новог друштвеног система. Својом „револуционарно-демократском“ праксом требало је да изражавају револуционарне и социјалне тежње режима у настајању. Постојало је више типова народних одбора: сеоски, општински, срески, окружни, обласни и главни. Народноослободилачки народни одбори преименовани су у народне одборе Законом о народним одборима из 1946. године.

Сеоски народни одбори представљали су најнепосредније органе народне власти. У свом саставу имали су три до пет чланова од којих је сваки био задужен за различити сегмент рада. Главну улогу у сеоском народном одбору имали су председник и секретар народног одбора који су у највећем броју случајева били чланови Комунистичке партије Југославије. Сеоски народни одбори одиграли су кључну улогу у првим годинама после рата када су били задужени за: исхрану војске и сиромашног становништва, избеглице, реквизицију, конфискацију, организовање сеоских стража, скупова, конференција, течајева за обележавање становништва, предавања из области културе итд.

Општински народни одбори су обједињавали рад сеоских народних одбора. Општински народни одбор састојао се од: пленума народног одбора (сви председници и секретари сеоских народних одбора који су обједињени конкретним општинским народним одбором) и извршног одбора или секретаријата одбора (председник, секретар, благајник и неколико чланова директно задужених за кретање послове).

Срески народни одбори су се састојали од: пленума (петнаест до двадесет чланова) и извршног одбора (председник, потпредседник, секретар и чланови задужени за: исхрану војске и становништва, комунална питања, здравство, културу и просвету итд.)

Окружни народни одбори су обједињавали рад среских народних одбора.

Обласни или покрајински народни одбори су играли огроман значај током Другог светског рата јер су обједињавали власт Комунистичке партије на већој територији.

Главни народноослободилачки одбори су играли значајну улогу током Другог светског рата. Јачањем партизанског покрета прерастали су у антифашистичке експедиције и већа односно највише органе власти у појединим деловима земље.

Да се народно-ослободилачки одбори у Србији односе неодговорно према просветној проблематици примећено је пре него што су окончане ратне операције на територији Југославије. У допису Одсека за основну наставу Повереништва просвете Председништва АСНОС-а свим народно-ослободилачким одборима је априла 1945. стављено до знања следеће: „Извесни просветни референти окружних народно-ослободилачких одбора још увек озбиљно не схватају своју одговорну улогу. Многе расписе овог повереништва као да не читају! Многи тражени извештају овог повереништва остају без одговора! На неке се толико чека да се извесни послови формално паралишу... Просветни референти морају бити свесни колико се оваквим радом омета правилан рад појединих одсека овог одељења. Они на крају морају бити свесни одговорности коју ова њихова немарност повлачи. Народна-ослободилачка власт, па и Повереништво с правом очекују савесно вршење дужности од свих просветних радника који подпадају под ово Повереништво а у првом реду одговорни су просветни окружни и срески референти. Просветни окружни и срески референти народно-ослободилачких одбора су руководиоци просветне службе на свом подручју и као такви они се морају старати за што нормалнији рад у школама као и за уредно слање свих извештаја које тражи Повереништво. Само тако Повереништво може имати јасан и потпун преглед целокупног школства и наставног рада на територији Србије. Због тога ће се у будућности узимати на одговорност сваки референт, који на време не поднесе тражени извештај“.⁵¹²

Појачане контроле и систематско праћење рада нижих просветних органа односно оних који су постојали пре свега по среским и окружним народним одборима није било могући пре 1948. године јер је први попис ученика као и основних школа у Југославији па и Србији организован тек три године по окончању рата.

Децембра 1949. године Комисија државне контроле ФНРЈ је организовала контролу 122 среска и 271 општинско повереништво за просвету и културу, повереништво за финансије и за трговину и снабдевање. Том приликом контрола је извршена у 293 школе. Преко две стотине службеника упутило је своје извештаје Комисији из којих се, у тренутку када се највише партијско тело спремало да обзнани нову политику образовања и васпитања могло закључити следеће. Пре свега закључено је да: повереништва за

⁵¹² АС, Министарство просвете НРС (Г-183, Ф-108). Допис Одсека за основну наставу Повереништва просвете председништва АСНОС-а свим народно-ослободилачким одборима, 6. април 1945.

просвету и културу нису организационо постављена како је то предвидело Председништво односно. Влада НР Србије. Многа повереништва за просвету и културу не само да нису имала довољан број службеника већ ни повереника односно особу чија је улога требало да буде кључна у решавању просветне проблематике одређене општине односно среза. Извештаји са терена су указали да 26 повереништава за просвету и културу нема свог повереника (београдска област, титово-ужичка област, крагујевачка област, нишка област, тимочка област итд.). Преко 180 повереништава само на тлу Србије није имало довољан број службеника. У пет повереништава на тлу Србије повереници за просвету и културу су били распоређени на друге дужности. Уместо да обављају свој посао, повереницима за просвету су поверавани многи задаци: руководеће обавезе, командовање фронтовским бригадама, рад на откупу жита итд.⁵¹³ Две године касније идентичан проблем је примећен у јужним деловима Србије: „У срезу белопаланачком школски инспектор је у новембру одржао у месту 20 састанака, а четири дана је провео у једном месном народном одбору по питању сетве, тако је од 15 школа колико је предвидео да обиђе у октобру и новембру, обишао само шест. Повереници за просвету су још више заузети, јер поред задатака које добивају од партијске организације и народног фронта одлазе на терен и по привредним задацима. Повереник среза нишког, према његовој изјави, остави пола времена на овим задацима, а заменик повереника у срезу белопаланачком добио је одређен терен у вези са привредним питањима“.⁵¹⁴

Највећи проблем међу службеницима повереништава представљали су школски инструктори којих је крајем 1949. у Србији било дупло мање него што их је било потребно због чега је рад и начин функционисања многих школа измицао детаљнијој контроли. Неодговоран однос нижих органа власти према просвети и култури довео је до паралисања многих повереништава за просвету што је у једном од извештаја са терена с краја 1949. оцењено на следећи начин: „Организационо стање повереништва и искориштавање постојећег особља за задатке ван просветне струке условило је да се већина повереништава не бави проблематиком просвете и да не решавају ни најважније

⁵¹³ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној контроли материјалног обезбеђења учитеља, децембар 1949.

⁵¹⁴ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Закључци Комисије државне контроле ФНРЈ изведени након након посете органа исте срезовима ситничком, неродимском, горском и грачаничком АО Косова и Метохије, срезовима нишком, белопаланачком, димитровградском и граду Нишу, 9. јануар 1951.

задатке свог повереништва⁵¹⁵. Са сличном праксом наставило се и касније. У закључцима Комисије државне контроле ФНРЈ изведеним након посете службеника Комисије ситничком, неродимском, горском и грачаничком срезу на територији Косова и Метохије и нишком, белопаланачком, димитровградском срезу и граду Нишу на територији уже Србије се наводи да од седам среских повереништава у којима је вршена контрола три нису имала повереника за просвету и културу. Као главни проблем наведено је непостојање континуитета у раду повереништава јер се службеници „врло често мењају“. Издвојен је пример белопаланачког повереништва за просвету у коме се током 1950. године сменило чак тринаест службеника да би почетком 1951. у истом ради⁷⁰ три. Службеници Комисије ангажовани у контроли нижих просветних органа срезова на југу Србије и на Косову и Метохији почетком 1951. констатовали су опште расуло просветних органа на терену. Примећено је да се рад повереништава за просвету углавном своди на израду широких планова који нису усредсређени на конкретне проблеме при чему се ни реализација усвојених планова не контролише. Поред тога констатовано је да се у реализацији просветне политике повереништва за просвету, потпуно супротно одлукама Трећег пленума ЦК КПЈ, у раду не ослањају ни мало на друга повереништва (за финансије, за социјално старање, народно здравље, трговину) али ни на масовне организације од којих многе као што је Пионирска скоро да не постоје на терену. У закључцима комисије је скренута пажња на минималан удео масовних организација попут: Народног фронта, Антифашистичког фронта жена, Савез⁷⁰ мунистичке омладине Југославије у афирмацији политике образовања и васпитања на југу Србије као и на Косову и Метохији. Закључци до којих је дошла Комисија државне контроле ФНРЈ почетком 1951. године а у вези са стањем просветних прилика у јужним деловима НР Србије посебно су значајни јер је њима скренута пажња на однос централне према нижим органима власти. Том приликом је закључено да централни органи односно Министарство просвете НР Србије води веома неодговорну политику према нижим просветним властима које су често „препуштене“ дестинама па и стотинама инспектора који бележе и по „1000 сати рада на терену“ а да немају јасне представе о проблемима на које би требало да буду усредсређени. У закључцима Комисије се наводи да је од десет извештаја инспектора о

⁵¹⁵ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној контроли материјалног обезбеђења учитеља, децембар 1949.

стању у општинским и среским народним одборима који су случајно изабрани примећено да у девет нема ни помена о раду просветних органа због чега је закључено да је просветна проблематика третирана као периферно а не једно од кључних питања за развој социјализма и социјалистичких односа у земљи.⁵¹⁶

У периоду од краја Другог светског рата до доношења *Општег закона о школству* односно *Закона о основној школи* 1959. школски буџет у НР Србији је био у саставу буџета месних народних одбора због чега је материјално стање школства у Србији али и у другим деловима Југославије довођено у везу са начином рада и функционисања народних одбора. Из извештаја школских инструктора који су пристизали из свих делова Србије може се приметити да су се школски буџети масовно користили у друге сврхе. Након контроле која је октобра 1947. године извршена у 23 среза, 9 ГНО и 64 МНО на територији села НР Србије Комисија је закључила да: „су суме које се стављају на располагање МНО за издржавање школа мале и да не могу да подмире најосновније потребе“. Примећено је да СНО, у великом броју случајева, нису на време обезбеђивали кредите за издржавање МНО који због тога нису могли да издвајају новац за издржавање школа и плате служитеља које су доста касниле. Због таквог односа према месним народним властима али и неспособности истих да другачије расподеле постојећа средства дешавало се да многе школе у Србији по шест месеци не добијају средства. За материјална средства у селу Касидолу (срез пожаревачки) било је предвиђено 8 400 динара а исплаћено свега 625 динара. Због овакве ситуације дешавало се да су учитељи и управитељи школа за поједине издатке давали из својих џепова. Тако је управник школе у Кутини платио у 1946. години 586 динара за школске браве а 15. маја 1947, 480 динара за кречење. У једном селу сомборског среза извесна учитељица је дала 400 динара из свог џепа за материјал неопходан у учионици.⁵¹⁷ Резултати контроле која је извршена након две године показали су да се однос према школском буџету није много променио. Током 1949. предвиђени и одобрени кредити нису били довољни за издржавање школа јер повереници за просвету и културу при среским народним одборима и управитељи школа

⁵¹⁶ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-196-1739, Закључци Комисије државне контроле ФНРЈ изведени након након посете органа исте срезовима ситничком, неродимском, горском и грачаничком АО Косова и Метохије, срезовима нишком, белопаљаначком, димитровградском и граду Нишу, 9. јануар 1951.

⁵¹⁷ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеном прегледу по питању похађања основних школа, издржавања основних школа, материјалног положаја учитеља и платама школских служитеља израђен од стране Контролне комисије НР Србије а за потребе Савезне контролне комисије, октобар 1947.

нису консултовани приликом одређивања буџета. Због мањка новца средства се нису могла равномерно и правилно расподелити. Значајније промене при састављању буџета уведене су 1950. године. Од почетка педесетих година повереници за просвету и културу су почели да играју веома значајну улогу у састављању школског буџета.⁵¹⁸

Посебан проблем представљале су служитељске плате иако су биле предвиђене буџетима МНО-а. Посао школског служитеља представљао је један од најнепопуларнијих после Другог светског рата. Тешко су се проналазили појединци спремни да обављају посао школског служитеља. Разлога је било више. Поред веома ниских плата и рада у, као што је већ речено, неусловним зградама, служитељи су по правилу месецима морали чекати да им МНО исплати плате. Поред тога, дечији додатак који је представљао веома важну допуну кућног буџета у Југославији после 1945. био је предвиђен само за школске служитеље у Војводини. За разлику од школских служитеља у Србији и на Косову и Метохији, служитељи у Војводини су имали и социјално осигурање.⁵¹⁹ Школски инструктор Златомир Ћирић писао о веома лошем положају школских служитеља у школама Јужноморавског среза крајем 1948. године: „Школски служитељи (курири) не задовољавају својим дужностима. Њихове принадлежности се крећу од 1200-1500 динара. У овом крају сматра се да су то принадлежности врло мале, јер најобичнији радник на *Хидроградњи* заради 4000-5000 динара месечно, том приликом има гарантовано снабдевање, социјално је осигуран итд. Због тога у ове се службе примају или сасвим неспособна лица или она лица која ће сасвим узгредно и на лак начин моћи ову дужност да обављају. Разуме се да то бива сасвим погрешно. У школи се задржавају по 1-2 сата, највише, на брзину почисте учионице, наложе ватру или обаве још неки ситан посао и одлазе својим кућама да би се тамо забавили другим пословима око земљорадње“.⁵²⁰

⁵¹⁸ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеној контроли материјалног обезбеђења учитеља, децембар 1949.

⁵¹⁹ АЈ, Комисија државне контроле ФНРЈ, 19-198-1743, Извештај о извршеном прегледу по питању похађања основних школа, издржавања основних школа, материјалног положаја учитеља и платама школских служитеља израђен од стране Контролне комисије НР Србије а за потребе Савезне контролне комисије, октобар 1947.

⁵²⁰ АС, Министарство просвете НРС (Г-193, Ф – 32), Извештај школског инструктора Златомира П. Ћирића о извршеном прегледу рада основних школа Среза јужноморавског (Владичин Хан), децембар 1948.

Необјављени извори:**Архив Југославије:**

1. Југословенска комисија ОУН за просвету, науку и културу
2. Комисија државне контроле
3. Комитет за физкултуру Владе ФНРЈ
4. Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ
5. Комитет за школе и науку при влади ФНРЈ
6. Комитет за социјално старање
7. Комитет за заштиту народног здравља
8. Министарство народног здравља ДФЈ
9. Министарство просвете Владе ФНРЈ
10. Министарство социјалне политике ДФЈ
11. Председништво Владе
12. Президијум Народне скупштине
13. Просветни савет Југославије
14. Савет за народно здравље и социјалну политику
15. Савет за науку и културу Владе ФНРЈ
16. Савез организација за васпитање и бригу о деци Југославије
17. Савез педагошких друштава Југославије
18. Савезна комисија за физичку културу
19. Савезна Народна скупштина
20. Савезна планска комисија
21. Савезна школа за руководиоце пионирских организација
22. Савезни комитет за здравство и социјалну политику
23. Савезни савет за образовање и културу
24. Савезни савет за здравствену и социјалну политику
25. Савезни секретаријат за спорт и омладину
26. Савезни секретаријат за образовање и културу
27. Савезни завод за народно здравље
28. Савезно извршно веће
29. Секретаријат СИВ-а за народно здравље
30. Секретаријат за народно здравље и социјалну политику
31. Фонд
32. Титов фонд за етипендирање младих радника и радничке деце Југославије
33. Удружење југословенског учитељства

Архив Србије:

1. ЦК СКС
2. Главни одбор АФЖ Србије
3. Министарство за науку и културу.
4. Министарство просвете НРС
5. Републички секретаријат за образовање
6. Савет за просвету и културу НРС

Архива Јосипа Броза Тита:

1. Кабинет председника Републике
2. Канцеларија маршала Југославије

Објављени извори:

1. *AI NOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945* (priredili S. Nešović i B. Petranović), Beograd 1983.
2. *Bilten saveznog zavoda za statistiku i evidenciju*, Beograd, 1953.
3. *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju, VI kongres KPJ*, Beograd, 1952.
4. Докнић, Бранка, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952. Зборник докумената, 1-2*, Београд, 2009.
5. *II kongres KP Srbije*, Beograd, 1949.
6. Đilas, Milovan, „Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu“, *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije 21-28. jula 1948. Stenografske beleške*, 1949.
7. *Kongresi i zemałske konferencije КПЈ 1919-1937*, Београд, 1949.
8. *Narodne novine: službeni list Narodne Republike Hrvatske*, 116, 1946.
9. *Odluke V kongresa KPJ, sa Programom KPJ*, Beograd, 1948.
10. *Општи закон о школству са Уводним законом, регистром и експозеом Родољуба Чолаковића*, Београд, 1958.
11. *Osnivački kongres KP Srbije*, Beograd, 1972.
12. *Osnovne i srednje škole 1957/1958*, Beograd, 1959.

13. *V kongres Komunističke partije Jugoslavije*, Beograd, 1948.
14. *Петогодишњи план развита народне привреде Народне републике Србије у годинама 1947-1951*, Београд, 1947.
15. *Rezolucija i Zaključak o publikaciji III kongres Saveza komunista Srbije (materijali)*, Beograd, 1954.
16. *VII kongres SKJ (stenografske beleške)*, Beograd, 1958.
17. *Службени гласник Србије*, 43, 1945.
18. *Службени лист НР Црне Горе*, 10, 1946.
19. *Службени лист ФНРЈ*, 9. март 1945.
20. *Службени лист ФНРЈ*, 1. фебруар 1946.
21. *Службени лист ФНРЈ*, 12. фебруар 1946.
22. *Službeni list NR Bosne i Hercegovine*, 13, 1947.
23. *Службени весник на НР Македонија*, 38, 1948.
24. *Службени лист ФНРЈ*, 108, 15. децембар 1948.
25. *Службени лист ФНРЈ*, 114, 31. децембар 1948.
26. *Службени лист ФНРЈ*, 32, 29. април 1950.
27. *Statistički godišnjak FNRJ za 1954. godinu*, Beograd, 1954.
28. *Statistički bilten Saveznog statističkog ureda Federativne Narodne Republike Jugoslavije (Prosveta, nauka i kultura)*, 1. oktobar 1950.
29. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, april 1954.
30. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 26, Beograd, decembar 1954.
31. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Beograd, mart 1955.
32. *Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, 43, Beograd, jun 1955.

33. ¹ Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 49, Beograd, oktobar 1955.
34. ¹ Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 72, Beograd, mart 1957.
35. ¹ Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 118, Beograd, jun 1958.
36. ¹ Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku i evidenciju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 122, Beograd, avgust 1958.

Периодика:

1. Борба
2. Комунист
3. Млади борац
4. Млади градитељ
5. Млади задругар
6. Млада снага
7. Народна просвјета
8. НИН
9. Пионир
10. Политика
11. Просветни преглед
12. Просветни радник
13. Родитељ
14. Савремена школа

Књиге:

1. ⁴¹ Arijes, Filip, *Vekovi detinjstva*, Beograd, 1989.
2. ⁴¹ Asman, Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd, 2002.
3. ²² Baruch Wachtel, Andrew, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press, 1998.
4. Best J. W. *Истраживања у педагозици*, I-II, Beograd, 1961.
5. ¹¹ Богавац, Т. „Школство у Србији на путу до реформе“, *Развој школа 1945-1975*, Beograd, 1980.
6. ²³ Bondžić, Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944-1952*, Beograd, 2004.

7. Бонцић, Драгомир, ¹⁸ *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950-1960*, Београд, 2010.
8. Бонцић, Драгомир, ¹⁶ *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945-1960*, Београд, 2011.
9. Burguiere, Andre Christiane Klapisch – Zuber, Martine Segalen, Francoise Zonabend, ⁸⁵ *A History of the Family. The impact of modernity*, volume two, London, 1996.
10. Buysse R. *Експериментисање у педагозији*, Београд, 1961.
11. Connerton, Paul, *Како се друштва сјећају*, Zagreb, 2004.
12. ⁵⁶ *Cultures of Child Health in Britain and the Netherlands in the Twentieth Century* (ed. Marijke Gijswijt-Hofstra, Hilary Marland), Aamsterdam, New York, 2003.
13. Cuninngham, Hugh, *The Invention of Childhood*, London, 2006.
14. ⁵⁹ *Child Welfare and Social Action in the Nineteenth and Twentieth Centuries: International Perspectives* (ed. Jon Lawrence, Pat Starkey), Liverpool, 2001.
15. ¹¹⁰ *Childhood in the Past. 19th and 20th Century* (Additional Teaching Materials) (ed. Milan Ristović, Dubravka Stojanović), Association for Social History, Belgrade, 2001.
16. Velikonja, Mitja, *Titostalgija*, Beograd, 2010.
17. Vujsić – Živković, Nataša, *Šezdeset godina časopisa Pedagogija*, Beograd, 2006.
18. ² Вучетић Младеновић, Радина, *Европа на Калемегдану. Цицјета Зузорић и културни живот Београда 1918-1941*, Београд, 2002.
19. Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Beograd, 2012.
20. ⁶³ Gabrič, Aleš, *Slovenska agitpropiska kulturna politika 1945-1952*, Ljubljana, 1991.
21. Gabrič, Aleš, *Socijalistička kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962*, Ljubljana, 1995.
22. ⁹ Gabrič, Aleš, *Šolska reforma 1953-1962*, Ljubljana, 2006.
23. Gabrič, Aleš, *Sledi šolskega razvoja na slovenskem*, Ljubljana, 2009.
24. ² Гаталовић, Миомир, *Дарована слобода –партија и култура у Србији*, Београд, 2010.
25. ¹³⁵ Gardner, Phil, *The Lost Elementary School of Victorian England*, London, 1984; Pamela Horn, *The Victorian and Edwardian School Child*, Stroud, 1989.

26. Гашић, Ранка, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке 1918-1941*, Београд, 2005.
27. Гедис, Џон Л, *Хладни рат*, Београд, 2003.
28. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008.
29. Good C. V, *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961.
30. Гудац-Додић, Вера, *Жена у социјализму*, Београд, 2006.
31. Grubačić, Kosta, *Sistem obrazovanja u Sovjetskom Savezu*, Beograd-Zagreb, 1946.
32. Гудац Долић, Вера, *Жена у социјализму. Положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006.
33. Davin, Anna, *Growing Up Poor: Home, School and Street in London 1870-1914*, London, 1996.
34. Decroly, O, Buysse R. *Увод у квантитативну педагогику*, Београд, 1961.
35. *Destiny Obscure: Autobiographies of Childhood, Education and Family from the 1820s to 1920s* (ed. John Burnett), Harmondsworth, 1982.
36. Di Lelio, Ana, *Kosovska bitka u albanskom epu*, Beograd, 2010.
37. Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropaska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd, 1988.
38. Димић, Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I-III, Београд, 1997.
39. Дјуи, Џон, *Васпитање и демократија*, Цетиње, 1970.
40. Добривојевић, Ивана, *Село и град. Трансформација аграрног друштва Србије 1945-1955*, Београд 2013.
41. Докнић, Бранка *Културна политика Југославије 1946-1963*, Београд, 2013.
42. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb, 2005.
43. Dyhouse, Carol, *Girls Growing Up in Late Victorian and Edwardian England*, London, 1981.
44. Ђокић, Р. *Револуција и стваралаштво*, Београд, 1969.

45. *Edwardian Childhoods* (ed. Thea Thompson), London, 1981.
46. *Enciklopedia of Children and Childhood in History and Society* (ed. Paula S. Fass), New York, 2004.
47. Erdei, Ildiko, „The Happy Child’ as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia’s Pioneer Organization”, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe* (ed. John Lampe i Mark Mazower), Budapest-London, 2004.
48. Erdei, Ildiko, *Čekajući Iken. Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*, Beograd, 2012.
49. Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1989.
50. Жиру, Анри, *О критичкој педагозији*, Београд 2013.
51. Зундхаузен, Холм, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008.
52. Илић, Александра, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878-1918*, Београд, 2010.
53. Илић Рајковић, Александра В. *Радна школа у Србији (1880-1940)*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013. (докторска дисертација)
54. *In the Name of the Child: Child Health and Welfare, 1880-1940* (ed. Roger Cooter), London, 1992.
55. Исић, Момчило, *Основно школство у Србији 1918-1941, I-II*, Београд, 2005.
56. Исић, Момчило, *Основно школство у Подрињу 1914-1944*, Београд, 2005.
57. Исић, Момчило, Милорад Радојчић, *Основна школа „Милан Муњас“ Уб 1820-2010*, Уб, 2010.
58. *Историја СКЈ*, Београд, 1985.
59. Jakovina, Tvrtko, *Socijalizam na američkoj pšenici 1948-1963*, Zagreb, 2002.
60. Jackson, Louise A., *Child Sexual Abuse in Victorian England*, London, 2000.
61. Janev, Igor, *Kulturna diplomatija. Spoljna politika Jugoslavije (SCG) prema UNESCO-u*, Beograd, 2004.
62. Janjetović, Zoran, *Between Hitler and Tito. Disapperance of The Ethnic Germans from The Vojvodina*, Belgrade, 2005.

63. Janjetović, Zoran, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009.
64. Јурукова, Нада, *Основното воспитание и образование во Македонија (1944-1950)*, Скопје, 1990.
65. Karge, Hajke, *Sećanje i kateni – okamenjeno sećanje*, Beograd, 2014.
66. Кеј, Елен, *Есеји о љубави и браку*, Београд.
67. Кеј, Елен, *Млади нараштај*, Београд, 1914.
68. Кеј, Елен, *Љубав и етика*, Београд, 1919.
69. Кеј, Елен, *О васпитању детета код куће*, Београд-Сарајево, 1919.
70. Кеј, Елен, *Женски покрет*, Београд-Сарајево, 1923.
71. Kelly, Catriona, *Children's World, Growing Up in Russia, 1890-1991*, New Haven – Yale University Press, London-Yale, 2007.
72. Kline, Stephen, *Out of the Garden: Toys and Children's Culture in the Age of TV Marketing*, London, 1993.
73. Kovačević, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990.
74. Кољанин, Драгица, *Израђивање идентитета: историја Југославије у уџбеницима за основне школе у Србији 1929-1952*, Нови Сад, 2014.
75. Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti i historiografija*, Zagreb 2012.
76. Кремптон, Ричард Ц. *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003.
77. Крсмановић, М. *Борба СКЈ за марксистички концепт културе*, Београд, 1981.
78. Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945-1992*, Београд, 1999.
79. Livschiz, Ann, *Growing Up Soviet: Chidhood in the Soviet Union, 1918-1958* (Ph. D diss), Stanford University, 2006.
80. Lorejn, Lis, *Održavanje Tita na površini*, Beograd, 2003
81. Maze, Kasper, *Bezgranična zabava. Uspon masovne kulture 1850-1970*, Beograd, 2008.

- 2
82. Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd, 2014.
83. Марковић, Оливера, *Компаративна анализа уџбеника историје у Бугарској и Југославији 1944-1953*, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010. (мастер рад)
- 2
84. Марковић, Предраг, *Београд и Европа 1918-1941. Европски утицаји на модернизацију Београда*, Београд, 1992.
- 2
85. Марковић, Предраг Ј, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд, 1996.
86. Мекларен, Питер, *Че Гевара, Пауло Фреира и педагогија револуције*, Београд, 2013.
87. Мекларен, Питер, *Живот у школама*, Београд, 2013.
88. Milić, Vladimir, *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd, 1978.
- 23
89. Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, 2009.
- 28
90. Goran Miloradović, *Karantin za ideje: logori za izolaciju „sumnjivih elemenata“ u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Beograd, 2004.
- 100
91. Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором. Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012.
92. Милошевић, Жарко П., Станко Ј. Митић, *Основно школство Зајечара 1830-2003*, Зајечар, 2003.
- 11
93. Obradović, Marija, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd, 1995.
- 99
94. Opie, Iona, Peter Opie, *Children's Games in Street and Playground*, London, 1969.
- 2
95. Перишић, Мирослав, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд, 2008.
96. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije, I-III*, Beograd, 1989.
- 17
97. Petrović Todosijević, Sanja, *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954*, Beograd, 2008.
98. Planchard, E. *Педагошка истраживања*, Београд, 1960.
- 94
99. Pollock, Linda, *A Lasting Relationship: Parents and Children Over Three Centuries*, Hanover, London, 1987.

100. Potkonjak, Nikola, *Sistem obrazovanja u Engleskoj, SAD i Kanadi*, Beograd, 1980.
101. Поткоњак, Никола М. *Развој схватања о конститутивним компонентама педагогике у Југославији (1944/1945 – 1991/1992)*, Београд, 1994.
102. Поткоњак, Никола, *XX век: Ни „век дејства“ ни век педагогике: има наде: XXI век*, Beograd, 2000.
103. Поткоњак, Никола, *Образовање учитеља у Срба, Ужице*, 2006.
104. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006.
105. Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970, I-II*, Београд, 2002.
106. Ristović, Milan, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji 1948-1960*, Beograd, 1998.
107. Rihtman Auguštín, Dunja, *Ulice moga grada*, Beograd, 2000.
108. Roberts, Elizabeth, *Women and Families: An Oral History, 1940-1970*, Oxford, 1995.
109. Rummel, F. I. *Увод у истраживачке поступке у педагозији*, , I-II, Београд, 1961.
110. Selinić, Slobodan, *Beograd 1960-1970. Snabdevanje i ishrana*, Beograd, 2005.
111. Сегалан, Мартин, *Социологија породице*, Београд, 2009.
112. Simović, Ranko, *Politika obrazovanja i njena realizacija u SR Srbiji*, Beograd, 1990.
113. Smit, Antoni D. *Nacionalni identitet*, Beograd, 2010.
114. Спасић, Ивана, *Социологија свакодневног живота*, Београд, 2004.
115. Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodni front u politici i kulturi Hrvatske 1945-1952*, Zagreb, 2002.
116. Springhall, John, *Youth, Empire and Society: British Youth Movements 1883-1940*, London, 1977.
117. Steward, J. C. *The New Child: British Art and the Origins of Modern Childhood 1730-1830*, Berkeley, 1995.
118. *Сто година Просветног савета Србије 1880-1980*, Београд, 1980.

- 35
119. Shore, Heather, *Artful Dodgers: Youth and Crime in Early Nineteenth-Century London*, Woodbridge, Suffolk, 1999.
- 50
120. Dubravka Stojanović, Radina Vučetić, Sanja Petrović Todosijević, Olga Manojlović Pintar, Radmila Radić, *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd, 2010.
121. Суша, Ања, *Београдско позориште и студентске демонстрације '68* (магистарски рад), Београд, 2001.
- 79
122. Тешић, Владета, *Морално васпитање у школама у Србији (1830-1878)*, Београд, 1974.
123. Travers, R. M. W, *Увод у педагошка истраживања*, I-II, Београд, 1961.
- 42
124. Трговчевић, Љубинка, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003.
125. Тропин, Тијана, *Теоријски аспекти превођења књижевности за децу са становишта културе*, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, (докторска дисертација у рукопису)
126. Thronkike, R. L, E. Hagen, *Мерење и еволуција у психологији и педагогији*, Београд, 1964.
127. Fischer, H. *Статистичке методе у психологији и педагогији*, Београд, 1960.
- 98
128. Hardyment, Christina, *Dream Babies: Child Care from Locke to Spock*, London, 1983.
- 113
129. Hendrick, Harry, *Child Welfare: Historical Dimensions, Contemporary Debate*, Bristol, 2003.
- 87
130. Higonnet, Anne, *Pictures of Innocence: The History and Crisis of Ideal Childhood*, London, 1998.
- 92
131. Hopkins, Eric, *Childhood Transformed: Working-Class Children in Nineteenth-Century England*, Manchester, 1994.
- 69
132. Humphries, Stephen, *Hooligans or Rebels? An Oral History of Working-Class Childhood and Youth 1889-1939*, Oxford, 1981.
- 83
133. Humphries, Stewe, Pamela Gordon, *A Labour of Love: The Experience of Parenthood in Britain 1900-1950*, London, 1993.
- 91
134. Hurt, J. S. *Elementary Schooling and the Working Classes 1860-1918*, London, 1979.

135. Cvetković, Vladimir Lj. *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953-1958*, Beograd, 2013.
136. Цветковић, Срђан, *У име народа. Политичка репресија у Србији 1944-1953*, Београд, 2014.
137. Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2013.
138. „Школство у ФНРЈ 1945-1951“, Београд, 1952.
139. Школство у Азбуковици, Љубовија, 1987.
140. Walvin, James, *A Child's World: A Social History of English Childhood 1800-1914*, Harmondsworth, 1982.

Чланци:

1. Baković, Nikola, „From Mother's Day to Grandma Frost, Popularisation of New Year Celebrations as an Ideological Toll. Example of Čačak Region (Serbia) 1945-1950“, *History of Communism in Europe*, 5, 2014, Bucharest, 7-21.
2. Benjamin, Valter, „Program za proletersko dečje pozorište“, *Teatron*, 144 -145, Beograd, 1988.
3. Бергхолц, Макс, „Међу ратљубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947-1965“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2007, стр. 61-82.
4. Bondarev, Nikita, „Tito's Cult: Chronological Borders and Intensity“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 750-754.
5. Велимировић, Данијела, „Мода и идеологија. Ка новој политици стила“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 342-361.
6. Ђилонја, Митја, „The Past With a Future. The Emancipatory Potential of Yugonostalgia“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 552-561.
7. Вујовић, Сретен, „Градско становање и приватност у Србији током 20. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 267-317.
8. Vučetić, Radina, „Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Istorija 73. veka*, 3, Beograd, 2011, str. 185-204.
9. Gabrič, Aleš, „Šolstva na Slovenskem v letih 1945-1951“, *Zbornik za zgodino šolstva in prosvete*, 24, Ljubljana – Zagreb, 1991, 67-92.
10. Gabrič, Aleš, „Ponekod pa je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije“, *Historični seminar II* (ur. Oto Lutar Vojislav Lokar), Ljubljana, 1997, 109-121.
11. Gabrič, Aleš, „Komisija za proučavanje šolstva – prethodnica Zavoda za šolstvo“, *Pol stoletja Zavoda Republike Slovenije za šolstvo: zbornik od petdesetletnici delovanja* (ur. Vilma Brodnik), Ljubljana, 2006.
12. Григоров, Дмитар, „Рачунајте на нас. Одломак о Титовој штафети или Штафети младости“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2008, стр. 105-136.

13. Гудац Додић, Вера, „Жена у социјализму: сфере приватности“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 165-206.
14. Димић, Љубодраг, „Просвета у Краљевини Југославији“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 211-232.
15. Dobrivojević, Ivana, „Industrijalizacija kao impetiv. Ekonomska politika Partije 1945-1955“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula – Zagreb, 2013, str. 17-36.
16. Duda, Igor, „Djeca socijalističke domovine. Izgrađivanje pionirske tradicije u Hrvatskoj 1950-ih godina“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 75-102.
17. Буровић, Арсен, „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, стр. 143-168.
18. Erdei, Ildiko, „The Happy Child“ as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia's Pioneer Organization, *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeast Europe*, u: John Lampe i Mark Mazower, CEU Press, Budapest-London, 2004.
19. Zvijer, Nemanja, „Slika Josipa Broza Tita u partizanskom ratnom spektaklu“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 718-730.
20. Ignjatović, Aleksandar, „Otvaranje i popularizacija. Muzej 25. maj i transformacija prostora Dedinja“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 601-614.
21. Kneževa, Ljubica, „Ličnost Josipa Broza Tita u savremenoj makedonskoj historiografiji“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 760-770.
22. Janjetović, Zoran, „Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944-1948“, *Srbija u modernizacijskim procesima* (ur. Latinka Perović), 2, Beograd, 1998.
23. Jovanović, Miroslav, „Tri Titove Jugoslavije: moćna, napredna i zločinačka. Tri kontekstualna okvira istoriografskih tumačenja istorije socijalističke Jugoslavije“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 552-561.
24. Karakatsani, Despina, „Hygiene Imperatives: Child Welfare, School Hygiene and Puericulture in Greece (1911-1936)“, *Годишњак за друштвену историју*, 3, Београд, 2001, стр. 17-32.
25. Kladnik, Ana, „Iskanje novih paradigmi in upotreba novih raziskovalnih metodologij na primeru novih mest in naselij v socijalistični Sloveniji“, *Socijalizam na klupi. Jugoslovensko društvo očima nove postjugoslovenske humanistike* (ur. Lada Duraković, Andrea Matošević), Pula-Zagreb, 2013, str. 153-176.
26. Kuljić, Todor, „Titoizam: tri perspektive“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 539-551.
27. Lindquest, E. F. „Припремање текста и природе мерења у педагогији“, *Educational Measurement*, Београд, 1964.
28. Lensdaun, Gerison, „Дејча права“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 185-198.
29. Lukić, Sveta, „Međunarodne veze i uticaji u našoj kritici 1928-1941“, *Marksizam i književna kritika u Jugoslaviji*, Beograd, 1978.
30. Манојловић Пинтар, Олга, „Тито је стена. (Дис)континуитет владарских представљања у Југославији и Србији XX века“ *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 85-100.

31. Марјановић, Ј. „Ослободилачка борба у Југославији и култура“, *Балканика*, 8, Београд, 1977.
32. Мартен-Фижије, Ан, „Ритуални обичаји у грађанској приватности“, *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр.152-210.
33. Milosavljević, Olivera, „Otac-genije-ljubimac: Kult vladara-najtrajniji obrazac vaspitanja dece“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Београд, 20016, стр. 188-291.
34. Митровић, Момчило, „Београдски универзитет 1945-1952“, *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-282.
35. Nikolić, Zosta, „I posle Tita – Tito“. Održavanje i rušenje Titovog kulta u Srbiji 1989-1990“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Београд, 2011, стр. 760-11.
36. Павловић, Момчило, „Школство у Србији 1945-1950“, *Образовање код Срба кроз векове* (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, Тибор Живковић), Београд, 2003, стр. 275-288.
37. Perica, Vjekoslav, „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i narodnih heroja Jugoslavije“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Београд, 2011, стр. 582-600.
38. Перо, Мишел, „Лица и улоге“, *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр. 95-145.
39. Перо, Мишел, „Начини становања“, *Историја приватног живот*, 4, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2003, стр. 245-260.
40. Петрановић, Бранко, „Универзитет и идеологија (1945-1949. године)“, *Београдски универзитет у предатном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, 2, Београд, 1986, стр. 74.
41. Петровић, Јелена, „Љубав и мода: почеци и развој југословенске модне индустрије шездесетих година 20. века“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд, 2004, 26 87-102.
42. Petrović, Tanja, „Otac svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. (Re)interpretacija patrijarhalne figure J. B. Tita u sećanjima bivših Jugoslovena“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Београд, 2011, стр. 626-638.
43. Петровић Тодосијевић, Сања, „Дистрибуција УНИЦЕФ-ове помоћи у ФНРЈ“, *Токови историје*, 4, Београд, 2006, 13 200-220.
44. Petrović Todorosijević, Sanja, „Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslaca u FNRJ“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Београд, 2006, стр. 176-187.
45. Петровић Тодосијевић, Сања, „На трагу брижности под плаштом безимености. Деца и детињство између трајног и новог“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 207-237.
46. Петровић Тодосијевић, Сања, „Конструктивно васпитање најмлађих припадника југословенске заједнице. Совјетски модел на трагу познавања наше сопствене стварности“, *Ослобођење Београда 1944. године*, Београд, 2010, стр. 382-392.
47. Петровић Тодосијевић, Сања, „На путу. Репатријација деце, припадника немачке националне мањине у Југославији после Другог светског рата (1948-1956)“, *Токови историје*, 3, Београд, 2012, стр. 190-225.

48. Петровић Тодосијевић, Сања, „У сваком Бугарину имали смо оца, а у Бугарки мајку. Југословенска деца у Бугарској 1945. године“, *Токови историје*, 3, Београд, 2013, стр. 173-206.
49. Pogačar, Martin, „Osavremenjivanje mita maršala Tita: Digitalne sadašnjosti poništenih prošlosti“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Београд, 2011, стр. 40-654.
50. Поповић, Бојана, „Одевање и мода у Србији у првој половини 20. века“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристовић), Београд, 2007, стр. 318-341;
51. Prelić, Rada, *18. avez pionira Jugoslavije – Trajni oblik društvene brige o deci*, *Međunarodni fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci Jugoslavije 1948-1971*, Београд, 1971.
52. Прост, Антоан, „Породица и појединац“, *Историја приватног живот*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 47-85.
53. Прост, Антоан, „Породичне тајне“, *Историја приватног живот*, 5, (ур. Филип Аријес, Жорж Диби), Београд, 2004, стр. 195-243.
54. Радишић, Ђ, „Нека основна искуства из културног рада у НОР-у“, *Културни живот у ЈНА*, Београд, 1971.
55. Радишић, Ђ, „Култура и уметност у 46. бодилачкој борби народа Југославије као елемент социјалистичке револуције“, *Ослободилачка борба народа Југославије као 133. пенародни рат и социјалистичка револуција*, 2, Београд, 1977.
56. Rihtman-Augustin, Dunja, „Metamorfoza socijalističkih praznika“, *Narodna umjetnost*, 27, Zagreb, 1990.
57. Селинић, Слободан, „Време тачкица у исхрани Београђана (1945-1950)“, *Годишњак 38. друштвену историју*, 1-3, Београд, 2003, стр. 171-192.
58. Stojanović, Dubravka, „U senci velikog narativa: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka“, *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (ur. Latinka Perović), 4, Београд, 2006, стр. 160-175.
59. Stojković, Andrija, „Shvatanje pogleda na svet u zvaničnim dokumentima KPJ (period do V kongresa KPJ), *Marksističke teme*, 1-2, Niš, 1978.
60. Тимотијевић, Милош, „Иако телесно ви нисте живи, ви зрачите на нас жива бића: изградња спомен-костурнице и обликовање централног трга у Чачку 1945-1955“, *Зборник радова Народног 40. ја*, XLIII, Чачак, 2013, стр. 127-170.
61. Тимотијевић, Мирослав, „Васпитање емоција и уобличавање модерног грађанског идентитета код Срба“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, Београд, 2005, стр. 7-13.
62. Тодић, Миланка, „Породични албум пролазности“, *Приватни живот код Срба у 20. веку* (ур. Милан Ристо 20), Београд, 2007, стр. 29-58.
63. Tomanović, Smiljka, „Sociologija o detinjstvu i sociologija za detinjstvo“, *Sociologija 72. nstva* (ur. S. Tomanović), Београд, 2004, стр. 7-50.
64. Tosh, John, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, New Haven, London, 1999.
65. Тропин, Тијана Д. „Хајди у југословенским преводима: ждановизам у дејој књижевности“, *Књижевна историја*, год. 46, бр. 152, Београд, 2014, стр. 177-201.
66. Укаловић, Јелена С, „Оснивање дејег међународног фестивала *Радост Европе*“, *Годишњак за друштвену историју*, 2-3, Београд, 2004, стр. 123-135.

67. Harden, Dženi, „Kod kuće je najbolje: Distinkcija javno/privatno u dečjem teoretisanju o riziku i bezbednosti“, *Sociologija detinjstva* (ur. S. Tomanović), Beograd, 2004, str. 243-261.
68. Hobsbaum, Erik, „Kako se tradicije izmišljaju“, *Izmišljanje tradicije* (priredili: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer), Beograd, 2002, str. 5-25.
69. Hofman, Ana, „Druga Tita rodila je vila. Kako se pevalo (o) Titu“, *Tito – viđenja i tumačenja* (ur. Olga Manojlović Pintar), Beograd, 2011, str. 615-625.
70. Хофман, Иван „Улога часописа *Пионир* у васпитању и образовању деце у Југославији“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд 2013, стр. 56-57.
71. Škodrić, Ljubinka, „Prosvetni radnici u 81. logiji Vlade Milana Nedića 1941-1944“, *Istorija 20. veka (Tematski broj povodom 70 godina od početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, 1, Beograd, 2011, str. 151-162.

Филмови:

1. *Пионир и двојка* (1949); Љубиша Јоцић и Вера Јоцић
2. *Кекец* (1951); Јоже Гале
3. *Ципелице на асфалту. Три приче о деци* (1956); Љубомир Радичевић и Здравко Рандић
4. *Добро морје* (1958); Ернест Адамич и Мирко Гроблер
5. *Абра-кабра* (1958); Душан Вукотић
6. *Ветар је стао пред зору* (1959); Радош Новаковић и Александар Вучо
7. *Прометни знаци – улични јунаци* (1959); Бранко Ранитовић
8. *Између двеје прозивке* (1960); Обрад Глушчевић
9. *Изгубљена оловка* (1960); Станислава Борисављевић и Федор Шкубоња
10. *Црни бисери* (1960); Јут Гризел и Тома Јанић

71. ЈТОВИ:

http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678

<http://www.osnovnaskolapreljina.org.rs/images/stories/PDF/OSuSrbijiPosleDrugogSv.Rata.pdf>

Биографија кандидата

Сања Петровић Тодосијевић, истраживач-сарадник (Шабац, 1977) је завршила основну школу и гимназију у Шапцу. Дипломирала је на Катедри за општу савремену историју Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду јула 2003. на тему „Други живот. Европски утицаји на процес модернизације свакодневног живота Шапца“. Магистрирала је на истој катедри марта 2007. на тему „Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији 1947-1954“. Од 2004. до 2007. била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја на пројектима Института за савремену историју и Института за европске студије. У два наврата током 2006. и 2009. године била је стипендиста аустријске владе у оквиру програма *World University Service–Austrian Committee. One - Month Visits to Austrian* на Универзитету у Грацу. Од јуна 2007. запослена је у Институту за новију историју Србије. Од 2011. члан је Пројектног тима Радне групе Републике Србије за обнову бившег југословенског павиљона у Државном музеју Аушвиц-Биркенау. Од 2013. координатор је Програма архивских истраживања у Републици Србији Музеја Холокауста из Вашингтона. Један је од аутора пројекта *Усмена историја. Сведочанства учесника антифашистичке борбе Фондације Хајнрих Бел и Савеза антифашиста Србије*. Члан је Радне групе пројекта *Дани сећања музеја Кућа Ане Франк* (Амстердам), Народне библиотеке Србије и НВО Тераформинг (Нови Сад, Стокхолм). Аутор је монографије *За безимене. Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији 1947-1954* (ИНИС, 2008), неколико поглавља у књигама и већег броја научних чланака објављених у земљи и иностранству. Приредила је и написала уводну студију за рукопис Григорија Бабовића *Летопис Шапца 1933-1944* (ИНИС – Библиотека шабачка, 2010). Учествовала је у раду већег броја научних скупова (Варшава (2005); Сомбор (2005); Београд (2005); Грац (2005); Будимпешта (2005); Штип (2008); Скопље (2008); Загреб (2009); Београд (2009); Београд (2010); Њујорк (2011); Бад Радкерсбург (2012); Копенхаген (2013); Пула (2015), Сарајево (2015)), историјских форума (Берлин (2011)) и студијских путовања (Москва (2013), Јерусалим (2014)). Одржала је већи број предавања по позиву. Учествовала је у раду бројних трибина, јавних часова, округлих столова и промоција. Била

је члан и секретар Организационог одбора Међународног научног скупа *Тито. виђења и тумачења* (7 – 9. мај 2010, Београд). Била је члан и секретар Редакција за издавање грађе и докумената Института за новију историју Србије.

DDR - FMK - СОЦИЈАЛИЗАМ У ШКОЛСКОЈ КЛУПИ. РЕФОРМА ОСНОВНОШКОЛСКОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ 1944–1959.

ORIGINALITY REPORT

7%

SIMILARITY INDEX

PRIMARY SOURCES

1	intnrnel.edia.hu Internet	336 words — < 1%
2	www.udi.rs Internet	324 words — < 1%
3	www.inisbgd.co.rs Internet	234 words — < 1%
4	cacakmuzej.org.rs Internet	211 words — < 1%
5	www.slobodnazona.info Internet	201 words — < 1%
6	sr.wikipedia.org Internet	159 words — < 1%
7	www.etno-institut.co.rs Internet	151 words — < 1%
8	www.cacakmuzej.org.rs Internet	120 words — < 1%
9	www.sistory.si Internet	110 words — < 1%
10	www.rcnis.edu.rs Internet	95 words — < 1%

11	www.epub.digitalnabiblioteka.tk Internet	95 words — < 1%
12	www.sao.org.rs Internet	94 words — < 1%
13	www.mntr.sr.gov.yu Internet	90 words — < 1%
14	Sobe, Noah. "U.S. Comparative Education Research on Yugoslav Education in the 1950s and 1960s", European Education, 2006. CrossCheck	89 words — < 1%
15	www.uepa.gov.pl Internet	75 words — < 1%
16	www.isi.co.rs Internet	68 words — < 1%
17	www.isp.hr Internet	64 words — < 1%
18	inisbgd.co.rs Internet	63 words — < 1%
19	www.historiografija.hr Internet	60 words — < 1%
20	www.iis.unsa.ba Internet	56 words — < 1%
21	novamuska.org Internet	53 words — < 1%
22	historiografija.hr Internet	49 words — < 1%
23	webserver.rcub.bg.ac.rs Internet	46 words — < 1%

24	csi-platforma.org Internet	46 words — < 1%
25	www.researchgate.net Internet	44 words — < 1%
26	www.ung.si Internet	42 words — < 1%
27	www.ff.uns.ac.rs Internet	42 words — < 1%
28	iis.unsa.ba Internet	40 words — < 1%
29	Katz, Vera. "TITO - viđenja i tumačenja", Contributions / Prilozi, 2012. Publications	40 words — < 1%
30	hrcak.srce.hr Internet	39 words — < 1%
31	www.montenegrina.net Internet	33 words — < 1%
32	researchonline.nd.edu.au Internet	32 words — < 1%
33	www.janfelt.dk Internet	30 words — < 1%
34	www.ffuis.edu.ba Internet	30 words — < 1%
35	digitallibrary.usc.edu Internet	29 words — < 1%
36	www.pfass.info Internet	29 words — < 1%
37	147.91.246.69	

28 words — < 1 %

38 www.anthroserbia.org
Internet

26 words — < 1 %

39 www.fpn.bg.ac.rs
Internet

26 words — < 1 %

40 etnografskimuzej.rs
Internet

25 words — < 1 %

41 www.pef.uns.ac.rs
Internet

25 words — < 1 %

42 jpss.jp
Internet

25 words — < 1 %

43 researcharchive.vuw.ac.nz
Internet

24 words — < 1 %

44 www.ucfak.ni.ac.rs
Internet

24 words — < 1 %

45 Katz, Vera. "O DRUŠTVENOM
POLOŽAJU ŽENE U BOSNI I
HERCEGOVINI 1942.-1953", Contributions / Prilozi, 2011.
Publications

24 words — < 1 %

46 ru.wikipedia.org
Internet

24 words — < 1 %

47 Lukic, Nenad. "Hand-operated breweries in 19th-
century Belgrade", Nasledje, 2014.
CrossCheck

24 words — < 1 %

48 www.redcross.org.rs
Internet

24 words — < 1 %

49 www.pd-online.info
Internet

24 words — < 1%

50 www.scribd.com
Internet

23 words — < 1%

51 www.hercegbosna.org
Internet

23 words — < 1%

52 journals.cultcenter.net
Internet

23 words — < 1%

53 ffzg.hr
Internet

21 words — < 1%

54 sanjamknjige.hr
Internet

21 words — < 1%

55 www.europapreobcanov.sk
Internet

21 words — < 1%

56 Astri Andresen. "A FAREWELL TO 'RURAL BLISS'", Scandinavian Journal of History, 2008
CrossCheck

20 words — < 1%

57 www.istorijskiarhiv.rs
Internet

20 words — < 1%

58 Valente, Thomas W.. "Social Networks, Diffusion Processes in", Encyclopedia of Complexity and Systems Science, 2009.
CrossCheck

20 words — < 1%

59 Boucher, Ellen. "The Limits of Potential: Race, Welfare, and the Interwar Extension of Child Emigration to Southern Rhodesia", Journal of British Studies, 2009.
CrossCheck

19 words — < 1%

60 Krel, Aleksandar. "The Adam Berenz German Society and the Revitalization of the Ethnic Identity of Germans in Apatin", Issues in Ethnology

19 words — < 1%

61	www.bookfirm.com.au Internet	18 words — < 1%
62	PETER YALDEN. "Association, Community and the Origins of Secularisation: English and Welsh Nonconformity, c. 1850-1930", The Journal of Ecclesiastical History, 04/2004 CrossCheck	18 words — < 1%
63	dk.fdv.uni-lj.si Internet	18 words — < 1%
64	www.kolarac.rs Internet	18 words — < 1%
65	www20.us.archive.org Internet	18 words — < 1%
66	www.zakonik.rs Internet	18 words — < 1%
67	www.uciteljneznaica.org Internet	18 words — < 1%
68	www.uarrs-arhivisti.org Internet	18 words — < 1%
69	www.pensamientocritico.cl Internet	17 words — < 1%
70	infomuzej.rs Internet	17 words — < 1%
71	pzzsbg.iks.rs Internet	16 words — < 1%
72	conservancy.umn.edu Internet	16 words — < 1%

73	ROVIS, MIRJANA KONTESTABILE. "Oris nastanka specialnega olstva na Primorskem po drugi svetovni vojni", Arhivi, 2015. Publications	16 words — < 1%
74	childcult.rsuh.ru Internet	16 words — < 1%
75	paxtu.org Internet	16 words — < 1%
76	Burnham, J. C.. "Why did the Infants and Toddlers Die? Shifts in Americans' Ideas of Responsibility for Accidents--from Blaming Mom to Engineering", Journal of Social History, 1996. CrossCheck	16 words — < 1%
77	Zecevic, Ivana, Brane Mikanovic, Aleksandar Hadzic, and Milica Drobac. "Knowledge and skills in the curricula for lower primary school grades", Inovacije u nastavi, 2014. CrossCheck	16 words — < 1%
78	laban.rs Internet	16 words — < 1%
79	eprints.ugd.edu.mk Internet	16 words — < 1%
80	Zoric, Mirjana. "The Serbian question in the allied policy towards Yugoslavia in 1944", Vojno delo, 2015. CrossCheck	16 words — < 1%
81	www.vebradio.rs Internet	16 words — < 1%
82	KUCHERENKO, OLGA. "State v. Danila Kuzmich: Soviet Desertion Laws and Industrial Child Labor during World War II", The Russian Review, 2012. CrossCheck	16 words — < 1%

83	hunghist.org Internet	15 words — < 1%
84	www.sovapro.hr Internet	15 words — < 1%
85	www.earticle.net Internet	15 words — < 1%
86	www.srpstvo.com Internet	15 words — < 1%
87	www.buchhandlung-walther-koenig.de Internet	14 words — < 1%
88	"The local autonomy in Serbia -- from 1804 until transition" , Proceedings of Novi Sad Faculty of Law/05502179, 20070301 Publications	14 words — < 1%
89	"The local autonomy in Serbia -- from 1804 until transition" , Proceedings of Novi Sad Faculty of Law/05502179, 20070301 Publications	14 words — < 1%
90	ridr.ru Internet	13 words — < 1%
91	Roy Lowe. "Education, 1900–1939", A Companion to Early Twentieth-Century Britain, 01/01/2003 CrossCheck	13 words — < 1%
92	www.isc-studyofcapitalism.org Internet	

		13 words — < 1%
93	encyclopedia.1914-1918-online.net Internet	13 words — < 1%
94	wwwsoc.nii.ac.jp Internet	13 words — < 1%
95	iaen.gr Internet	13 words — < 1%
96	sh.wikipedia.org Internet	13 words — < 1%
97	facebookreporter.org Internet	12 words — < 1%
98	www.fachportal-paedagogik.de Internet	12 words — < 1%
99	www.encyclopedia.com Internet	12 words — < 1%
100	www.kcns.org.rs Internet	12 words — < 1%
101	www.digitalnizavicaj.com Internet	12 words — < 1%
102	0354-401X, 2007 Publications	12 words — < 1%
103	www.tempus.ac.rs Internet	12 words — < 1%
104	Bazic, Bojana, and Mirjana Simic. "Human rights and freedom in modern international relations", Zbornik radova Uciteljskog fakulteta Prizren-Leposavic, 2014. CrossCheck	12 words — < 1%

105	Petrovic, Milan. "On the legitimacy of the Constitutional Courts and institutionalization of the right to resistance, with reference to the legitimacy of church authorities", Zbornik radova Pravnog fakulteta Nis, 2014. CrossCheck	12 words — < 1%
-----	--	-----------------

106	www.cliohip.com Internet	12 words — < 1%
-----	--	-----------------

107	aruhaz.prospiero.hu Internet	12 words — < 1%
-----	--	-----------------

108	citsee.eu Internet	11 words — < 1%
-----	--	-----------------

109	su.diva-portal.org Internet	11 words — < 1%
-----	--	-----------------

110	www.icdt.hu Internet	11 words — < 1%
-----	--	-----------------

111	www.magacin.org Internet	11 words — < 1%
-----	--	-----------------

112	www.plastelin.com Internet	11 words — < 1%
-----	--	-----------------

113	edoc.hu-berlin.de Internet	10 words — < 1%
-----	--	-----------------

114	www.ffpu.hr Internet	10 words — < 1%
-----	--	-----------------

115	alibunar.org.rs Internet	10 words — < 1%
-----	--	-----------------

116	Vracevic, Nikola, and Vladimir Cvetkovic. "The role of private armed forces in the traditional concepts	10 words — < 1%
-----	---	-----------------

117	Popov, Đorđe. "How to the Development Strategy of Serbia?", Proceedings of Novi Sad Faculty of Law, 2014. Publications	10 words — < 1%
118	www.emg.rs Internet	10 words — < 1%
119	www.srpss.org.rs Internet	10 words — < 1%
120	zbsb.org Internet	10 words — < 1%
121	site.pciconcursos.com.br Internet	10 words — < 1%
122	plus.over-blog.com Internet	10 words — < 1%
123	alfa.tf.ni.ac.rs Internet	9 words — < 1%
124	www.hivpodrska.org.rs Internet	9 words — < 1%
125	maticaboke.org Internet	9 words — < 1%
126	www.dlib.si Internet	9 words — < 1%
127	magazin.6yka.com Internet	9 words — < 1%
128	ba.one.un.org Internet	9 words — < 1%
129	0354-6497, 2007	

9 words — < 1 %

130 sociolog.rs
Internet

9 words — < 1 %

131 www.doiserbia.nb.rs
Internet

9 words — < 1 %

132 researchspace.auckland.ac.nz
Internet

9 words — < 1 %

133 ojs.zrc-sazu.si
Internet

8 words — < 1 %

134 geography.upol.cz
Internet

8 words — < 1 %

135 www.unizar.es
Internet

8 words — < 1 %

136 srb.fondsk.ru
Internet

8 words — < 1 %

137 Dragan, Milkov. "Reforms of the administrative-procedural legislation in Serbia", Zbornik radova Pravnog fakulteta Novi Sad, 2012.
CrossCheck

8 words — < 1 %

138 Ubavic, Predrag. "Marketing concept in the function of tourism business improvement", Bizinfo Blace, 2014.
CrossCheck

8 words — < 1 %

139 www.fmoit.gov.ba
Internet

8 words — < 1 %

140 Rakic, Ivana. "European Union merger control rules as a source of law in the Republic of Serbia", Zbornik radova Pravnog fakulteta Nis, 2014.

8 words — < 1 %

141	bg.wikipedia.org Internet	8 words — < 1%
142	www.ravna-gora.org Internet	8 words — < 1%
143	www.indjija.net Internet	8 words — < 1%
144	www.danas.rs Internet	8 words — < 1%
145	newsletter.icsap.de Internet	8 words — < 1%
146	Anderson. Encyclopedia of Activism and Social Justice Publications	8 words — < 1%
147	scindeks-clanci.ceon.rs Internet	8 words — < 1%
148	International Mortality Statistics, 1981. CrossCheck	7 words — < 1%
149	Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht, 2008. CrossCheck	7 words — < 1%
150	Hamowy. Encyclopedia of Libertarianism Publications	7 words — < 1%
151	Natassa Economidou Stavrou. "Reflecting on the Curriculum: The Case of the Cyprus Music Curriculum for Primary Education", Arts Education Policy Review, 03/01/2006 CrossCheck	7 words — < 1%
152	Rudolf, Davorin. "JUGOSLAVIJA: UNITARNA DRŽAVA ILI FEDERACIJA povijesne težnje srpskoga i hrvatskog naroda	

- jedan od uzroka raspada Jugoslavije", Collected
Papers of the Faculty of Law in Split/05849063,
20090601

Publications

6 words — < 1%

153

Odekon. Encyclopedia of World Poverty

Publications

6 words — < 1%

EXCLUDE QUOTES OFF

EXCLUDE MATCHES

< 5 WORDS

EXCLUDE BIBLIOGRAPHY ON